

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2004

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων
χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς δημοσιεύσεως
τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

2004

ΑΘΗΝΑΙ 2007

TOMOS 159 (2004)

ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672
Τηλ. (210) 3600589, FAX (210) 3644996
archetai@otenet.gr • www.archetai.gr

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Διοικητικόν Συμβούλιον κατά τὴν τριετίαν 2003-2005	θ'
Ἔκθεσις τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Βασιλείου Χ. Πετράκου γιὰ τὸ ἔργον τῆς κατὰ τὸ ἔτος 2004	ια'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ ὑπὸ Μαρίας Παντελίδου Γκόφα		1 - 3
2. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΗ ΣΚΑΛΑ ΩΡΩΠΟΥ ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη Αἰνιάνος	πίν. 1 - 5	5 - 20
3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ ὑπὸ Σπύρου Ε. Ἰακωβίδη	πίν. 6 - 10	21 - 26
4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ ὑπὸ Πέτρου Θέμελη	πίν. 11 - 27	27 - 53
5. ΕΡΕΥΝΑ ΙΚΛΑΙΝΑΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ὑπὸ Μιχάλη Κοσμοπούλου		55 - 60
6. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ ὑπὸ Παναγιώτου Βοκοτοπούλου	πίν. 28 - 30	61 - 63
7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ ὑπὸ Χ. Σούλη - Ἀ. Βλαχοπούλου - Κ. Γραβάνη	πίν. 31 - 37	65 - 77

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ		
ὑπὸ Λίλας Μαραγκοῦ	<i>πίν. 38 - 51</i>	79 - 98
9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΩΜΙΝΘΟΥ		
ὑπὸ Γιάννη Σακελλαράκη καὶ Διαμαντῆ
Παναγιωτόπουλου	<i>πίν. 52 - 54</i>	99 - 110

Β' ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

• ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ		
ὑπὸ Χρίστου Ντούμα	<i>πίν. 55 - 68</i>	111 - 122
• Ἔργασίες μελέτης καὶ συντήρησης
εὐρημάτων ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ		
ὑπὸ Λευτέρη Νικ. Πλάτωνος	<i>πίν. 69 - 70</i>	123 - 128

Γ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

129 - 134

Δ' ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

135 - 137

Σημείωμα Σύνταξης 139

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 2002 - 2005

ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΝΤΟΡΑ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΙΟΡΔΑΝΗΣ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΑΝΙΝΙΑΣ

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΜΙΝΩΤΟΣ
ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ
ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ

ΕΚΘΕΣΗ*

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ
ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 2004

Ἡ χρονιά πού πέρασε ἦταν κατ' ἐξοχήν ἀρχαιολογική, ὄχι τόσο γιά τίς νέες ἀνακαλύψεις ἀρχαίων καί τήν πρόοδο στήν ἔρευνα ὅσο, γιάτι κατά τοὺς πρώτους ἔννια μῆνες κυριάρχησαν πιστικά οἱ Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες, ἀναβίωση ἑνὸς ἀρχαίου θεσμοῦ. Οἱ ἀγῶνες εἶχαν ἄμεσες καί διαρκεῖς ἐπιπτώσεις στὰ ἀρχαῖα τῆς Ἀττικῆς ἀλλά καί ἄλλων τόπων. Γιά ὅλα αὐτὰ ὑπάρχει ἀφθονή δημοσιογραφική φιλολογία πού ἀναπτύχθηκε κατά τήν πυρετώδη περίοδο τῆς τελικῆς προετοιμασίας τῶν ἀγῶνων. Ἀλλά πρὶν προχωρήσω στὸν λόγο μου γιά τ' ἀρχαῖα θὰ μνημονεύσω σύντομα τοὺς ἐταίρους πού δὲν εἶναι πλέον μαζί μας.

Στις 25 Ἀπριλίου τοῦ 2004 σᾶς εἶχα μιλήσει γιά δύο ἀγαπητοὺς ἐταίρους πού ἔφυγαν στὶς ἀρχές τῆς χρονιάς ἐκείνης, τὸν Νικόλαο Δρανδάκη στὶς 25 Φεβρουαρίου καί τὸν Φώτη Πέτσα τρεῖς μέρες ἀργότερα, στὶς 28 Φεβρουαρίου.

Στις 7 Ἀπριλίου ἀπέθανε ὁ Κωνσταντῖνος Καλλίας (γενν. 9 Ἰουλ. 1901), πολιτικός καί πνευματικὴ προσωπικότης. Γεννημένος στὴ Χαλκίδα ὅπου ἀρχικὰ δικηγόρησε, ἔγινε βουλευτὴς τὸ 1946 τοῦ Ἐνωτικοῦ κόμματος τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Ἐκτοτε εἶχε μία λαμπρὴ πολιτικὴ σταδιοδρομία καί ἔγινε πολλὰς φορές ὑπουργός, ὅπως Τ.Τ.Τ., Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, Παιδείας, Δικαιοσύνης, καί διετέλεσε πρόεδρος κοινοβουλευτικῶν ἐπιτροπῶν καί ἀποστολῶν. Ἐταῖρος μας ἀπὸ τοῦ 1955 μετεῖχε ἐνεργῶς τῶν γενικῶν συλλεύσεων πλὴν τῶν τελευταίων ἐτῶν. Τὸ συγγραφικὸ του ἔργο, γιά σημαντικὰ κοινωνικά καί πολιτικὰ ζητήματα εἶναι μεγάλο καί καθολικὴ ὑπῆρξε ἡ ἀναγνώριση τῆς προσφορᾶς του στὰ δημόσια πράγματα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τίς ἀνώτερες διακρίσεις, ἑλληνικὲς καί ξένες μὲ τίς ὁποῖες εἶχε τιμηθεῖ.

Στις 29 Μαΐου ἀπέθανε ἡ *Μαρία Θεοχάρη* (γενν. 1923), μαθήτρια τοῦ Γεωργίου Οἰκονόμου καὶ τοῦ Ἀναστασίου Ὀρλάνδου, τοῦ *André Grabar* καὶ τοῦ *Franz Dölger*. Ἀσχολήθηκε μὲ τὴ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία καὶ εἰδικεύτηκε στὴν ἔρευνα τῶν εἰκονογραφικῶν ζητημάτων, μάλιστα αὐτῶν ποὺ ἀφοροῦν τὰ ἄμφια, τοὺς ἐπιταφίους καὶ τὰ βαρύτιμα ἐκκλησιαστικὰ χρυσοκεντήματα. Ἡ ἄσκησις τῆς ἐπιστήμης δὲν τὴν ἐμπόδισε νὰ ἀσχοληθεῖ καὶ μὲ τὰ κοινὰ τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῶν ἀνθρώπων της. Ὑπῆρξε ἐπὶ πολλὰ ἔτη μέλος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας καὶ οἱ ὑπηρεσίες της πρὸς αὐτὴν ὑπῆρξαν σημαντικές.

Στις 11 Ἰουνίου ἀπέθανε ὁ *Ξενοφῶν Ζολώτας* (γενν. 1904). Τὸ ἔργο του καὶ ἡ δράσις του ἔχουν ἀπὸ μακροῦ ἐκτιμηθεῖ καὶ ἡ συμβολὴ του στὴ βελτίωσις τῶν οἰκονομικῶν τῆς Ἑλλάδος εἶναι γνωστὴ. Θὰ μνημονεύσω μόνο ὅτι ἐκλέχτηκε καθηγητὴς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης τὸ 1928 καὶ στὸ Ἀθηνῶν τὸ 1931 καὶ ὅτι ἔκτοτε, παράλληλα πρὸς τὰ διδακτικά του καθήκοντα προσέφερε μεγάλες ὑπηρεσίες στὸ κράτος ὡς Διοικητὴς μεγάλων κρατικῶν Τραπεζῶν, ὡς μέλος καὶ ὡς Πρόεδρος ἑλληνικῶν καὶ διεθνῶν οἰκονομικῶν Ὄργανισμῶν, ὡς Ἀκαδημαϊκὸς ἀπὸ τὸ 1951. Μέλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ δεκαετιῶν (1979) ἔδειχνε πάντα ζωηρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἑλληνικὴ μνημειακὴ παράδοσις.

Στις 29 Ἰουνίου ἀπέθανε ὁ *Νικόλαος Μίκαρος*, δικηγόρος στὸν Πειραιά, φιλόμαχος καὶ μὲ ζωηρὰ ἀρχαιογνωστικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ στὶς 2 Αὐγούστου ἡ *Ἐλλη Μαλάμου*, μέλος τῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸ 1985. Παρακολούθησε μὲ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον τὴ δραστηριότητά τῆς Ἑταιρείας καὶ πολλές φορὲς τὸ ἔδειξε ἐμπράκτως.

Στις 21 Αὐγούστου ἀπέθανε ἡ *Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου* (γενν. 1920), τῆς ὁποίας ἡ ζωὴ ἦταν ἀφιερωμένη στὴν ἔρευνα τῆς ἐπιστήμης καὶ στὴν ὑπεράσπισις τῶν μνημείων. Φοιτήτρια ἀκόμη τίς ἡμέρες τοῦ πολέμου, τὸ 1940 καὶ 1941, προσέφερε ἀκούραστη τίς ὑπηρεσίες της στὴν ἀπόκρυψις τῶν ἀρχαίων τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Καθηγήτρια κατόπιν στὴ Μέση Ἐκπαίδευσις κατέλαβε τὸ 1960 τὴ θέση τῆς Ἐφόρου Δημοσιευμάτων τοῦ Ταμείου Ἀρχαιολογικῶν Πόρων, ἐνῶ παράλληλα δημοσίευε σὲ ἀθηναϊκὲς ἑφημερίδες ἐνημερωτικὲς ἐπιφυλλίδες γιὰ ἀρχαιολογικὰ ζητήματα. Οἱ μελέτες της ἔχουν ὡς θέματα κυρίως τὴν ἐπιτύμβια καὶ ἀναθηματικὴ ἀττικὴ πλαστικὴ καὶ τὴν ἀττικὴ ἐπιγραφικὴ. Ὡς συνεργάτις τῆς Ἑταιρείας, παρασκεύασε μὲ τὴν κυρία Προῦνη Φιλίπ, τὸ εὐρετήριο τῶν δύο πρώτων περιόδων τῆς Ἀρχαιολογικῆς

Ἐφημερίδος, ἔργο πολύτιμο τοῦ ὁποίου ἡ εἰσαγωγή ἀποτελεῖ τὴν ἱστορία τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας.

Στις 2 Ὀκτωβρίου ἀπέθανε ἡ *Μαρία Χαιρέτη* (γενν. 1931). Μαθήτρια τοῦ Διονυσίου Ζακυθηνοῦ, ἐργάστηκε στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, ἔκανε σπουδές στὴν Ἰταλία καὶ στὴ Γαλλία καὶ εἰδικεύτηκε στὰ θέματα τῶν Ἀρχαίων. Ὑπηρέτησε στὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους τῶν ὁποίων ἐπὶ ἔτη εἶχε τὴ Διεύθυνση. Οἱ μελέτες της μὲ τὴ βοήθεια ἀρχαιολογικῶν ἐγγράφων διαφωτίζουν ἱστορικὰ ζητήματα τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τῆς νεώτερης ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος.

Στις 22 Ὀκτωβρίου ἀπέθανε ὁ *Κωνσταντῖνος Τούντας* (γενν. 1917), καθηγητῆς τῆς χειρουργικῆς στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καὶ Ἀκαδημαϊκός. Διετέλεσε διευθυντῆς κρατικῶν κλινικῶν ἱατρικῆς, ὅπως τοῦ νοσοκομείου τῆς Νίκαιας καὶ τῆς Β' Χειρουργικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, στὸ Ἀρεταίειο νοσοκομεῖο, δίδαξε στὰ Πανεπιστήμια τοῦ Χάρβαρντ καὶ τοῦ Ἰλινόις τῶν Η.Π.Α. καὶ συνέβαλε στὴν ἐκτέλεση χειρουργικῶν ἐπεμβάσεων πού γίνονταν στὴν Ἑλλάδα γιὰ πρώτη φορά, ὅπως τῆς ἐγκατάστασης τεχνητοῦ νεφροῦ.

Στις 25 Νοεμβρίου ἀπέθανε ὁ *Στέλιος Παπαδόπουλος*, ἀρχαιολόγος, μουσειολόγος, εἰδικευμένος στὴ μουσειακὴ ἀνθρωπολογία στὴν ὁποία ἀφιέρωσε μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του. Ὁργάνωσε καὶ διηύθυνε ἐπὶ χρόνια τὸ Πελοποννησιακὸ Λαογραφικὸ Ἰδρυμα καὶ κατόπιν τὸ Λαογραφικὸ καὶ Ἐθνολογικὸ Μουσεῖο Μακεδονίας. Ἐπὶ χρόνια, ἕως τὴν ἀποχώρησή ἀπὸ τὴν ἐνεργὸν ὑπηρεσία, διηύθυνε τὸ Πολιτιστικὸ Τεχνολογικὸ Ἰδρυμα τῆς ΕΤΒΑ. Οἱ ἔρευνές του στρέφονταν κυρίως στὴν προϊστορικὴ τεχνολογία, στίς νεώτερες ἐπιγραφές, στὰ ἀρχεῖα ἀπὸ ὅπου ἀντλοῦσε στοιχεῖα γιὰ τίς μελέτες του, στὰ σκευοφυλάκια τῶν μοναστηριῶν. Πολυάριθμα εἶναι τὰ δημοσιεύματά του, οἱ ἐκδόσεις πού ἐπιμελήθηκε καὶ διηύθυνε καὶ σημαντικὲς οἱ μουσειακὲς ἐκθέσεις πού ὀργάνωσε. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει ἡ ἔκθεση «Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους».

Στις 22 Σεπτεμβρίου ἀπέθανε ὁ *Ἰωάννης Καραμητρός* (γενν. 1914). Δὲν ὑπῆρξε ἐταῖρος μας ἀλλὰ ὡς συνεργάτης πλειάδος Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων προσέφερε πολλὰ μεγάλα καὶ πολύτιμα ὑπηρεσίες στὴν ὑπόθεση τῶν ἑλληνικῶν μνημείων. Ὡς τεχνίτης ἀνασκαφῆς συνεργάστηκε μὲ τὸν Ἰωάννη Παπαδημητρίου στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ταφικοῦ Περιβόλου Β τῶν Μυκηνῶν, στὴν Ἐλευσίνα μὲ τὸν Γεώργιο Μυλωνᾶ, στὴν Ἀττικὴ πάλι μὲ τὸν Ἰωάννη

Παπαδημητρίου καὶ εἰδικῶς ἀπὸ τὸ 1959 στὸ σπήλαιο τοῦ Πανὸς τοῦ Μαραθῶνος, στὸν ναὸ τῆς Ταυροπόλου Ἀρτέμιδος στὴ Λούτσα καὶ στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Βραυρῶνα. Ὑπῆρξε ἐπίσης συνεργάτης τοῦ Σπυρίδωνος Μαρινάτου στὶς μεγάλες ἀνασκαφές τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας καὶ τοῦ Τσέπι καὶ Βρανᾶ τοῦ Μαραθῶνος καὶ ὀλοκλήρωσε τὴ μακρότατη καὶ κοπιαστικὴ ἐπαγγελματικὴ πορεία του μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ραμνοῦντος ἀπὸ τὸ 1978 ἕως τὸ 1984. Ἄνθρωποι ὅπως ὁ Ἰωάννης Καραμηῆτρος, μὲ ἀγάπη γιὰ τὰ μνημεῖα, μὲ ἐπαγγελματικὴ ἀφοσίωση πρὸς τὸ ἔργο ποὺ τοὺς ἐμπιστεύονται οἱ ἀρχαιολόγοι καὶ μὲ ἰκανότητες ποὺ κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τους ξεπερνοῦν τὰ ὅρια τῆς τεχνικῆς, ἀποτελοῦν πολύτιμοις συνεργάτες ποὺ συντελοῦν στὴ διεξαγωγὴ μιᾶς ἀνασκαφῆς καὶ συνακόλουθα στὴ συναγωγὴ ὀρθῶν ἐπιστημονικῶν συμπερασμάτων.

Ὅπως εἶπα στὴν ἀρχὴ τοῦ λόγου μου, οἱ Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες ὑπῆρξαν τὸ σημαντικότερο ἀρχαιολογικὸ γεγονός τοῦ 2004, γιὰ δύο λόγους: γιὰ τὴν ἐπίδραση ποὺ εἶχαν στὰ ἀρχαῖα τοῦ τόπου καὶ γιὰ τὴν εἰκόνα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν μνημείων ποὺ δημιούργησαν, μὲ τίς τελετές ἑναρξῆς καὶ λήξεως τῶν Ἀγῶνων.

Δὲν ἔχω τὴν αὐταπάτη ὅτι οἱ ἀπόψεις ποὺ θὰ ἐκθέσω εἶναι παραδεκτές, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς καὶ τοὺς ἀρχαιολόγους. Ὁ ἀρχαῖος κόσμος βρίσκεται, χρονικῶς, πολὺ μακριὰ μας καὶ ἡ εἰκόνα του σήμερα εἶναι ἀλλοιωμένη. Ἀκόμη καὶ ἐκεῖνοι ποὺ διαμαρτύρονται γιὰ ὅσα ψευδῆ γράφονται σὲ βιβλία ἢ προβάλλονται σὲ κινηματογραφικὲς ταινίες, λατρεύουν μία πλαστὴ, ἰδανικὴ γι' αὐτοὺς ἀρχαιότητα. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἔχει καὶ αὐτὴ σχηματίσει εἰκόνα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος· εἶναι ἡ πραγματικὴ, ἐκεῖνη ποὺ δημιουργεῖ ἢ ἐπιστήμη, μὲ τὴν ἔρευνα καὶ τὴ μελέτη. Οὔτε ἀσχημότερη ἀλλὰ οὔτε καὶ ὠραιότερη ἀπὸ ὅσο ὑπῆρξε.

Ἡ ἐπίδραση τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων στὰ ἀρχαῖα ἐκδηλώθηκε πρῶτα μὲ τὸ πλῆθος τῶν ἀναγκαστικῶν καὶ ἐσπευσμένων ἀνασκαφῶν ποὺ ἔγιναν σὲ τόπους τῆς Ἀττικῆς γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀθλητικῶν ἐγκαταστάσεων. Δύο ἀπὸ αὐτές, τὸ λεμβοδρόμιο καὶ τὸ ἵπποδρόμιο, ἔγιναν σὲ τόπους ἱστορικοὺς καὶ ἀρχαιολογικοὺς. Τὸ μέγεθος τῶν ἐγκαταστάσεων αὐτῶν καὶ τῶν παραρτημάτων τους ἐξάφάνισαν διὰ παντὸς δύο ἱστορικοὺς καὶ ἀρχαιολογικοὺς χώρους τῆς Ἀττικῆς, τὴν πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος, ποὺ μετονομάστηκε σὲ Σχινιά, καὶ τὴ Μερέντα. Μικρότερης ἔκτασης ἀλλοιώσεις ἔγιναν μὲ τίς ἐπίσης ἐσπευσμένες, σὲ γνωστὲς καὶ σημαντικὲς ἀνασκαφές τῆς Ἑταιρείας, κατασκευεῖς

μὴ ἀναγκαίων στεγάστρον, ἐνωῶ τὶς ἀνασκαφές στὸ Τσέπι καὶ στὸν Βρανᾶ τοῦ Μαραθῶνος.

Οἱ Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες ὑπῆρξαν ἡ αἰτία ἀναμόρφωσης καὶ ἀναδιάταξης μεγάλων μουσείων: Τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀνακαινίστηκε πλήρως καὶ πολλὰ τμήματα τῆς ἔκθεσης εἶναι νέα καὶ διαφορετικὰ ἀπὸ τὴν ἔκθεση τῆς δεκαετίας τοῦ '50 καὶ τοῦ '60. Ἡ Ὀλυμπία ἀπέκτησε περισσότερο μουσεῖα. Τὸ κύριο, τὸ ἀρχαιολογικόν, ἔργο τοῦ Πατρόκλου Καραντινοῦ, ἀνακαινίστηκε ἐντελῶς. Τὸ παλαιὸ μουσεῖο, ἔργο τοῦ W. Dörpfeld καὶ τοῦ F. Adler ἀποκαταστάθηκε κτιριακῶς καὶ λειτουργεῖ ὡς μουσεῖο τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων. Τρίτο μουσεῖο στὴν Ὀλυμπία εἶναι ἐκεῖνο τῆς ἱστορίας τῶν ἀνασκαφῶν τῆς. Νέο μουσεῖο στὴν περιοχὴ ποὺ ἄρχισε νὰ λειτουργεῖ στὴ Γαστούνη, εἶναι τὸ μουσεῖο τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἡλίδος, στίς ὁποῖες εἶχε συμβάλει ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Ριζικὰ τροποποιήθηκε καὶ ἐπεκτάθηκε τὸ μουσεῖο τῶν Δελφῶν, ἀπέκτησε νέα ὄψη, νέες αἰθουσες καὶ νέα ἔκθεση. Ὅπως γνωρίζετε, τὸ πρῶτο μουσεῖο τῶν Δελφῶν εἶχε κτισθεῖ μὲ δαπάνες τοῦ Ἀνδρέα Συγγροῦ. Τροποποιήθηκε στὸν μεσοπόλεμο καὶ ἐπεκτάθηκε στὴ δεκαετία τοῦ '50 ἀπὸ τὸν Πάτροκλο Καραντινό. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἐπεκτάθηκε καὶ πάλι ἀλλὰ καὶ ἄλλαξε πλήρως ἐξωτερικῶς. Ἀναγκαστικὰ ἄλλαξε σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ ἡ ἔκθεση καὶ ὁ τρόπος παρουσίας τῶν ἀρχαίων ποὺ ἦταν ἔργο τῆς Ἰωάννας Κωνσταντινίου.

Ἀλλὰ καὶ ἄλλα μουσεῖα ἀνακαινίστηκαν: τὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, τὸ μουσεῖο τοῦ Κεραμεικοῦ, τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ Βόλου καὶ νέα μουσεῖα ἰδρύθηκαν στὴν Ἀμφισσα καὶ στὴν Κηφισιά. Στὸ μουσεῖο τοῦ Μαραθῶνος ἡ Ὀλυμπιακὴ ἀλλαγὴ εἶναι περισσότερο αἰσθητὴ. Ἡ γνωστὴ ἔκθεση τῶν ἀρχαίων ποὺ περιεῖχε ἄλλαξε πλήρως. Ἡ τάξη καὶ ἡ θέσις τῶν ἐκθεμάτων εἶναι νέα καὶ ἐπὶ πλεόν, τοῦ κτιρίου ποὺ φωτιζόταν μὲ τὸ φῶς τῆς ἡμέρας, κλείστηκαν ὅλα τὰ ἀνοίγματα καὶ φωτίζεται μόνον μὲ τὸ φῶς τοῦ ἠλεκτρικοῦ ποὺ δὲν ἀρμόζει στὰ ἀγάλματα, ποὺ κι αὐτὰ τὰ ἔλουζε στὴν ἀρχικὴ τους θέσις ὁ ἥλιος. Τὶς ἐπιτύμβιες στῆλες, τὸ τόξο τῆς πύλης τοῦ ἀγροκτήματος τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ, τὸ γνήσιο τρόπαιο τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ τὰ βλέπουμε μέσα σὲ περιβάλλον πολεμικοῦ καταφυγίου;

Ἡ εἰκόνα τῆς ἀρχαιότητος ποὺ παρουσιάστηκε κατὰ τὶς τελετὲς ἔναρξης καὶ λήξης τῶν Ἀγῶνων δὲν εἶχε καμία σχέση μὲ τὴν ἀρχαία πραγματικότητα. Εἶδαμε εἰκόνες ἐντυπωσιακὰς ποὺ δὲν ἀνακαλοῦσαν τὴν ἀρχαιότητα τὴν ὁποία

μέ πολλή ἐλευθερία εἰκόνιζαν. Οἱ γαλάζιες κυρίες μέ τὸ ἀπόμακρο ὕφος δὲν ταιριάζουν οὔτε στίς κυρίες τῆς Κνωσοῦ πού μετέχουν σέ μιὰ ζωηρὴ κοσμικὴ στιγμή οὔτε στὸ ἐνδυματολογικὸ πρότυπό τους ἀπὸ τὴ Θήρα. Ὁ νεαρὸς ψαράς ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι τῆς Σαντορίνης, εὔρημα τοῦ Σπυρίδωνος Μαρινάτου, λεπτὸς καὶ χαρούμενος ἀπὸ τὴ συγκομιδὴ του, ἀπέκτησε καὶ βάρος καὶ ἀπορημένη ἔκφραση.

Ὁ πρίγκιπας μέ τὰ κρίνα, πού τὸν γνωρίζαμε ἀπὸ τὰ μαθητικά μας χρόνια σὰν εὐγενὴ τῆς Ἀναγεννήσεως, ἄλλαξε στάση καὶ ὕφος. Εἶναι μάλλον ἐπιθετικὸς καὶ πολὺ βέβαιος γιὰ τὸν ἑαυτό του.

Ἡ σφίγγα μέ τὰ κοντὰ μαλλιά εἶναι ἐκείνη πού ἔθεσε τὸ αἶνιγμα στὸν Οἰδίποδα, ἐκεῖ στὸ τρίστρατο πού συναντήθηκαν, μετὰ τὸν φόνο τοῦ Λαῖου. Ὁ βαρυφορτωμένος μέ ἄμφια ἀρχάγγελος, στρατηγὸς τῶν οὐρανίων δυνάμεων, εἶναι γεμάτος ἀμφιβολίες καὶ κούραση, καὶ προσπαθεῖ νὰ καταλάβει πού βρίσκεται. Κοντὰ του ἓνα πλῆθος ἀμήχανοι κοῦροι, χωρὶς τὸ χαμόγελο, πού ὅλοι περιμέναμε νὰ τοὺς χαρακτηρίζει.

Εἰκονικὴ, μέ τὴ σύγχρονη ἔννοια τῆς λέξης, δηλαδὴ ὄχι πραγματικὴ, εἶναι καὶ ἡ Ἀκρόπολις μέ τὰ μνημεῖα της πού βλέπουμε. Πρόκειται γιὰ γιγάντια φωτογραφία πού καλύπτει τὴν προσφυγικὴ πολυκατοικία, μετὰ τὸ νοσοκομεῖο «Ἅγιος Σάββας», στὴ λεωφόρο Ἀλεξάνδρας. Ἡ πολυκατοικία ἐπρόκειτο νὰ γκρεμιστεῖ πρὶν ἀπὸ τοὺς Ἀγῶνες ὡς συμβολὴ στὴν καλύτερὴ ἐμφάνιση τῆς Ἀθήνας. Οἱ ἔντονος ἀντιδράσεις πολλῶν ἐμπόδισαν τὸ γκρέμισμα. Προκρίθηκε λοιπὸν ἡ κάλυψή της κατὰ τὴν ἀγωνιστικὴ περίοδο.

Τελευταία ὀλυμπιακὴ ἀναπαράσταση εἶναι ἡ θεατρικὴ ἀπόδοση ἑνὸς ποιήματος. Ὁ σκηνοθέτης μετὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸ Βυζάντιο ἔφτασε καὶ ὡς ἐμᾶς καὶ θέλησε νὰ ἐρμηνεύσει ἓνα ποίημα τοῦ Σεφέρη δημοσιευμένο τὸ 1935 στὴ συλλογὴ *Μυθιστόρημα*. Μὲ τοὺς στίχους

*Εὐπνησα μέ τὸ μαρμάρينو τοῦτο κεφάλι στὰ χέρια
πὸ μού ἐξαντλεῖ τοὺς ἀγκῶνες καὶ δὲν ξέρω πὸ νὰ
τ' ἀκουμπήσω*

πὸ ἀκούγονταν κατὰ τὴν τελετὴ καὶ συνόδευαν τὴ ζωντανὴ εἰκόνα τῆς ἠθοποιῶ, ὁ ποιητὴς ὑπονοοῦσε τὸ πνευματικὸ βάρος τοῦ ἑλληνικοῦ παρελθόντος πὸ τὸν πίεζε, πὸ τὸν συνέθλιβε, καθὼς τὸ κρατοῦσε. Ἀποτελοῦσε γιὰ τὸν Σεφέρη ἓνα πρόβλημα πὸ ἔπρεπε νὰ τὸ λύσει μόνος του. Δὲν τοῦ ἔστρεφε περιφρονητικὰ τὰ νῶτα.

Οἱ ἀρχαῖοι ὅμως δὲν पाύουν νὰ ἀποτελοῦν πραγματικότητα καὶ σήμερα ὅταν εἶναι γνήσιοι, ὅπως τὸ κεφάλι τοῦ ἀρχαίου ἀλόγου πού ἀπέκτησε τὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου τὸν περασμένο Ὀκτώβριο. Εὕρημα πολὺ παλαιό, ἀποτελοῦσε μέρος τῆς συλλογῆς τοῦ Felix-Bienaimé Feuardent (1819-1907), κρυμμένο σὲ κάποιο ἀρχοντικὸ καὶ ἀπρόσιτο ἀκόμη καὶ στοὺς ἀρχαιολόγους. Ὄταν, τὸ 2004, ἐκτέθηκε σὲ δημόσιο πλειστηριασμό, τὸ Γαλλικὸ Κράτος τὸ κήρυξε «ἐθνικὸ θησαυρό», ἀπαγόρευσε τὴν ἐξαγωγή του ἀπὸ τὴ χώρα καὶ τὸ ἀγόρασε στὴν τιμὴ πού ἔδωσε ὁ τελευταῖος πλειοδότης, περίπου 2,5 ἑκατ. εὐρώ. Τὸ ἔργο λέγεται ὅτι βρέθηκε στὴν Ἀττική, ὅχι πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Ἡ ἔξοδός του στὸ φῶς ἀποτελεῖ μιὰ μεγάλη προσφορά τοῦ 2004 πρὸς ἡμᾶς, προσφορά πού θὰ μᾶς χαροποιεῖ ὅσο ζοῦμε.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

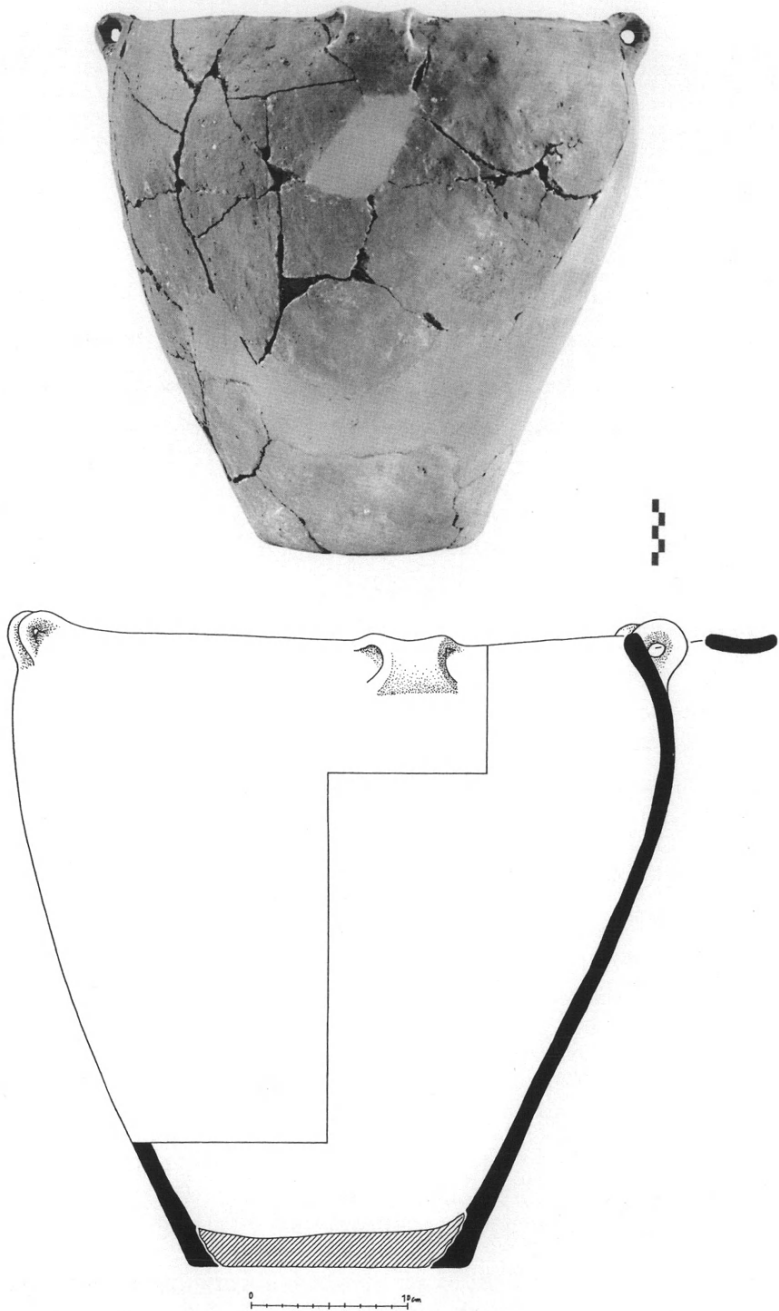
* Βλ. καὶ Ἔργον 2004, 7-11 καὶ 81-93.

1. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ

Ἡ ἀνασκαφή στὸ Τσέπι Μαραθῶνος κατὰ τὸ 2004 ἐπηρεάσθηκε σημαντικὰ ἀπὸ ἐκτεταμένες οἰκοδομικὲς ἐργασίες. Ἡ ἐγκατάσταση ἐργοταξίου ἐντὸς τοῦ πρωτοελλαδικοῦ νεκροταφείου γιὰ τὴν ἀποξήλωση τοῦ παλαιοῦ στεγαστροῦ καὶ τὴν κατασκευὴ νέου, ματαίωσαν τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ προγράμματος ἔρευνας νέων τάφων.

Ἐπὶ πλέον, οἱ ἐργασίες διαρρυθμίσεως καὶ ἐπισκευῆς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου στὸ Βρανᾶ, περιορίσαν στὸ ἐλάχιστο τὸν διαθέσιμο χῶρο μελέτης καὶ ἐπιβράδυναν τὴ συγκόλληση ἀγγείων ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ τοῦ ἀποθέτη τῆς ἀνασκαφῆς 1999 καὶ 2000. Κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ ἡ συντηρήτρια κ. Τασούλα Βουτσινᾶ καὶ ἡ βοηθὸς τῆς ἀσχολήθηκαν κυρίως μὲ τὴ στερέωση καὶ συμπλήρωση τῶν μερικῶς συγκολλημένων πύθων καὶ ἀμφορέων, πού λόγῳ μεγέθους καὶ ἀσταθοῦς ἰσορροπίας κινδύνευαν νὰ θρυμματισθοῦν. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ὅτι οἱ πύθοι φθάνουν σὲ ὕψος 0.50 μ. καὶ ὀρισμένοι ἀμφορεῖς ἔχουν σῶμα ὀγκῶδες διαμέτρου μέχρι 0.40 μ. (βλ. ΠΑΕ 2003, πίν. 2, 4, 56).

Παράλληλα μελετήθηκε ἡ τεχνικὴ κατασκευῆς τῶν ἀγγείων καὶ ἐπισημάνθηκαν ὀρισμένα ἰδιάζοντα στοιχεῖα. Γενικὰ παρατηρήθηκε ὅτι αὐτὰ τὰ ὀγκῶδη σκεύη ἔχουν δυσανάλογα λεπτὰ τοιχώματα, ἐνῶ ὁ πηλὸς τους εἶναι σχετικὰ τραχὺς καὶ ἡ κατεργασία τῆς ἐπιφάνειας πρόχειρη ἕως ἀμελῆς, ὅπως στὰ κοινῆς καθημερινῆς χρήσεως σκεύη. Ἐξ ἄλλου, σὲ ὀρισμένους πύθους ὁ πυθμένας ἀποτελεῖ πρόσθετο τμημα. Στὰ ἀγγεῖα αὐτά, μετὰ τὸν σχηματισμὸ τοῦ σώματος, ὁ πυθμένας κλείνεται μὲ ἐπίπεδο δίσκο προσαρμοσμένο στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ κατωτάτου τοιχώματος (εἰκ. 1α-6). Ὁ ἰδιότυπος σχηματισμὸς δὲν ἐπιδιώχθηκε γὰρ νὰ διευκολύνει τὴν ἐν γένει διάπλαση τοῦ σώματος κατὰ τρόπο ἀντίστροφο ἀπὸ τὴν κοινὴ πρακτικὴ (ἀπὸ τὸ χεῖλος πρὸς τὸν πυθμένα), ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ὁ ἐπίπεδος δίσκος συνέβαλε στὴν εὐστάθεια τοῦ ἀγγείου. Ἡ κατασκευαστικὴ λεπτομέρεια ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ

Εἰκ. 1α-β. Φωτογραφία καὶ σχέδιο τοῦ πίθου 2096 ἀπὸ τὸν ἀποθέτη.

τοπικοῦ ἐργαστηρίου καὶ ὁ πιθανὸς ἐντοπισμὸς του σὲ ἄλλες θέσεις θὰ ὑποδη-
λώνει ἀνταλλαγὴ τεχνικῶν γνώσεων καὶ συνεπῶς σύνδεση τοῦ Τσέπι μὲ
συγκεκριμένες περιοχές.

Τέλος, ἡ ἐπιφάνεια τῶν μεγάλων ἀγγείων δὲν φέρει σημεῖα ἀλλοιωμένα ἢ
μαυρισμένα ἀπὸ τὴν ἔκθεσή τους σὲ ἔντονη πυρά, καὶ τοῦτο σημαίνει ὅτι μὲ
αὐτὰ θὰ μετέφεραν στερεὰ καὶ ὑγρὰ ὑλικά, χωρὶς νὰ χρησιμοποιῶνται τὰ ἴδια
στὶς νεκρικές τελετουργίες.

Τὸ πρόγραμμα συντηρήσεως ὑποστηρίχθηκε οἰκονομικά ἀπὸ τὸ Ἰδρυμα
Φιλαδελφείας τῆς Ἀμερικῆς «Institute for Aegean Prehistory» (INSTAP).

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

2. ΣΚΑΛΑ ΩΡΩΠΟΥ ΓΕΩΦΥΣΙΚΕΣ ΚΑΙ ΓΕΩΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

(Πίν. 1-5)

1. ΓΕΩΦΥΣΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ¹

Κατά τόν Σεπτέμβριο τοῦ 2004 πραγματοποιήθηκαν γεωφυσικές διασκοπήσεις ἀνατολικά τοῦ οἰκοπέδου τοῦ Ο.Σ.Κ., ἐντὸς τοῦ «Κτήματος Φυλακῶν»², ἐνῶ μικρότερη ἔρευνα διεξήχθη στὴν περιοχή τοῦ «Δυτικοῦ Τομέα» τῶν ἀνασκαφῶν³. Ἡ ἔρευνα πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Δρα Roger Doonan τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Sheffield τῆς Μ. Βρετανίας, μὲ τὴ συμμετοχὴ ὀλιγομελοῦς ὁμάδας ἀρχαιολόγων⁴.

1. Ἡ ἔρευνα χρηματοδοτήθηκε γενναϊόδωρα ἀπὸ τὸν Δήμο Ὁρωπίων, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ Ἰδρυμα Ψύχα. Τὸ σκέλος τῆς ἔκθεσης ποὺ ἀφορᾷ τὶς γεωφυσικὲς διασκοπήσεις βασίζεται στὴν ἔκθεση ποὺ συνέταξε ὁ Roger Doonan. Τὸ σκέλος τῶν προσωρινῶν συμπερασμάτων εἶναι τοῦ ὑπογράφοντος.

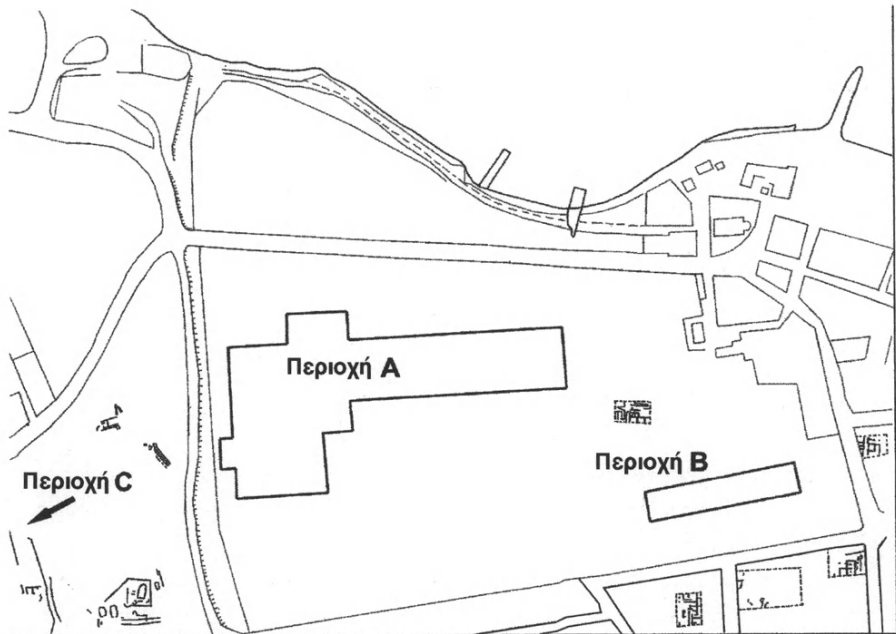
2. Τὸ κτῆμα ἀνῆκε στὸν Ἀνδρέα Συγγρό, κληροδοτήθηκε στὸ Ἀμαλίειο Ὁρφανοτροφεῖο καὶ τὸ 1931 περιῆλθε στὸ Ὑπουργεῖο Δικαιοσύνης γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν ἀγροτικῶν φυλακῶν ποὺ λειτούργησαν ἐκεῖ ἕως τὸ 1967. Ἀπὸ τὸ 1967 ἕως καὶ τὸ 1974 οἱ φυλακὲς φυλοξένησαν πολιτικούς κρατούμενους. Σήμερα ὁ Δήμος Ὁρωποῦ προβαίνει σὲ ἐνέργειες προκειμένου τὸ κτῆμα καὶ τὰ κτίρια τῶν φυλακῶν νὰ ἀξιοποιηθοῦν γιὰ πολιτικούς σκοπούς.

3. J. TRAVLOS, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika* (Tübingen 1988) 304, εἰκ. 378.

4. Ὁ ἐξοπλισμὸς μεταφέρθηκε στὸν Ὁρωπὸ ἀπὸ τὸ Bournemouth τῆς Μ. Βρετανίας.

Πραγματοποιήθηκαν ήλεκτρικές και μαγνητικές διασκοπήσεις και μετρήσεις με γεωραντάρ [GPR]. Όλες οι τεχνικές έδωσαν ιδιαίτερα σημαντικά αποτελέσματα. Η έρευνα εστιάστηκε σε τρεις Τομείς, Α, Β και C (είχ. 1).

Ο Τομέας Α είναι ένας χώρος ακανόνιστου σχήματος διαστάσεων 200×100 μ. κατά τους μέγιστους άξονες ενώ ο Τομέας Β είναι ένα παραλληλόγραμμο διαστάσεων 20×100 μ. Η περιοχή C βρίσκεται στα δυτικά του «Δυτικού

Είχ. 1. Οι τομείς Α, Β, C, όπου πραγματοποιήθηκαν οι γεωφυσικές διασκοπήσεις.

Τομέα» τῶν πρόσφατων ἀνασκαφῶν τοῦ οἰκισμοῦ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων⁵. Ἡ στρατηγικὴ τῆς ἔρευνας καθορίστηκε ἀπὸ τὶς ἀκόλουθες παραμέτρους:

- Τὴν πιθανολογούμενη θέση τοῦ τείχους τῆς κλασικῆς πόλης.
- Τὴν ταύτιση δραστηριότητας στὴν περιοχὴ τοῦ τείχους.
- Τὴν πυκνότητα τῆς ὁποίας δραστηριότητας.
- Τὴ φύση καὶ τὴν ἔκταση τῶν δραστηριοτήτων μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τὸ τεῖχος.

Ἀποτελέσματα

Οἱ ἠλεκτρικὲς, μαγνητικὲς τεχνικὲς ἀποδείχθηκαν ἐξαιρετικὲς, ἀπέδωσαν σημαντικὸ ὄγκο δεδομένων καὶ ἐπέτρεψαν τὸν ἐντοπισμὸ πολυάριθμων ὑπεδάφειων στόχων. Μολονότι ἐξέχοντα χαρακτηριστικὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα ἐντοπίστηκαν μὲ ὅλες τὶς μεθόδους, ἐντούτοις, κάθε τεχνικὴ ἔδωσε διαφορετικὴ χροιά στὴν ἐρμηνεία τῶν στοιχείων ὥστε στὸ τέλος νὰ ἐπιτευχθεῖ μία σύνθετη καὶ πιὸ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῶν ἀρχαίων καταλοίπων. Τὸ γεωραντάρ (GPR) πέτυχε διεῖσδυση μέχρι 3 μ. σὲ ὀρισμένες περιοχές. Τὸ κόστος ἐπεξεργασίας ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν τρίτη αὐτὴ τεχνικὴ εἶναι ὑψηλὸ καὶ δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἢ ἐπεξεργασία τῶν δεδομένων ὥστε νὰ ἐπιτραπεῖ ἢ ἐξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων. Ὡς ἐκ τούτου, τὰ προκαταρκτικὰ ἀποτελέσματα ποὺ παρουσιάζονται ἐδῶ ἐστιάζουν κυρίως στὶς δύο ἀπὸ τὶς τρεῖς τεχνικὲς ποὺ χρησιμοποιήθηκαν (μαγνητικὴ καὶ ἠλεκτρικὴ ἀντίσταση).

ΜΑΓΝΗΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΗΛΕΚΤΡΙΚΕΣ ΔΙΑΣΚΟΠΗΣΕΙΣ

I. ΚΤΗΜΑ ΦΥΛΑΚΩΝ

Τομέας Α (Δυτικὸ καὶ Κεντρικὸ τμήμα Κτήματος Φυλακῶν)

Αὐτὴ ἦταν ἡ ἐκτενέστερη περιοχὴ ὑπὸ μελέτη καὶ τὰ ἀποτελέσματα (εἰκ. 1-2) δεῖχνουν καθαρὰ τὴν παρουσία μιᾶς ἰσχυρῆς ἀνωμαλίας, φορᾶς ΒΑ-ΝΔ,

5. Βλ. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ ΑΙΝΙΑΝΟΣ, Ἀνασκαφὴ Σκάλας Ὁρωποῦ, ΠΑΕ 2000, 46-61. ΠΑΕ 2001, 27-47. ΠΑΕ 2002, 5-14.

πού ἐνδέχεται νὰ ἀντιπροσωπεύει εἴτε τὸ δυτικὸ σκέλος τοῦ ὀχυρωματικοῦ τείχους τῆς κλασικῆς-ρωμαϊκῆς πόλης τοῦ Ὀρωποῦ⁶ εἴτε κάποια φυσικὴ διαμόρφωση (π.χ. κοίτη χειμάρρου).

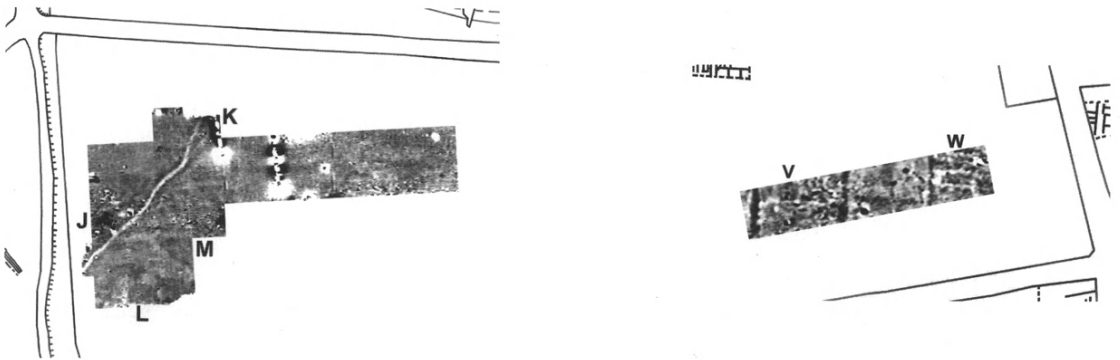
Μαγνητικὲς διασκοπήσεις (εἰκ. 2α-6)

Ἐξωτερικά (δυτικά) τοῦ ΝΔ τμήματος τῆς προαναφερθείσας ἀνωμαλίας ἐμφανίζεται μία περιοχὴ (J) (εἰκ. 26) μὲ ὑψηλὸ μαγνητικὸ σῆμα. Εἶναι πιθανὸ ὅτι αὐτὴ ἢ περιοχὴ σχετίζεται μὲ τὴν καύση καὶ τὴν ἀπόθεση καμένου ὕλικου. Στὴ βόρεια περιοχὴ (K) διακρίνονται δύο φάσεις τῆς ὀφιοειδοῦς δομῆς. Ἀρχικὰ φαίνεται ὅτι ἀκολουθοῦσε ΒΑ κατεύθυνση ἐνῶ τὸ νεώτερο (;) τμήμα φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ μιὰ πιὸ βόρεια κατεύθυνση. Πολυάριθμα κατάλοιπα παρατηροῦνται ἐπίσης στὴ ΝΔ περιοχὴ (L). Βορειότερα ὑπάρχουν ἔντονα μαγνητικὲς δομές, οἱ ὁποῖες ἐνδέχεται νὰ ἀντιπροσωπεύουν ἀρχαῖα μονοπάτια ἢ ὁδούς. Φαίνεται νὰ ἀποκλίνουν κοντὰ στὸ σημεῖο Μ.

Ἡλεκτρικὲς διασκοπήσεις (εἰκ. 3α-6)

Διακρίνεται καὶ πάλι εὐκρινῶς ἡ ὀφιοειδῆς ἀνωμαλία. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ μαγνητικὴ διασκόπηση, ἡ μέθοδος τῆς ἡλεκτρικῆς ἀντίστασης δείχνει καθαρὰ τίς διαφορετικὲς φάσεις τῆς στὴ βόρεια περιοχὴ ἀλλὰ δὲν ἀποσαφηνίζει τὴ σχέση τους τόσο καθαρὰ ὅσο ἡ μαγνητικὴ διασκόπηση. Παρόλα αὐτὰ δύο

6. Τμήματα τοῦ παράκτιου τείχους τοῦ Ὀρωποῦ ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς σὲ ἀνασκαφῆς σωστικοῦ χαρακτῆρα τῆς Β' ΕΠΚΑ (Ξ. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ, ΑΔ 34, 1979, Β1, 98 [οἰκ. Ε. Μπούφη]· τῆς ἰδίας, ΑΔ 34, 1979, Β1, 97-98 [οἰκ. Σπ. Γιαννούλη]). Ἕνα σκέλος μὲ φορὰ Β-Ν ἐνδέχεται νὰ ἀνήκει στὸ Ἀνατολικὸ τείχος (Ξ. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ, ΑΔ 34, 1979, Β1, 104 [οἰκ. Β. Ποντίδη]). Ἕνα ἀκόμη τμήμα τοῦ τείχους (;) καὶ λιμενικὲς ἐγκαταστάσεις ἔχουν ἐντοπιστεῖ μέσα στὴ θάλασσα (Π. ΑΓΑΛΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΛΛΑΙΟΝΤΖΗ, ΑΔ 38, 1983, Β1, 62. Α. ΔΡΑΓΩΝΑ-ΛΑΤΣΟΥΔΗ, ΑΔ 39, 1984, Β1, 58. Τῆς ἰδίας, ΑΔ 40, 1985, Β1, 71-72) καὶ πλησίον τῆς ἀκτῆς (Α. ΔΡΑΓΩΝΑ, ΑΔ 39, 1984, Β1, 48-49 [οἰκ. Α. Ἰωακείμ]).

Εἰκ. 2α-γ. Μαγνητικὲς διασκοπήσεις στοὺς Τομεῖς Α καὶ Β (26: Τομέας Α, 2γ: Τομέας Β).

πιθανές λιθόκτιστες κατασκευές παρατηροῦνται στὶς περιοχὲς S καὶ T. Στὰ δυτικά, ἐξωτερικὰ τῆς ὄψιοειδοῦς δομῆς, παρατηρεῖται μία εὐμεγέθης, περίπου τετράγωνη, κατασκευή⁷.

Τομέας B (ΝΑ τμήμα τοῦ «Κτήματος Φυλακῶν»)

Μαγνητικὲς διασκοπήσεις (εἰκ. 2α, 2γ)

Τὰ πιὸ ἐμφανῆ στοιχεῖα εἶναι δομὲς ποὺ ἐκτείνονται ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς τάφροι ἢ πιθανότερα ὁδοί. Στὶς περιοχὲς V καὶ W παρατηρεῖται ἔντονη δραστηριότητα. Ἡ σύγκριση μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἠλεκτρικῆς ἀντίστασης ὑποδηλώνει ὅτι αὐτὲς οἱ τάφροι ἢ ὁδοὶ συνδέονται πιθανῶς μὲ λίθινες κατασκευές.

Ἡλεκτρικὲς διασκοπήσεις (εἰκ. 3α, 3γ)

Συγκρίνοντας τὰ ἀποτελέσματα τῶν δύο μεθόδων παρατηροῦμε ὅτι οἱ πλέον ἐμφανεῖς δομὲς εἶναι αὐτὲς μὲ Β-Ν κατεύθυνση. Ἡ ἠλεκτρικὴ διασκόπηση ὑποδηλώνει ὅτι οἱ ἄξονες αὐτοὶ σχετίζονται μὲ τάφρους ἢ λίθινα θεμέλια. Ἀνάμεσα στὶς δύο δυτικότερες δομὲς ποὺ ἐκτείνονται ἀπὸ Β πρὸς Ν διακρίνεται μία ἔντονη δομὴ ποὺ ἐκτείνεται Α-Δ.

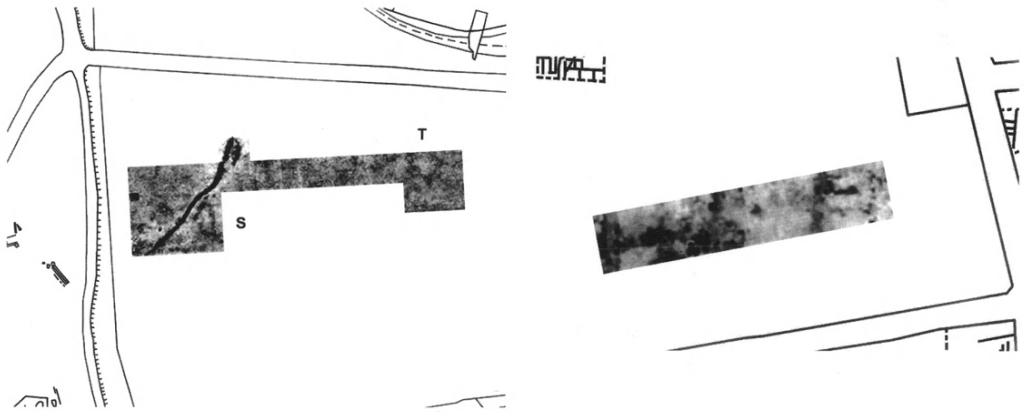
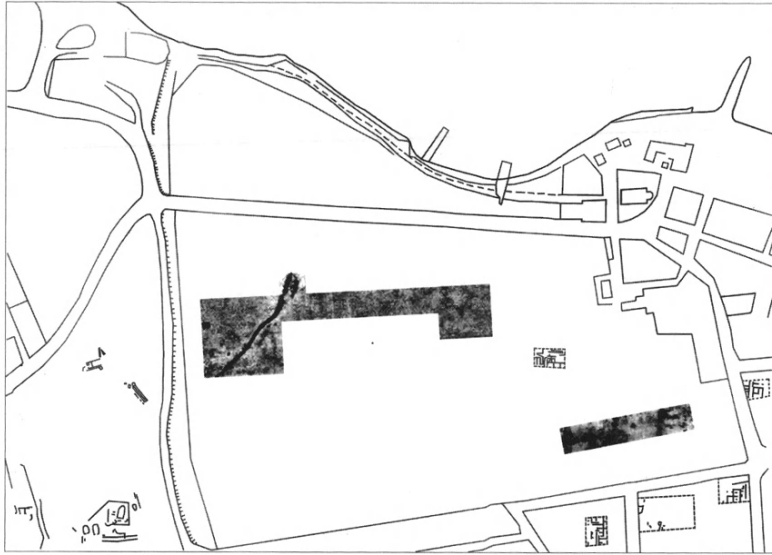
II. ΔΥΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ

Τομέας C

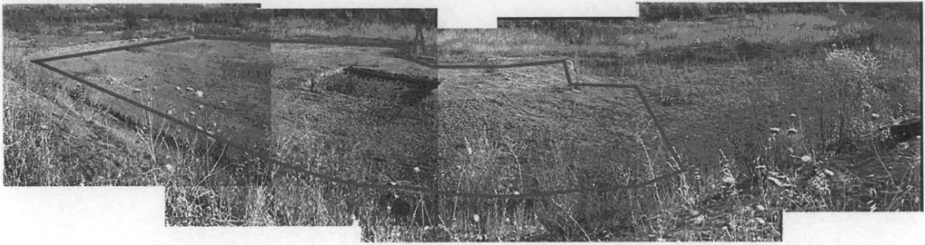
Μαγνητικὲς διασκοπήσεις (εἰκ. 4-6)

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν μαγνητικῶν διασκοπήσεων τῶν εἰκ. 4-6 σχετίζονται μὲ τὴν περιοχὴ στὰ δυτικά τοῦ σκάμματος τοῦ Δυτικοῦ Τομέα τῆς

7. Δὲν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται γιὰ ταφικὸ περίβολο παρόμοιους μὲ ἐκείνους ποὺ ἀνέσκαψε ἡ Μ. Παυλογιώργη λίγα μέτρα δυτικότερα. Βλ. Μ. Ι. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ, *Μνημεῖα τοῦ Δυτικοῦ Νεκροταφείου τοῦ Ὁρωποῦ* (Ἀθήνα 1998).

Εἰκ. 3α-γ. Ἡλεκτρικὲς διασκοπήσεις στὸς Τομεῖς Α καὶ Β (3β: Τομέας Α, 3γ: Τομέας Β).

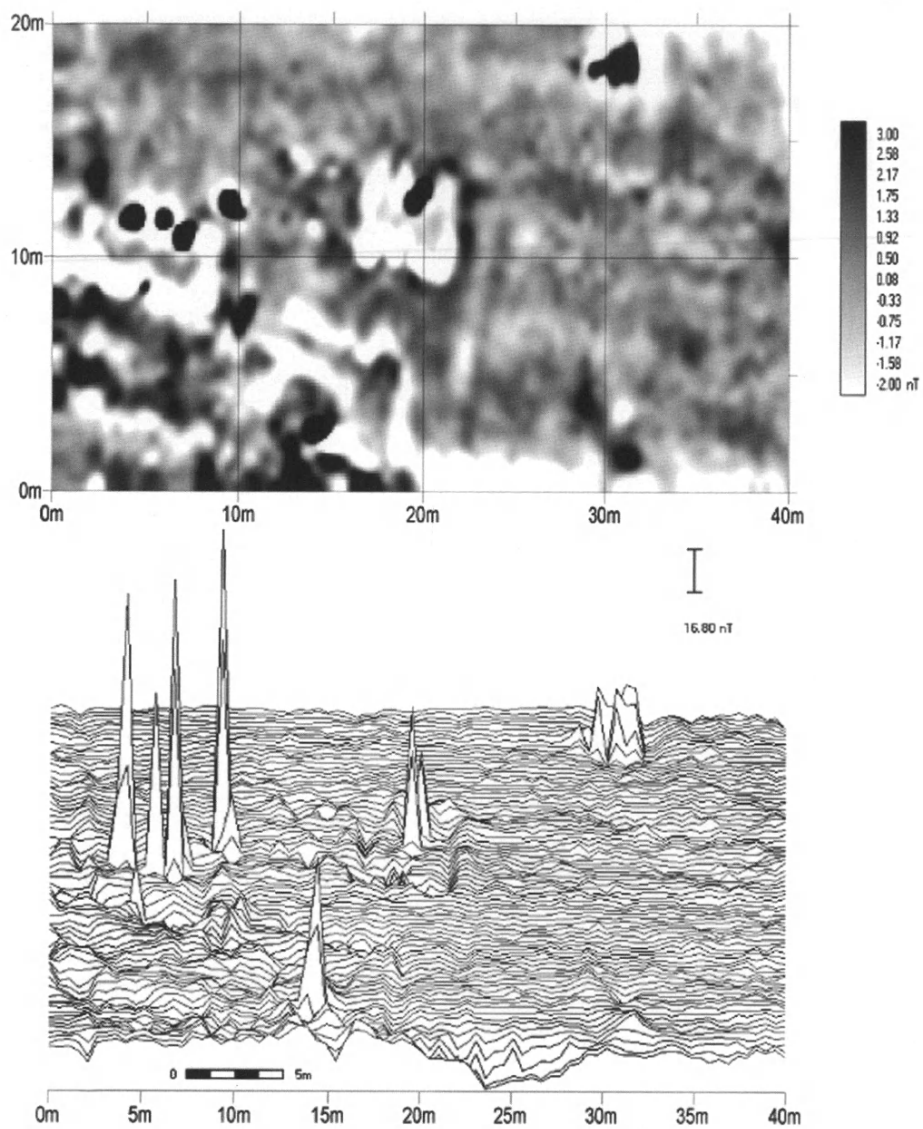

Εἰκ. 4. Ἡ περιοχή τῶν μαγνητικῶν διασκοπήσεων τοῦ Τομέα C, ἀπὸ βόρεια.

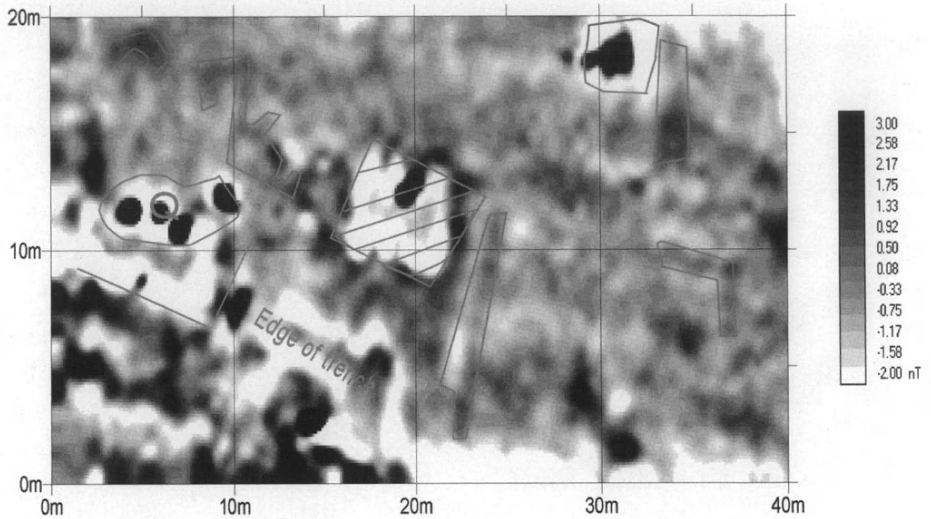
ἀνασκαφῆς τοῦ οἰκισμοῦ τῶν πρώιμων ἱστορικῶν χρόνων (βλ. εἰκ. 4). Σημειώνεται ὅτι στὴν περιοχή αὐτὴ ἔχει ἀφαιρεθεῖ ἐπίχωση ἕως τὸ βάθος περίπου τῶν 3 μ.⁸. Ἡ ἔρευνα περιορίστηκε σὲ ἔκταση 40×20 μ. Ἡ διαγραμμισμένη περιοχή στὴν εἰκ. 6 δηλώνει μία ἀνασκαφικὴ τομὴ πού ἔχει διαταράξει τὸ σῆμα ἀπὸ τὴ μαγνητικὴ διασκόπηση στὴν περιοχή αὐτή⁹. Στὴν ὑπόλοιπη ἔκταση διακρίνονται πολυάριθμα γραμμικὰ στοιχεῖα. Οἱ μαγνητικὲς ἀποκρίσεις ὑποδηλώνουν ὅτι αὐτὰ εἶναι τάφοι πού σχετίζονται μὲ θεμέλια ἀρχιτεκτονικῶν κατασκευῶν. Στὴν περιοχή Q παρατηροῦνται ἀρκετὰ στοιχεῖα πού χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἔντονη θετικὴ ἀνωμαλία. Μολονότι ὑπάρχει ἡ πιθανότητα αὐτὰ νὰ ἀντιπροσωπεύουν περιοχὲς καύσης, ἐντούτοις εἶναι πιθανότερο νὰ σχετίζονται μὲ κατάλοιπα κατεργασίας μετάλλων. Δὲν μπορεῖ πάντως νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ πρόκειται γιὰ σύγχρονη ἐπιμόλυνση, καθὼς ἡ θέση εἶναι ἐκτεθειμένη ἀπὸ τὸ 2002. Ἐνδιαφέροντα κατασκευαστικὰ συγχροτήματα παρα-

8. Τὸ σημεῖο «Α» σημειώνεται στὴν εἰκ. 4 γιὰ νὰ εἶναι κατανοητὸς ὁ προσανατολισμός (ἡ λήψη εἶναι ἀπὸ Β πρὸς Ν).

9. Στὴν περιοχή αὐτὴ πραγματοποιήθηκε προκαταρκτικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀπὸ τὴ Β' ΕΠΚΑ κατὰ τὸ 2002, καθὼς ὁ Δήμος Ὁρωπίων σχεδίαζε τὴν κατασκευὴ ἐνὸς Δημοτικοῦ Σχολείου. Ἡ παρουσία πολυάριθμων ἀρχαίων καταλοίπων ὀδήγησε σὲ ματαίωση τῆς κατασκευῆς τοῦ σχολείου στὸν χῶρο αὐτό.

Είκ. 5. Μαγνητικές διασκοπήσεις στον Τομέα C.

Εἰκ. 6. Μαγνητικές διασκοπήσεις στὸν Τομέα C.

τηροῦνται στὰ ΝΑ (ἐνδεχομένως δύο ἀψιδωτὰ οἰκοδομήματα) καὶ στὰ δυτικά (ἐνδεχομένως ἡ ΝΔ γωνία ὀρθογώνιου οἰκοδομήματος) τοῦ χώρου πού ἐρευνήθηκε (στὶς περιοχὲς 0-15 μ./10-20 μ. καὶ 33-37 μ./7-11 μ., ἀντίστοιχα).

Προσωρινὰ συμπεράσματα

Ἀπὸ αὐτὴ τὴν προκαταρκτικὴ ἔρευνα καθίσταται προφανές ὅτι ὑπάρχουν πολλὲς δυνατότητες γιὰ νὰ βοηθήσει ἡ γεωφυσικὴ διασκόπηση τὴν ἀρχαιολογικὴ προμελέτη καὶ τὸν μελλοντικὸ ἀνασκαφικὸ προγραμματισμό. Ὅστόσο, δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐντοπιστοῦν μὲ βεβαιότητα τὰ τείχη τοῦ Ὁρωποῦ, τὰ ὁποῖα εἶναι γνωστὰ κυρίως ἀπὸ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες¹⁰: ἓνα ψήφισμα τοῦ

10. Β. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, *Οἱ Ἐπιγραφές τοῦ Ὁρωποῦ* (Ἀθήνα 1997) ἀρ. 302 καὶ 303, ἀντίστοιχα. Βλ. καὶ τοῦ ἰδίου, *Ὁ Ὁρωπὸς καὶ τὸ ἱερόν τοῦ Ἀμφιαράου* (Ἀθήνα 1968) 183-185, ἀρ. 42 καὶ IG VII 4263.

δήμου Ὀρωπίων πού χρονολογεῖται γύρω στό 295 π.Χ. εἶναι σχετικό μέ τόν δανεισμό πού κάνει ἡ πόλη γιά τήν ἐπισκευή ἢ τήν ἀνακατασκευή τῶν τειχῶν της· ἀπό ἄλλη ἐπιγραφή πληροφοροῦμαστε ὅτι κατά τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. τὰ οἰκονομικά τοῦ Ὀρωποῦ δὲν ἦταν ἀνθηρὰ καί ἡ πόλη προκηρύσσει δάνειο γιά τήν ἐπισκευή τῶν τειχῶν της τὰ ὁποῖα εἶχαν ὑποστῆ βλάβη, ἀπό ἄγνωστη σέ μᾶς αἰτία. Σημειωτέον, τὰ τείχη τοῦ Ὀρωποῦ, ὅπως προκύπτει ἀπό τίς ἔως τώρα ἀνασκαφικές ἔρευνες, ἦταν κατασκευασμένα μέ πλίνθους πού ἐδράζονταν σέ βάση ἀπό πωρόλιθους¹¹. Γιά τήν ἐπισκευή ἢ τήν ἀνοικοδόμηση τῶν τειχῶν τῆς πόλης ὑπῆρχαν εἰδικοί ἄρχοντες, οἱ πολέμαρχοι καί οἱ τειχοποιοί, πού ἦταν ἐπιφορτισμένοι μέ ἀρμοδιότητες γιά τὰ θέματα αὐτά¹².

Τὰ ἀποτελέσματα καί τῶν δύο τεχνικῶν διασκόπησης περιορίζονται στά ἀνώτερα 120 ἐκ. τοῦ ἐδάφους. Τοῦτο σημαίνει ὅτι πιθανῶς ἀνιχνεύτηκε ἡ ἐπιφάνεια τῶν κατασκευῶν αὐτῶν, πού μέ τὰ ἔως τώρα γνωστά ἀνασκαφικά δεδομένα τῆς πόλης τοῦ Ὀρωποῦ, ἀντιπροσωπεύουν τίς φάσεις τῆς ἐλληνιστικῆς καί ρωμαϊκῆς περιόδου¹³.

Εἶναι προφανές ὅτι ὑπάρχουν ἀποδείξεις γιά δραστηριότητα σέ ὀλόκληρη τήν περιοχή πού ἐρευνήθηκε. Τὸ εἶδος τῶν κατασκευῶν πού πιθανῶς ἀπεικονίζονται εἶναι ὁδοὶ καί μονοπάτια, ἐνῶ φάνηκαν περιοχές πού ἐνδέχεται νὰ σχετίζονται μέ τεχνολογική παραγωγή, ὅπως κεραμική ἢ ἄλλες δραστηριότητες πού ἐμπεριέχουν καύση. Ἡ περιοχή J ὑποδηλώνει ἐπίσης δραστηριότητες πού σχετίζονται μέ καύση (εἰκ. 26). Ἡ σκέψη ὅτι ἐδῶ κοντὰ ἴσως νὰ βρισκόταν ἡ νεκρόπολη τοῦ οἰκισμοῦ τῶν γεωμετρικῶν καί ἀρχαϊκῶν χρόνων θὰ πρέπει νὰ ἐλεγχθεῖ ἀνασκαφικά¹⁴. Ὑπογραμμίζεται, ὥστόσο, ὅτι εἶναι ἐξίσου δυνατὸ οἱ

11. Βλ. σημ. 6, παραπάνω.

12. Β. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, *Οἱ Ἐπιγραφές τοῦ Ὀρωποῦ* (Ἀθήνα 1997) ἀρ. 4 καί 302, καί σ. 211.

13. Εἰδικότερα βλ. τήν ἀνασκαφή πού πραγματοποιήθηκε παλαιότερα ἐντὸς τοῦ Κτήματος Φυλακῶν: Ε. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ, *ΑΔ* 34, 1979, Β1, 98-101.

14. Δύο τύμβοι καύσεως τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. ἔχουν ἀνασκαφεῖ μερικὲς δεκάδες μέτρα δυτικότερα, στήν περιοχή τοῦ Κεντρικοῦ Τομέα τῶν ἀνασκαφῶν (Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, *ΠΑΕ* 1996, 85-88, Τάφοι I καί II). Ἡ θέση τῆς νεκροπόλεως τῶν ἐνηλίκων τῶν γεωμετρικῶν καί πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων εἶναι ἄγνωστη. Γιά τίς ταφές βρεφῶν καί νηπίων ἐντὸς τοῦ προκλασικοῦ οἰκισμοῦ βλ. ὁ.π., 85-111 καί V. VLACHOU, *The*

ἀποθέσεις αὐτὲς νὰ ἀπεικονίζουσαν φερτὰ ἀπορρίμματα. Βέβαιη μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ παρουσία ἀρχιτεκτονικῶν κατασκευῶν κατὰ μῆκος ἑνὸς μεγάλου τμήματος τοῦ Τομέα Α. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ὀρθογώνια δομὴ στὴν περιοχὴ S ποὺ ἀκολουθεῖ Β-Ν προσανατολισμό (εἰκ. 36). Ἡ ἐπιμήκης μορφή καὶ οἱ μεγάλες διαστάσεις της (τὸ μῆκος της εἶναι περίπου 25 μέτρα) δὲν ἀποκλείει τὴν ταύτισή της μὲ σημαντικό οἰκοδόμημα, ἀλλὰ ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς ὑπόθεσης αὐτῆς προϋποθέτει τὴ διενέργεια ἀνασκαφῆς¹⁵. Ὁ Τομέας Β, ὅπως προαναφέρθηκε, ἔδωσε ἐπίσης σαφεῖς ἀποδείξεις δραστηριότητας μὲ ἔντονες ἀσυνέχειες, ὑποδηλώνοντας τὴν παρουσία ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων καὶ διαγράφοντας τοὺς κάθετα τεμνόμενους ὀδικούς ἄξονες καὶ τὰ οἰκοδομικὰ τετράγωνα τῆς πόλης τῶν ἐλληνιστικῶν-ρωμαϊκῶν χρόνων¹⁶. Τέλος, στὸν Τομέα C ἐντοπίστηκαν πολυάριθμα ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα, κάτι ποὺ πιστοποιεῖ ὅτι ὁ οἰκισμὸς τῶν πρώιμων ἱστορικῶν χρόνων ἐκτείνεται σὲ μεγάλη ἔκταση στὰ δυτικὰ τοῦ χώρου ποὺ ἔχουμε ἐρευνήσει ἀνασκαφικά.

2. ΓΕΩΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ¹⁷

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 2004 οἱ Peter James (Πανεπιστήμιο τοῦ Liverpool), μὲ τὴ βοήθεια τῶν Μαρίας Κουσουλάκου (Ἐργαστήριο Fitch τῆς Βρετανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς) καὶ Manuel Arjona (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας) διε-

Settlement of Oropos during the Late 8th and Early 7th Centuries B.C.: The Child Burials, στὸ *Ἐρωπὸς καὶ Εὐβοία κατὰ τοὺς Πρώιμους Ἱστορικούς Χρόνους / Oropos and Euboea in the Early Iron Age*, Πρακτικά τῆς Διεθνoῦς Στρογγυλῆς Τράπεζας, Τμήμα ΙΑΚΑ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, 18-19 Ἰουνίου 2004, ἐπιμ. Ἀ. Μαζαράκης Αἰνιάν (ὑπὸ ἔκδοση).

15. Στὴν περιοχὴ τοῦ κτήματος πρέπει πιθανῶς νὰ ἀναζητηθεῖ τὸ ἱερό τῆς Ἀλίας Νύμφης Β. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, *Οἱ Ἐπιγραφές τοῦ Ἐρωποῦ* (Ἀθήνα 1997) ἀρ. 511-519.

16. Γιὰ σύνοψη τῆς ἱστορίας καὶ τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν στὸν Ἐρωπὸ βλ. Β. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, *Ὁ Ἐρωπὸς καὶ τὸ ἱερόν τοῦ Ἀμφιαράου* (Ἀθήνα 1968) 6-58. Τοῦ ἰδίου, *Τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ἐρωποῦ* (Ἀθήνα 1992). Τοῦ ἰδίου, *Οἱ Ἐπιγραφές τοῦ Ἐρωποῦ* (Ἀθήνα 1997) σ. 487-511.

17. Οἱ ἔρευνες χρηματοδοτήθηκαν ἀπὸ τὴ Βρετανικὴ Ἀκαδημία καὶ τὸ Ἰδρυμα Ψύχα.

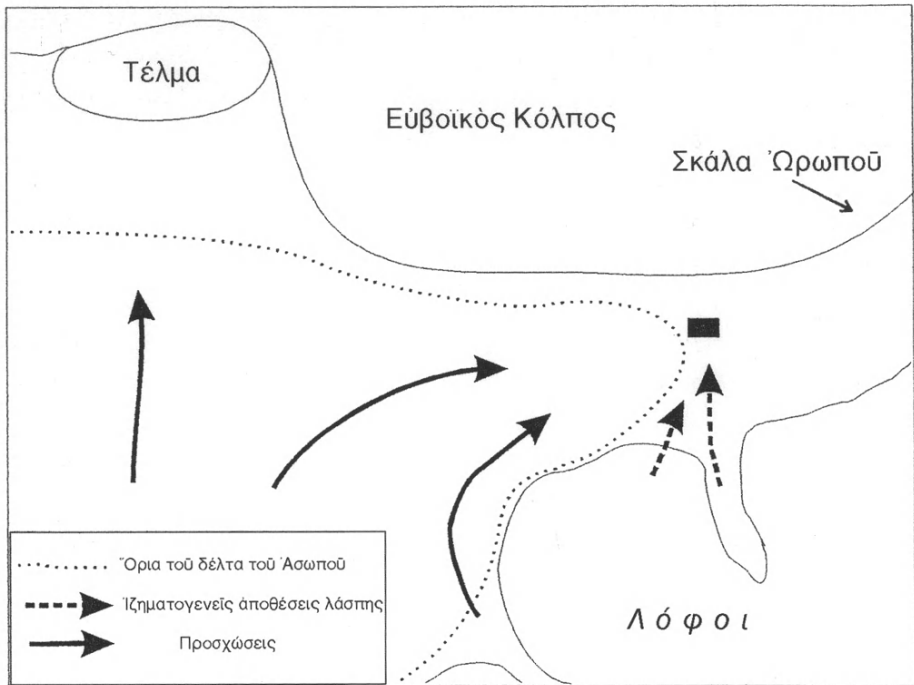
νήργησαν «καρότα» (γεωτρήσεις) στὸν Κεντρικὸ καὶ Δυτικὸ Τομέα τῆς ἀνασκαφῆς (πίν. 1α-β)¹⁸. Ἐπίσης πραγματοποιήθηκαν δειγματοληψίες σὲ τέσσερις παρειὲς τῶν ἀνασκαφικῶν σκαμμάτων καὶ 50 ἀκόμη ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Ὠρωποῦ, ἕως τὸ Μίλεσι. Ὅλα τὰ δείγματα ἐστάλησαν στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Liverpool ὅπου ὑπόκεινται τὴν περίοδο αὐτὴ σὲ ἐργαστηριακὴ ἀνάλυση. Σκοπὸς τῶν δειγματοληψιῶν αὐτῶν, τόσο στὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς, ὅσο καὶ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς προσχωσιγενοῦς πεδιάδας τοῦ Ὠρωποῦ, ἦταν ἡ μελέτη τῆς γεωμορφολογίας τοῦ δέλτα τοῦ Ἄσωποῦ καὶ ἡ κατανόηση τῶν διαδικασιῶν ποὺ ὀδήγησαν στὴν δημιουργία τῶν ἰζημάτων καὶ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐγκατάληψη τοῦ χώρου στὰ τέλη τῆς ἀρχαίκτης περιόδου (εἰκ. 7)¹⁹. Οἱ ἀναλύσεις θὰ ἐπιτρέψουν τὴν καλύτερη κατανόηση τῆς παλαιομορφολογίας τῆς θέσης, καθὼς καὶ τὴ φύση καὶ τὰ αἷτια τῶν γεωμορφολογικῶν ἀλλαγῶν στὴν περιοχὴ πρὶν, στὴ διάρκεια καὶ μετὰ τὴ χρῆση τοῦ οἰκισμοῦ τῶν γεωμετρικῶν καὶ ἀρχαίκτην χρόνων. Δύο βασικὰ ἐρωτήματα ἔχουν τεθεῖ: ποιὲς ἦταν οἱ ἐπιπτώσεις τῆς δραστηριότητος τῶν ποταμῶν τῆς περιοχῆς στὴν ἱστορία τοῦ προκλασικοῦ οἰκισμοῦ καὶ ποιὲς ἦταν οἱ μεταβολὲς τῆς στάθμης τῆς θάλασσας. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀναλύσεων δὲν εἶναι διαθέσιμα ἀκόμη.

3. ἈΛΛΕΣ ἘΡΓΑΣΙΕΣ

Στὸν ἀνασκαμμένο ἀρχαιολογικὸ χῶρο οἱ ἐργασίες περιορίστηκαν φέτος σὲ καθαρισμοὺς καὶ στερεώσεις τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων τοῦ οἰκισμοῦ τῶν γεωμετρικῶν καὶ ἀρχαίκτην χρόνων. Στὸν Κεντρικὸ Τομέα, συνεργεῖο τοῦ Ο.Σ.Κ. προέβη σὲ ἐργασίες ἐνίσχυσης τῶν θεμελιῶν τοῦ βορειότερου σχολικοῦ συγκροτήματος (Σχολικὸ Κτίριο II), δίχως ὥστόσο προηγουμένως νὰ ἐνημερώσει τὸν ἀνασκαφέα ἢ τὴν ἀρμόδια Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων. Μηχανικὸς ἐκσκαφέας (JCB) εἰσήλθε ἀπροειδοποίητα στὸν περιφραγμένο ἀρχαιολογικὸ χῶρο στὶς 4 Αὐγούστου 2004 καὶ προξένησε σημαντικὲς φθορὲς στὰ ἀρχαῖα,

18. Ὁ ἐξοπλισμὸς μεταφέρθηκε στὸν Ὠρωπὸ ἀπὸ τὸ Liverpool.

19. Σημειώνεται ὅτι τὸ πρῶτο σκέλος τῆς παραπάνω ἔρευνας πραγματοποιήθηκε τὸ 2002 (ΙΑΕ 2002, 12-13).

Εἰκ. 7. Σκαρίφημα τῆς περιοχῆς τῶν γεωλογικῶν ἐρευνῶν.

ἰδιαίτερα στὸ ἔλλειψοειδῆ κτίριο Θ, τὸ κυκλικὸ κτίσμα ΙΓ καὶ τὴν κυκλική «τράπεζα» XXXVI καὶ τὸν Β τοῖχο τοῦ ὀρθογώνιου περιβόλου (T61). Ὁ μηχανικὸς ἐκσκαφέας εἰσῆλθε δίχως ἄδεια γιὰ δεύτερη φορὰ στὸν χῶρο στίς 11 Αὐγούστου προξενώντας περαιτέρω σημαντικὲς φθορὲς στὰ ἀρχαῖα. Πολλοὶ λίθοι ἀπὸ τοὺς τοίχους τῶν παραπάνω κτιρίων, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν παρεῖα τῆς νεώτερης ἀψίδας τοῦ ἔλλειψοειδοῦς κτιρίου Θ (φάση Θ3), μετακινήθηκαν ἀπὸ τὴ θέση τους (πίν. 2α). Οἱ φθορὲς, ἐκεῖ πού ἦταν δυνατόν, ἀποκαταστάθηκαν (πίν. 26). Ἡ μικρὴ κυκλικὴ «τράπεζα»²⁰ δυστυχῶς καταστράφηκε ὀλοσχερῶς (πίν. 3α-6).

20. ΠΑΕ 1997, 79, εἰκ. 10, πίν. 28α, πάνω δεξιά.

Κατὰ τίς ἐργασίες γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ σχολικοῦ κτιρίου, σὲ βάθος περίπου -3.60 μ., ἀποκαλύφθηκε ἡ πρὸς Βορρὰν συνέχεια τοῦ περιβόλου T54²¹. Τὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα τοῦ περιβόλου σῶζεται σὲ μῆκος περίπου 0.90 μ. καὶ ἔχει πλάτος 0.50 μ. Μολονότι ἡ ἀνασκαφικὴ τομὴ διευρύνθηκε, ἐντούτοις ἡ ἀναμενόμενη συνέχεια τοῦ τοίχου πρὸς Νότον δὲν βρέθηκε. Ὁ τοῖχος φωτογραφήθηκε καὶ ἀποτυπώθηκε καὶ στὴ συνέχεια, ἀφοῦ προβήκαμε σὲ κατάχωσή του, καλύφθηκε ἀπὸ τὸ συνεργεῖο τοῦ Ο.Σ.Κ. μὲ τιμέντο.

Τόσο στὸν Κεντρικό, ὅσο καὶ στὸν Δυτικὸ Τομέα διανοίχτηκαν μικρὲς σχεδὸν τετράγωνες τομές, πλευρᾶς 1.50 μ., προκειμένου νὰ κατασκευαστοῦν φρεάτια καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν, σὲ μόνιμη πλέον βάση, ὑδραντλίες²². Στὴν τομὴ τοῦ Κεντρικοῦ Τομέα, ἀπὸ βάθος περίπου -3.75 ἕως -4.15 μ., ἀποκαλύφθηκε στρώμα μὲ πολυάριθμους ποταμίσιους λίθους. Ἀπὸ τίς τομές αὐτὲς προέκυψαν μόνον λίγα ὄστρακα.

Παράλληλα, στὸ Μουσεῖο τοῦ Ὠρωποῦ, συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες συντήρησης τῶν κινητῶν εὐρημάτων, καθὼς καὶ οἱ καταγραφὲς καὶ ἡ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ τῶν παλαιότερων ἀνασκαφικῶν περιόδων²³.

4. ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΚΑΙ ΕΚΘΕΣΗ

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 2004 (18-19 Ἰουνίου) διοργανώθηκε στὸ Τμήμα Ἱστορίας, Ἀρχαιολογίας καὶ Κοινωνικῆς Ἀνθρωπολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσ-

21. ΠΑΕ 1996, 89, εἰκ. 6 στή σ. 39.

22. Τὸ ἓνα φρεάτιο διανοίχτηκε στὴν ΒΑ γωνία τοῦ Κεντρικοῦ Τομέα, τὸ ἄλλο πλησίον τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ Δυτικοῦ Τομέα, ἀνατολικά τοῦ T35 ποὺ ἀνήκει στὸν μνημειακὸ ὀρθογώνιο περίβολο (ΠΑΕ 1996, σ. 27 εἰκ. 4 καὶ ΠΑΕ 2000, 46, εἰκ. 2 γιὰ τὴ θέση τοῦ τοίχου).

23. Ὁ Μ. Arjona-Perez ὀλοκλήρωσε τὴ μελέτη τῶν πήλινων εἰδωλίων. Ἡ Ε. Χαραλαμπίδου καὶ ὁ J.-S. Gros, στὰ πλαίσια τῶν ἐκπονούμενων διδακτορικῶν διατριβῶν τους, συνέχισαν τὴ μελέτη τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ χρηστικῆς κεραμεικῆς, ἀντίστοιχα. Ἡ Β. Βλάχου ὀλοκλήρωσε τὴ διπλωματικὴ ἐργασία τοῦ α' Κύκλου Μεταπτυχιακῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μὲ τίτλο Ὁ Ὠρωπὸς τῶν Πρώιμων Ἱστορικῶν Χρόνων μέσα ἀπὸ τίς παιδικὲς ταφές: Γεωμετρικὴ καὶ Πρώιμη Ἀρχαϊκὴ περίοδος. Ἡ ἴδια, στὰ πλαίσια τῆς διδακτορικῆς τῆς διατριβῆς, ἄρχισε τὴ μελέτη τῆς γεωμετρικῆς κεραμεικῆς τοῦ Ὠρωποῦ.

σαλίας Διεθνῆς Στρογγυλῆ Τράπεζα με θέμα: Ὠρωπὸς καὶ Εὐβοία κατὰ τοὺς Πρώιμους Ἱστορικοὺς Χρόνους / *Oropos and Euboea in the Early Iron Age*²⁴. Παράλληλα, ἀπὸ 18 Ἰουνίου ἕως 26 Σεπτεμβρίου 2004, στοὺς χώρους τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, διοργανώθηκε ἔκθεση ἐκπαιδευτικοῦ χαρακτήρα με 141 ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τοῦ Ὠρωποῦ, με τὸν τίτλο «Ἀρχαιολογικὲς Ἀναζητήσεις: Ἀνασκαφές στὴν Ὀμηρικὴ Γραϊά» (πίν. 4α-β, 5α-β)²⁵.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ

24. Διαδικτυακὸς τόπος Στρογγυλῆς Τράπεζας: <http://extras.ha.uth.gr/oropos-euboea/>. Τὰ πρακτικὰ εἶναι ὑπὸ ἔκδοση.

25. Διαδικτυακὸς τόπος ἔκθεσης: <http://extras.ha.uth.gr/oropos/>.

3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ

(Πίν. 6-10)

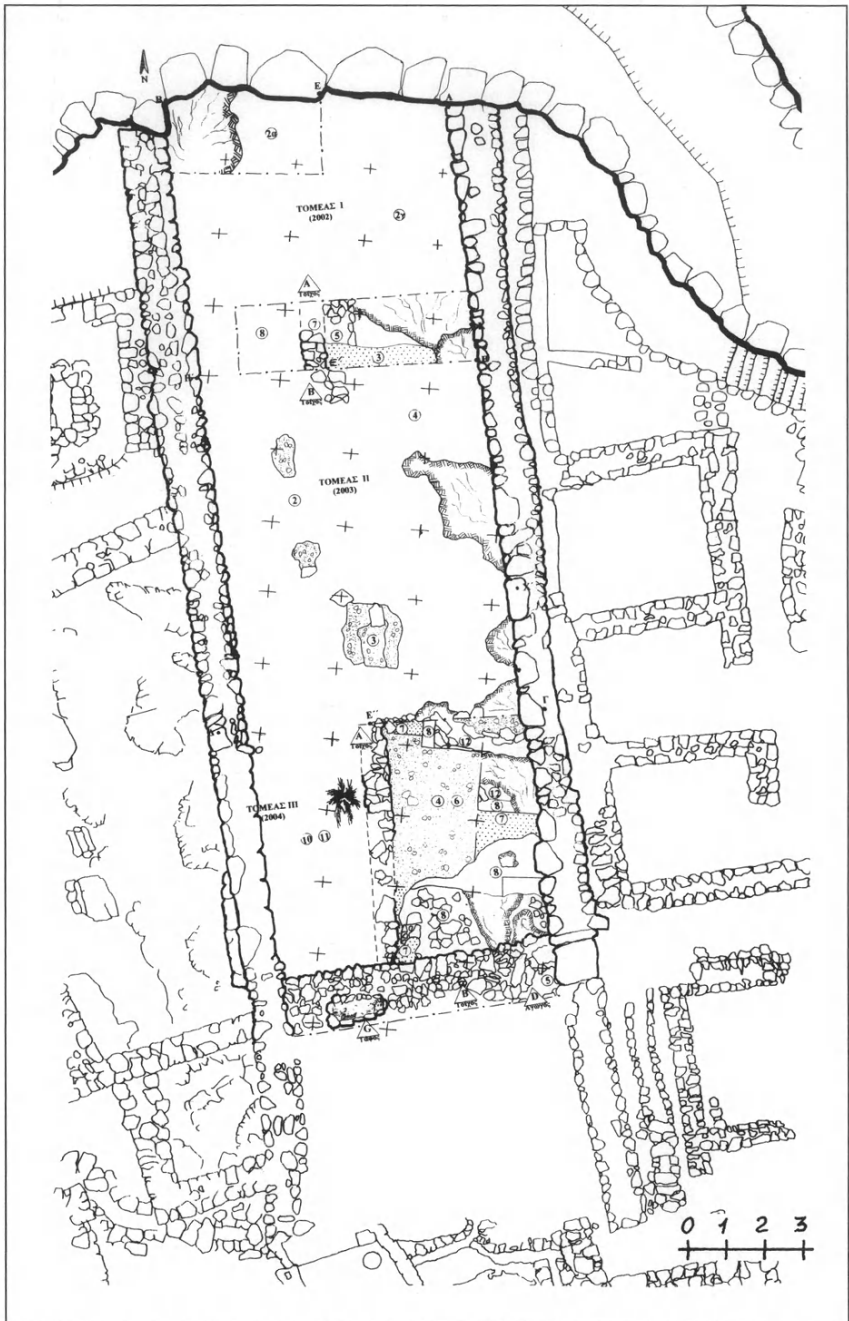
Ἡ ἔφετινὴ ἔρευνα συνεχίστηκε στοὺς δύο περυσινούς τομεῖς: Στὸ ΒΔ τμήμα τῆς ἀκροπόλεως καί, ἔξω ἀπὸ αὐτήν, στὴν Οἰκία Πέτσα¹.

Τομέας ἀκροπόλεως

Μετὰ τὴν πλήρη ἀπομάκρυνση τῶν συσσωρευμένων λίθων καὶ χωμάτων τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν, συνεχίστηκε καὶ φέτος ἡ συστηματικὴ πλέον ἀνασκαφὴ τῆς ἀνερεύνητης λωρίδας μεταξὺ τῆς ΒΔ συνοικίας καὶ τῆς σειρᾶς τῶν δωματίων Λ στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν. Ἡ ἀνασκαφὴ, ἣ ὁποία διενεργήθηκε ἀπὸ τὸν βοηθὸ καὶ συνεργάτη μου καθηγητὴ Χριστοφίλη Μαγγίδη καὶ ὁμάδα φοιτητῶν ἀρχαιολογίας τοῦ Dickinson College², ἐπικεντρώθηκε στὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ χώρου. Ἀποκαλύφθηκε τὸ ἰσόγειο δωμάτιο ἑνὸς ἐπιμήκους κτιρίου (συνολικῶν διαστάσεων περ. 26×4 μ.), προσκτισμένου στὸν δυτικὸ ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου Λ (εἰκ. 1, πίν. 6α), τὸ ὁποῖον ἀνήκει, ὡς φαίνεται, σὲ μία σειρὰ ἰσογείων χώρων (ἀποθηκῶν) θεμελιωμένων σὲ κλιμακωτὰ τεχνητὰ ἄνδρα πού ἀκολουθοῦν τὴν κατωφέρεια τῆς κλιτύος πρὸς Β. Ἀκολούθησε ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος καὶ τῶν διαταραγμένων ἐπιχώσεων πού περιεῖχαν ἀνομοιογενὴ μικτὴ κεραμεικὴ

1. Εὐχαριστίες ὀφείλονται στὴν προϊσταμένη τῆς Δ' ΕΠΚΑ κ. Ζ. Ἀσλαμαντζίδου καὶ στὴν ἀρχαιολόγο τῆς Ἐφορείας κ. Ἐ. Παλαιολόγου πού διευκόλυναν μὲ κάθε τρόπο τὴν ὁμαλὴ καὶ ἀπόρροκτη διεξαγωγὴ τῶν ἐρευνῶν.

2. Τῶν S. PETERSON, J. PAPPAS, K. LANTZAS, O. BERLINER, D. NELSON-FISHER καὶ K. JONES. Μετέσχον ἐπίσης ὁ ἀρχαιολόγος Ἄλ. Λαχανᾶς καὶ οἱ μεταπτυχιακὲς φοιτήτριες El. Madaus καὶ J. Danis πού ἀνέλαβαν καὶ τὴν διαλογὴ καὶ μελέτῃ τῆς κεραμεικῆς.

Εἰκ. 1. Μυκῆνες. Χῶρος Μ-Δ/Ν.

καὶ μικρὰ τεμάχια χρωματισμένου κονιάματος. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα, ἀκολουθοῦσε δεύτερο, ἐξ ἴσου σχεδὸν διαταραγμένο, μὲ ἀνομοιογενὴ κεραμεικὴ καὶ εὐρήματα, στὰ ὁποῖα συγκαταλέγεται τμῆμα λίθινης μήτρας κοσμημάτων (πίν. 76). Τὸ στρώμα αὐτὸ ἐκάλυπτε κολοβωμένο τοῖχο μὲ κατεύθυνση Α-Δ ἀπὸ τοὺς ἀρμούς τοῦ ὁποίου συλλέχθηκαν ὑστερομυκηναϊκὰ ὄστρακα. Μέσα ἀπὸ τὰ θεμέλια του διέρχεται κτιστὸς μυκηναϊκὸς ὄχετός (πίν. 66) ποὺ προχωρεῖ ὕστερα ἀπὸ δύο ἀλλαγές κατευθύνσεως πρὸς Ν καὶ ὁ ὁποῖος ἀπέδωσε ποσότητα ὑστερομυκηναϊκῆς κεραμεικῆς καὶ λίγα μικροαντικείμενα. Ἐπάνω στὰ ἐρείπιά του ἀνιδρύθηκε στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους μικρὸς πλακόχτιστος ἐλλειψοειδῆς τάφος (πίν. 7α) διαστάσεων περίπου 1.17×0.46 μ., ποὺ περιεῖχε ἀκτέριστη ταφὴ νεαροῦ ἀτόμου, ἐναποθετιμένου στὸ πλακόστρωτο δάπεδο σὲ συνεσταλμένη στάση μὲ τὴν κεφαλὴ πρὸς Δ. Ἐπεταὶ παχὺ στρώμα καταστροφῆς, ἀπὸ λιωμένο σκληρὸ καὶ πατημένο πηλὸ μὲ διάσπαρτα ἔντονα ἴχνη φωτιάς καὶ ὑπολείμματα ἀπανθρακωμένης ξυλοδεσιᾶς ποὺ σφραγίζουν τὴν στρώση τοῦ δαπέδου ἀπὸ πατημένο πηλὸ καὶ πλέσια. Τὸ δάπεδο, ἀρκετὰ κατεστραμμένο, ἔφερε ἓνα ἀμφικυρτο κύπελλο (πίν. 7γ) καὶ κλειστὸ σύνολο κεραμεικῆς (πίν. 8α) ποὺ περιελάμβανε ἓνα ἀμφικυρτο κύπελλο ποὺ χρονολογεῖ τὴν καταστροφή στὴν ΥἼΕ ΠΙΒ2 περίοδο. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς καταστροφῆς ἦλθε στὸ φῶς ἄλλος τοῖχος, ἐπίσης κολοβός, κατευθυνόμενος ἀπὸ Β πρὸς Ν, χαμηλότερος ἀπὸ τὸν προηγούμενο τοῦ δεύτερου στρώματος μὲ τὸν ὁποῖο πιθανῶς συνανήκε.

Τὸ δάπεδο αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ εἶχε διατηρηθεῖ κατὰ τόπους μόνο. Στὸ κεντρικὸ τοῦ τμῆμα ἦταν ἐπιστρωμένο ἐπάνω σὲ ἐξισωτικὴ στρώση πλακοειδῶν λίθων (πίν. 8α) ποὺ ἐπιστεγάζει τὴν ἐπίχωση τῆς ὑποθεμελίωσής του καὶ ἰσοπεδώνει κοιλότητες τοῦ φυσικοῦ βράχου γεμισμένες μὲ λιθολόγημα, ἐνῶ οἱ παρυφές του κατὰ μῆκος τῶν τοίχων ἐδράζονται κατὰ τόπους ἀπ' εὐθείας σὲ ἐξάρματα φυσικοῦ βράχου ἢ σὲ πλατὺ ἐξισωτικὸ λιθόχτιστο ἰσόπεδο ποὺ φέρει τὰ θεμέλια τοῦ προαναφερθέντος τοίχου καὶ εἰσέρχεται κατὰ 1 μ. κάτω ἀπὸ τὸ ὑπερκείμενο δάπεδο. Τὸ δυτικὸ ἐπίμηκες τμῆμα τοῦ χώρου, ἔξω ἀπὸ τὸ δωμάτιο, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ πλήρη ἀπουσία ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων ἢ ἐπιχώσεων ὀρόφων, ἀντιστοιχοῦσε ἴσως πρὸς ἐξωτερικὸ διάδρομο ποὺ ἐξασφάλιζε πρόσβαση στὸ βόρειο κυκλόπειο τεῖχος.

Κατὰ τὴν ἴδια περίοδο συνεχίσθηκε, ἐντατικοποιήθηκε καὶ ἐπεκτάθηκε ἡ συστηματικὴ γεωφυσικὴ ἔρευνα νοτίως τῆς ἀκροπόλεως σὲ προεπιλεγμένες

θέσεις στὰ ἄνδρα ἐκατέρωθεν τοῦ Χάβου, συνολικῆς ἔκτασης τεσσάρων στρεμμάτων. Ἡ γεωφυσικὴ ἔρευνα ἡ ὁποία διενεργήθηκε ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ καθ. Χρ. Μαγγίδη³, βασίστηκε σὲ χρῆση EDM καὶ (GPS) ἠχοβολιστοῦ ἐδάφους (GPR) καὶ ἠλεκτρικῆς ἀγωγιμότητος (Electrical Resistivity) πρὸς ἐντοπισμὸ μνηναϊκῶν κτιρίων καὶ ὁδῶν καὶ χαρτογράφηση τοῦ θαμμένου οἰκισμοῦ τῶν Μυκηνῶν, ἀποδίδοντας μερικὰ θετικὰ ἀποτελέσματα. Οἱ ἴδιες θέσεις θὰ διερευνηθοῦν καὶ κατὰ τὴν προσεχῆ ἀνασκαφικὴ περίοδο μὲ χρῆση μαγνητομέτρου καὶ γεωακουστικῆς μεθόδου πρὸς συμπλήρωση καὶ διασταύρωση τῶν συναχθέντων πορισμάτων μὲ νέα δεδομένα.

Τομέας περιοχῆς Οἰκίας Πέτσα

Ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίστηκε ἐφέτος μὲ ἐποπτεύουσα τὴν δρ. Kim Shelton-Δημοπούλου⁴ (εἰκ. 2). Λόγω τῶν σχετικῶν τεχνικῶν δυσκολιῶν πού ἀπορρόφησαν σημαντικό ἀριθμὸ ἐργατικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ, ἡ ἔρευνα ἐπικεντρώθηκε κυρίως στὸν καθαρισμὸ τοῦ φρέατος πού εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 2001. Ἡ ἐκκένωσή του προχώρησε κατὰ 1 μ., φθάνοντας σὲ συνολικὸ βάθος 7 μ. περίπου, χωρὶς νὰ φανεῖ ἀκόμη ὁ πυθμένας. Τὸ περιεχόμενό του χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ μεγάλη πυκνότητα τῶν εὐρημάτων, κυρίως ὀστράκων ἀλλὰ καὶ ἀνθράκων, τμημάτων τοιχογραφιῶν καὶ μερικῶν μικρῶν εὐρημάτων, ὅπως εἰδωλίων, δοντιῶν κάπρου καὶ τμημάτων τοιχογραφιῶν, πού συναντῶνται κατὰ μικρὰς σχεδὸν συμπαγεῖς ομάδες οἱ ὁποῖες πυκνώνουν ὅσο αὐξάνει τὸ βάθος. Ἡ κεραμεικὴ συνίσταται κυρίως σὲ ἄγραπτες κύλικες ὅλων τῶν σχημάτων καὶ μεγεθῶν (πίν. 86) ἀλλὰ καὶ κωνικά κύπελλα καὶ διακοσμημένα ἀγγεῖα ὅπως μία εὐρύστομη ραμφόστομη πρόχου (πίν. 8γ) καὶ τμήματα δύο μεγάλων (πίν. 9α), ἐνὸς μετρίου καὶ ἐνὸς μικκύλου ρυτοῦ.

3. Ἡ ἔρευνα διεξήχθη ἀπὸ τοὺς μεταπτυχιακοὺς φοιτητὲς τῶν Πανεπιστημίων Temple καὶ Univ. of Pennsylvania Ant. Stamos καὶ A. Koh σὲ συνεργασία μὲ τοὺς καθηγητὲς Στ. Παπαμαρινόπουλο καὶ Π. Στεφανόπουλο καθὼς καὶ ομάδα εἰδικευμένων φοιτητῶν Γεωλογίας τοῦ Πανεπιστημίου Πατρῶν.

4. Στὴν ἔρευνα ἀπασχολήθηκαν οἱ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Texas (Austin) N. Branco, S. Davies, M. Gallo, M. Gillespie, C. Halvatzis, A. Stojanik, D. Valdespino, L. Watson, J. Widmer, συντονιζόμενοι ἀπὸ τὴν Alicia Carter.

Είχ. 2. Οίκία Πέτσα, ή περιοχή πού έρευνήθηκε.

Κατὰ τὰ ἄλλα, ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε πρὸς ΒΑ τῆς περυσινῆς (πίν. 96), κάτω ἀπὸ τὴν χαμηλὴ ὄφρῦ τοῦ βράχου ποῦ ἀποτελεῖ τὸ φυσικὸ ὄριό της πρὸς Α. Βρέθηκαν κυρίως κομμάτια ἐλληνιστικῶν ἀγγείων καὶ ἄφθονα κεραμίδια τῆς περιόδου ἐκείνης, ἀνάμικτα μὲ ὙΕ, γεωμετρικὰ καὶ ἀρχαῖα ὄστρακα. Πέρα καὶ χαμηλότερα ἀπὸ αὐτὰ ἦλθαν στὸ φῶς οἱ ἰσχυροὶ τοῖχοι ἐνὸς δωματίου (πίν. 10) ποῦ ἀριθμεῖται Σ, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζουν αὐλακες ὀριζόντιας ξυλοδεσιᾶς σκεπασμένες μὲ ἀπανθρακωμένα ξύλα καὶ καμένες πλίθες ποῦ διατηροῦσαν ἐπένδυση ἀπὸ καμένη λάσπη, καθὼς καὶ κομμάτια ἐγχρώμου ἀσβεστοκονιάματος. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου δὲν ἀνασκάφηκε λόγῳ ἐλλείψεως χρόνου, ἀλλὰ τὸ σύνολο καλύφθηκε γιὰ τὴν προστασία του μὲ κοσκινισμένο χῶμα καὶ ἔμεινε νὰ ἐρευνηθεῖ τὸ ἐπόμενο ἔτος. Ἡ κεραμεικὴ περιλαμβάνει ΜΕ ἕως ὙΕ ΙΙΑ2 ὄστρακα ἀλλὰ τίποτε μεταγενέστερο. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ὑπάρχουν εἰδῶλια, δόντια κάπρου, τμημα ἀγγείου μὲ ὑαλώδη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια⁵ καὶ τρία μικρὰ συνανήκοντα κομμάτια ἀμφίπλευρα ἐνεπίγραφης Γραμμικῆς Β πινακίδας, τῆς τρίτης ποῦ βρίσκεται στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς ἀνασκαφῆς, στὴν ὁποία διακρίνονται πρὶν ἀπὸ τὸν συστηματικὸ καθαρισμὸ της τὰ σύμβολα ra, mu καὶ we.

Ἐπιπλέον γεωφυσικὴ ἔρευνα μὲ Geoscan FM-36 ποῦ διεξήχθη ἀπὸ τοὺς δρ. Michael Boyd τοῦ ἐργαστηρίου Fitch τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν καὶ Neil Brodie τοῦ Ἰνστιτούτου Ἀρχαιολογικῶν Ἐρευνῶν Mc Donald ἐπεσήμανε σὲ δύο σημεῖα σὲ ἀπόσταση 50 μ. πρὸς ΝΔ καὶ 200 μ. πρὸς Δ τοῦ ἀνασκαφικοῦ συγκροτήματος πιθανὰ ἔχνη κεραμικῶν κλιβάνων.

ΣΠΥΡΟΣ Ε. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

5. Ἡ ἀνάλυση τοῦ ὑαλώματος αὐτοῦ ποῦ ἔγινε στὸ χημεῖο τοῦ Ἐθν. Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου χάρις στὴν εὐγενῆ φροντίδα τοῦ διευθυντοῦ κ. Ν. Καλτσᾶ ἔδειξε ὅτι εἶχε τὴν ἴδια σύσταση μὲ τὸ τοίχωμα τοῦ ἀγγείου καὶ ἐπομένως ὀφειλόταν σὲ κακὴ ὀπτηση.

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

(Πίν. 11-27)

Ἡ ἀνασκαφή τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν ἀρχαία Μεσσήνη συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸ 2004 ὑπὸ τῆ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου. Ἐλαβαν μέρος ἡ βυζαντινολόγος Βασιλικὴ Πέννα, ὁ νομισματολόγος Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, οἱ ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες ἀρχαιολόγοι Κυριάκος Ψαρουδάκης, Ἐλίζα Σιουμπάρα, Εὐῆ Λαμπροπούλου, Γιώργος Μπροκαλάκης καὶ Μαρία Ἀμιλήτου, οἱ φοιτήτριες Ἄννα Κανδαράκη, Εὐῆ Ἀγγελοπούλου, Μαρία Μανταμαδιώτου, Μαρία-Τριανταφυλλιά Βαλάκα, Εὐσταθία Πέππα, Ἡλιάννα Γκίζου, Ἀσημίνα Τζαβάρα καὶ Thomas Agnes, καθὼς καὶ οἱ φοιτητὲς Ἀνδρέας Σταθόπουλος, Ἄγγελος Γκοτσίνας, Σωτήριος Καραβότας καὶ Θεόδωρος Κουρεμπανάς. Τὴ συντήρηση τῶν εὐρημάτων ἀνέλαβαν οἱ συντηρήτριες Σπαυρούλα Πολυμενέα, Στρατηγούλα Ράθωση, Κωνσταντίνα Δεκαβάλλα, Γεωργία Χελᾶ, Ἀρεζίνα Σακκά καὶ ὁ συντηρητὴς Σταῦρος Λεμονάρης. Τὰ σχέδια τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων, καθὼς καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἐκπόνησε ὁ Ἀναστάσιος Παπαδόγκωνας, ἐνῶ οἱ ἀρχιτέκτονες Μαρία-Εὐδοκία Βασενχόβεν καὶ Ζωὴ Λάγγη ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἀποτύπωση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ δωρικοῦ ναοῦ στὴν ἀγορά. Ὁ καθηγητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὸ Πανεπιστήμιον Kumamoto τῆς Ἰαπωνίας Juko Ito μὲ τοὺς συναδέλφους του καθηγητὲς Yasuyoshi Okada, Yoshinohu Hayashida καὶ Shunsuke Yokoyama καὶ πέντε φοιτητὲς καὶ φοιτήτριές τους ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἀποτύπωση καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τοῦ βωμοῦ τοῦ Ἀσκληπιείου, τοῦ Βουλευτηρίου καὶ τοῦ Ἡρώου Δ. Ὁ τοπογράφος Θεόδωρος Χατζηθεοδώρου συνέχισε τὴν τοπογράφηση-κτηματογράφηση τῆς περιοχῆς δυτικὰ τοῦ Θεάτρου. Ὁ Βασίλης Σταματόπουλος καὶ ἡ Κατερίνα Παινέση ἀνέλαβαν τὴ φωτογράφηση τῶν κινητῶν εὐρημάτων. Ἡ Βούλα Μπαρδάνη ἀσχολήθηκε μὲ τὴ μεταγραφή τῶν νέων ἐπιγραφῶν καὶ σ' αὐτὴν ὀφείλονται κατὰ κύριον λόγον τὰ κείμενα ποὺ δημοσιεύονται ἐδῶ. Ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Mine-

sotta τῶν ΗΠΑ Frederic Cooper με τὸν βοηθό του Pieter Brucke ὀλοκλήρωσαν τὴ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Ἡρώου-Μαυσωλείου στὸ Στάδιο. Τὴν ἐπίβλεψη τῶν ἀναστηλωτικῶν καὶ τῶν τεχνικῶν ἔργων εἶχαν οἱ ἀρχιτέκτονες Παναγιώτης Μπίρταχας, Ἐλένη-Ἄννα Χλέπα, Θεμιστοκλῆς Μπιλῆς καὶ Μαρία Μαγνήσαλη. Ὁ Γιώργος Μπαλόπουλος ἀσχολήθηκε μετὰ τις ἀγορὲς ἀγροτεμαχιῶν, ὁ Ἰωάννης Ἀθανασόπουλος, ὁ Δημήτρης Μπαλόπουλος, ἡ Ζωὴ Καζάνα καὶ ἡ Ἀγγελικὴ Κάβουρα μετὰ τὴ διαχείριση τῶν οἰκονομικῶν.

Τὰ μνημεῖα ποὺ ἐρευνήθηκαν ἦταν: α) τὸ Θέατρο, β) ἡ ἀγορά, γ) ἡ Βασιλικὴ τοῦ Θεάτρου καὶ ἐκείνη τῆς ἀγορᾶς καὶ δ) τὸ ἱερό τοῦ Ἡρώου στὸ Γυμνάσιο.

Τὸ Θέατρο

Δυτικὰ τοῦ Θεάτρου καὶ κατὰ μῆκος ἀρχαίας ὁδοῦ πλάτους 2 μ. ἦλθαν στὸ φῶς τμήματα δύο οἰκιῶν τῆς συνοικίας τοῦ Θεάτρου (πίν. 11α), γνωστῆς ἀπὸ τις δοκιμαστικὲς τομὲς τῆς πρώτης ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 1987¹. Τὰ ἀποκαλυφθέντα οἰκοδομικὰ λείψανα ἀνήκουν σὲ πολυτελεῖς κατοικίες τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου (2ος-4ος αἰ. μ.Χ.), οἱ ὁποῖες ἐδράζονται ἐν μέρει σὲ τοίχους προγενέστερων οἰκιῶν τῆς ὕστερης ἐλληνιστικῆς καὶ τῆς πρώιμης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Ὅρισμένα δωμάτια τῆς τελευταίας φάσης τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., κυρίως οἱ ἀνδρῶνες, ἔχουν τὰ δάπεδα στρωμένα μετὰ πολύχρωμα ψηφιδωτά. Στὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ ἀνδρῶνα τῆς νοτιότερης οἰκίας, τὸ ὁποῖο ἀποκολλήθηκε, στερεώθηκε καὶ ἐπανατοποθετήθηκε στὴ θέση του, δεσπόζει τὸ θέμα τῆς πέλτης σὲ ποικίλους συνδυασμούς, ἰδιαίτερα προσφιλὲς στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα (πίν. 116)². Στὸ μερικῶς ἀποκαλυφθὲν ψηφιδωτὸ τῆς δεύτερης βορειότερης οἰκίας κυρίαρχο θέμα εἶναι τὸ μαιανδροειδὲς κόσμημα (πίν. 126).

Ἄρ. εὐρ. 14342. Σὲ ἀπόσταση δεκαπέντε μέτρων περίπου βόρεια τῆς ΒΔ ἐξωτερικῆς κλίμακας τοῦ Θεάτρου ἦλθε τυχαῖα στὸ φῶς ὀρθογώνιο ἀσβεστολι-

1. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1987, 73-79, εἰκ. 1-46, πίν. 65.

2. Μέρους τῶν δαπανῶν συντήρησης τοῦ ψηφιδωτοῦ ἀνέλαβε τὸ Ἴδρυμα World Monument Fund ἐνισχύοντας τὴν ΕΜΑΣ μετὰ τὸ ποσὸν τῶν 24.000 δολλαρίων.

θικὸ βάθρο ἀγάλματος, σπασμένο στὸ ἄνω μέρος. Ὑψ. μέγ. 0.725 μ., πλ. 0.71 μ., πάχ. 0.355 μ. Φέρει τὴν ἐξῆς δίστιχη ἐπιγραφή (πίν. 12α):

Κλέων, Ἀριστοί, Εὐρυδ[- - - -]
Μεγάλαι Ματρί. vacat

Ὑψ. γραμμάτων 0.012-0.02 μ. 3ος-2ος αἰ. π.Χ. Πρώτη καὶ ἄκρως σημαντικὴ ἐπιγραφικὴ μαρτυρία γιὰ τὴ λατρεία τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν στὴ Μεσσήνη. Ὁ Πausanias (4. 31.6-7) ἀναφέρει ἄγαλμα τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν ἀπὸ μάρμαρο τῆς Πάρου, ἔργο τοῦ Δαμοφῶντος στὴν ἀγορὰ τῆς Μεσσήνης.

Ἡ ἀγορὰ

Τὸ 1958 ὁ Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος ἀνέσκαψε τὸ δυτικὸ πέρασ μιᾶς πειόσχημης στοᾶς, εὐρισκόμενης ἀμέσως ἀνατολικά τοῦ Θεάτρου καὶ τῆς Κρήνης Ἀρσινόης, τὴν ὁποία ὀνόμασε «στοὰ Μπαλοπούλου» ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἰδοκτῆτη τοῦ ἀγροῦ, τοῦ γνωστοῦ γιὰ τὴν ἀφοσίωσή του στὸ καθῆκον ἀρχαιοφύλακα Γιώργου Μπαλόπουλου³. Οἱ μεγάλες διαστάσεις τοῦ διώροφου αὐτοῦ οἰκοδομήματος, καθὼς καὶ ἡ θέση του στὸ κέντρο περίπου τῆς ἀρχαίας πόλης, βόρεια ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, δὲν ἄφηναν ἀμφιβολίες γιὰ τὴ σημασία καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸν χῶρο τῆς ἀγορᾶς. Οἱ συμπληρωματικὲς ἀγορὲς κτημάτων ἐπέτρεψαν φέτος νὰ ἀρχίσουν ἀνασκαφὲς κατὰ μῆκος τοῦ οἰκοδομήματος καὶ ἰδιαίτερα στὴν ἀνατολική, καλύτερα διατηρημένη πλευρά του, τὰ συμπεράσματα τῶν ὁποίων συνοψίζονται παρακάτω.

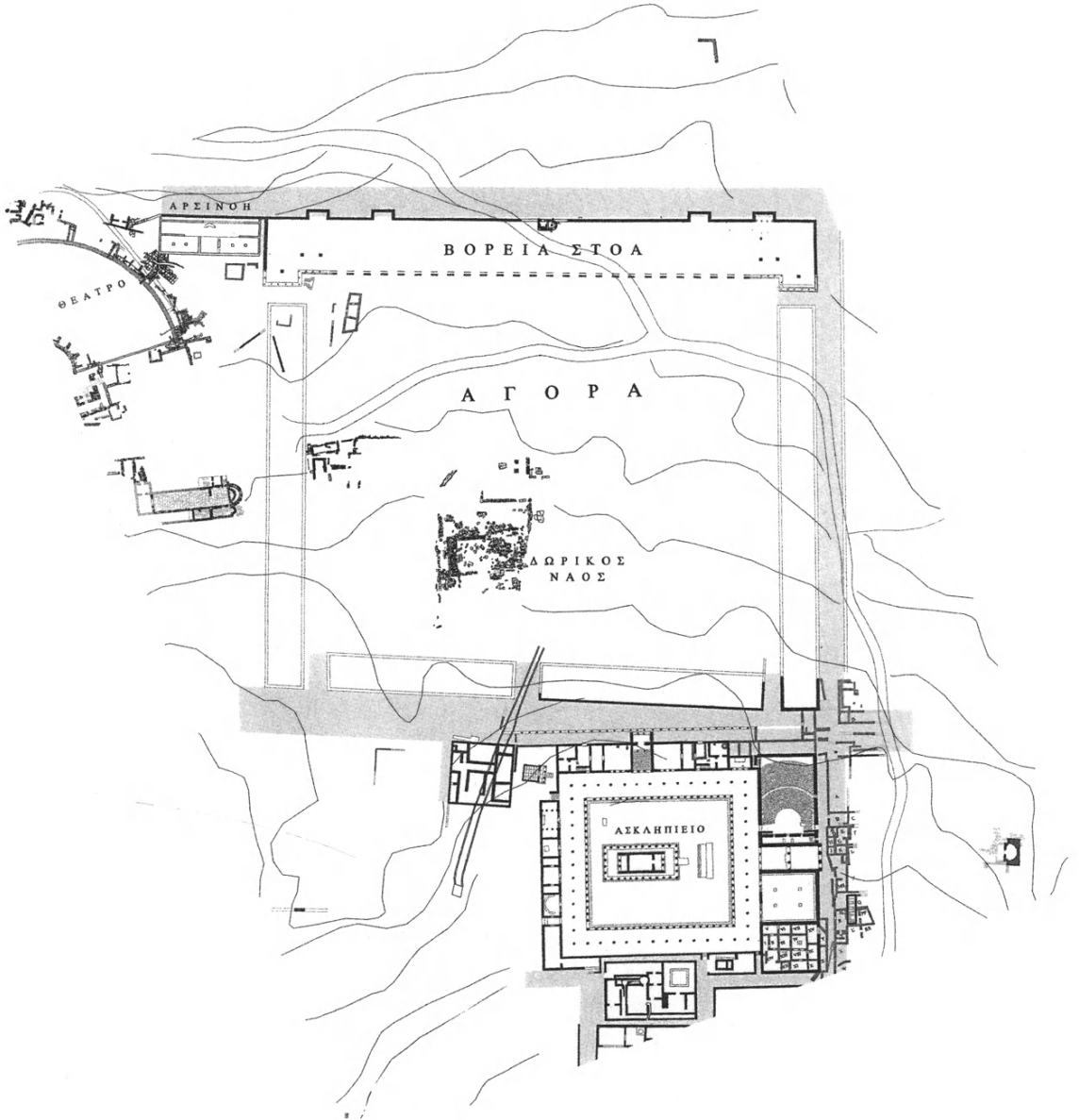
Ἡ βόρεια στοὰ τῆς ἀγορᾶς, πὺ ἐδράζεται σὲ κρηπίδωμα τριῶν βαθμίδων, ἔχει μῆκος 186 μ., πλάτος στὸ μέσο 18 μ., ἐνῶ τὸ μέτωπο τῶν πτερύγων πὺ ἔξεχουν στὰ ἄκρα τοῦ Π ἔχει πλάτος 25 μέτρα (εἰκ. 1). Ὁ πίσω τοῖχος τῆς στοᾶς, πρὸς τὴ ΒΑ γωνία, εἶναι κατασκευασμένος μὲ σφιχτὰ ἀρμολογημένες

3. Ὁ Γιώργος Μπαλόπουλος, ἂν καὶ συνταξιούχος ἀπὸ χρόνια, ἐξακολουθεῖ νὰ προσφέρει τίς ὑπηρεσίες του στὸ ἔργο, ἀσχολούμενος μὲ τίς ἀγορὲς τῶν κτημάτων.

λιθοπλίνθους κατὰ τὸ ψευδοϊσόδομο σύστημα καὶ σώζεται σὲ ὕψος 4.50 μ. περίπου, χωρὶς νὰ ἔχει ἀκόμη ἀποκαλυφθεῖ ἐκεῖ τὸ δάπεδο τῆς στοᾶς (πίν. 13α). Δὲν ἀνοίγονται μαγαζιά στὸ βάθος τῆς στοᾶς, πίσω ἀπὸ τὶς κιονοστοιχίες, ἀλλὰ ὁ ὑψηλὸς καὶ ἰσχυρὸς πίσω τοῖχος τῆς διακόπτεται κατὰ κανονικὰ διαστήματα ἀπὸ ὀρθογώνιες κόγχες, γνωστὲς καὶ ὡς ἐξέδρες. Τέσσερις ἐξέδρες ἔχουν ἔλθει μέχρι στιγμῆς στὸ φῶς, διαστάσεων 2.58×6.50 μ. ἡ καθεμία, μὲ δύο ἡμικίονες μεταξύ παραστάδων στὴν πρόσοψη, οἱ ὁποῖες στέγαζαν πιθανότατα ἀγάλματα (πίν. 13β). Ἡ ἐξωτερικὴ κιονοστοιχία εἶναι δωρική, ἐνῶ οἱ δύο ἐσωτερικὲς εἶναι κορινθιακὲς, κατασκευασμένες ἀπὸ τοπικὸ ψαμμίτη ἐπιχρισμένο, καὶ διαιροῦν τὸν χώρο σὲ τρία κλίτη (πίν. 14α). Ἡ παρουσία δευτέρου ὀρόφου εἶναι μάλλον βέβαιη, ὅπως εἶχε ὑποθέσει ὁ Ὀρλάνδος μὲ βάση ἓναν ἡμικίονα καὶ θραῦσμα θωρακίου μὲ ἀνάγλυφες φολίδες ποὺ βρέθηκε ἐκεῖ, οἱ κίονες ὥστόσο τοῦ ὀρόφου ἦταν δλόγλυφοι ἰωνικοὶ καὶ ὄχι ἡμικίονες.

Ἡ χρῆση κορινθιακῶν κίωνων καὶ στὶς δύο ἐσωτερικὲς κοινοστοιχίες δὲν συνηθίζεται στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν στοῶν. Γιὰ παράδειγμα, ἡ μεγάλη στοὰ στὴν ἀγορὰ τῆς ἀδελφῆς πόλης Μεγαλόπολης, γνωστὴ ὡς στοὰ τοῦ Φιλίππου, μήκους 156 μ., περιλαμβάνει δύο ἐξέδρες, ἐνῶ οἱ ἐσωτερικὲς κιονοστοιχίες τῆς εἶναι ἰωνικὲς καὶ ὄχι κορινθιακὲς⁴. Ἡ χρῆση τοῦ κορινθιακοῦ ρυθμοῦ ὄχι μόνον στὸ ἐσωτερικὸ, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐξωτερικὴ κιονοστοιχία στὸ αἶθριο τοῦ Ἀσκληπείου εἶναι φαινόμενο μοναδικὸ στὴν ἐλληνιστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Εἶναι ἀναγκαῖο νὰ σημειώσουμε ἐπ' εὐκαιρίᾳ, ὅτι τὰ γνωστὰ καὶ πολυσυζητημένα εἰκονιστικὰ κορινθιακὰ κιονόκρανα, ποὺ βρέθηκαν ἀπὸ τὸν Ὀρλάνδο στὸ αἶθριο

4. E.A. GARDNER, *Archaeology in Greece 1890-1891*, *JHS* 12, 1891, 395-396· E. MEYER, *Megale Polis*, *Lexicon der antiken Welt* (1965) 1140-1142· E.A. GARDNER, R.W. SCHULZ et al., *Excavations at Megalopolis 1890-1891*, 1. Suppl., *JHS* (London 1892) 59-61, εἰκ. 1, πίν. I and XV-XVI· E.A. GARDNER, *Notes on Megalopolis*, *JHS* 14, 1894, 243 καὶ σχ. στῆ σελ. 242· A. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, *Ἡ Μεγάλη Πόλις τῆς Ἀρκადίας*, *Ancient Greek Cities* 23 (Athens 1973) 136 καὶ 226· TH. SPYROPOULOS - H. LAUTER et al., *Megalopolis* 1. Vorbericht 1991-1993, *AA* 1995, 122-128· ὁ ἴδιος, *Megalopolis* 2. Vorbericht 1994-1995, *AA* 1996, 269-282· H. LAUTER, *Locus superior*. Aus der Philipps-Halle in Megalopolis, *AA* 1997, 389-405· H. LAUTER - TH. SPYROPOULOS, *Megalopolis* 3. Vorbericht 1996-1997, *AA* 1998, 415-451.

Εἰκ. 1. Κάτοψη τῆς ἀγορᾶς καὶ τῶν περὶ ἐξ κτισμάτων.

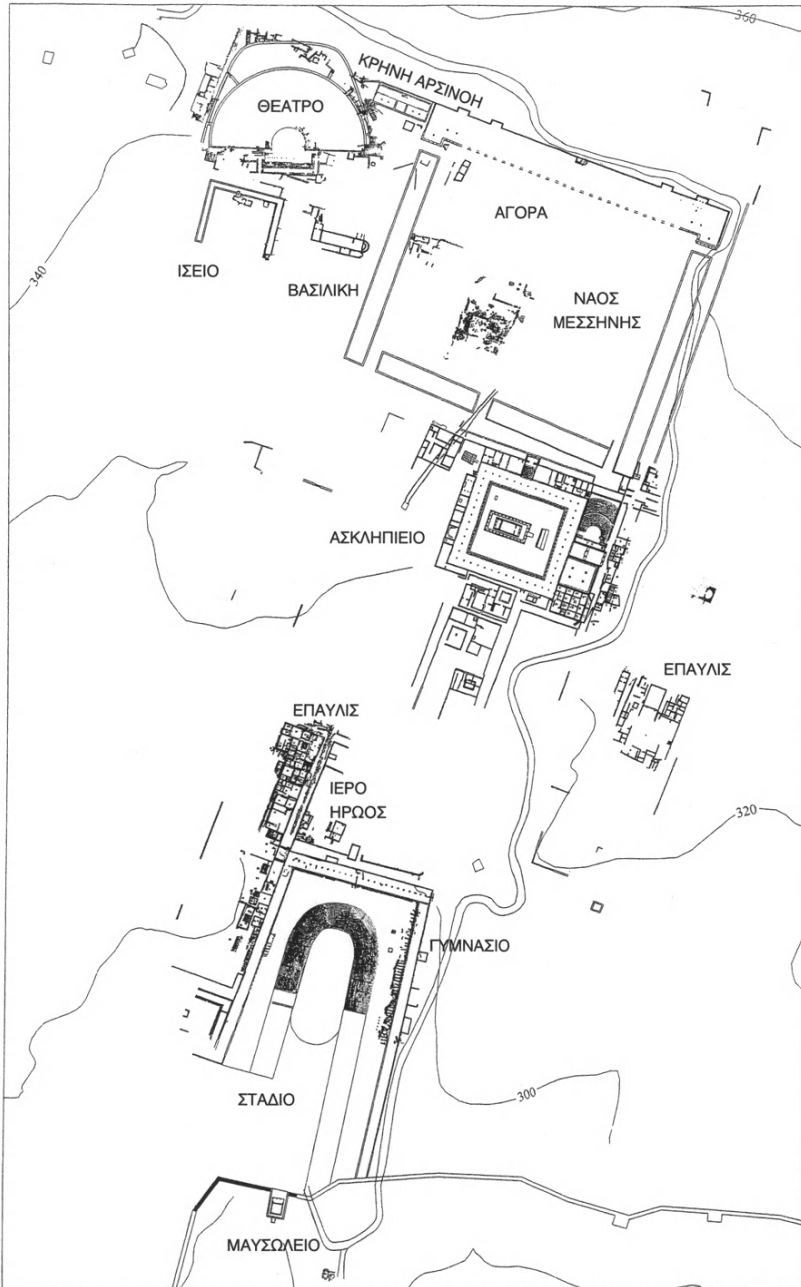
τοῦ Ἀσκληπιείου, δὲν εἰκονίζουσι Νίκες, ἀλλὰ ἀποκλειστικὰ Ἐρωτιδεῖς (πίν. 146)⁵.

Οἱ Ἐρωτιδεῖς πάντως, στὰ λίγα ἔστω κορινθιακὰ κιονόκρανα τοῦ Ἀσκληπιείου, ἐξακολουθοῦν νὰ δημιουργοῦν σοβαρὸ πρόβλημα στοὺς ἐρευνητές, τόσο ἐρμηνευτικὸ, ἐπειδὴ ὁ Ἐρωτας ὡς μορφή καὶ περιεχόμενον οὐδόλως σχετίζεται μὲ τὸν Ἀσκληπιό, ὅσο καὶ χρονολογικὸ, γιατί τὰ εἰκονιστικὰ γενικῶς κιονόκρανα ἐμφανίζονται κατὰ κανόνα στὰ ὕστερα καὶ ὄχι στὰ πρῶιμα ἑλληνιστικὰ χρόνια, ὅπου καὶ ἐντάσσεται χρονολογικὰ ἡ κατασκευὴ τοῦ Ἀσκληπιείου⁶. Τὸ πρόβλημα θρῖσκει τελικὰ τῇ λύσει του, ἐφόσον ὄλα τὰ εἰκονιστικὰ κιονόκρανα τοῦ Ἀσκληπιείου ἀποσυνδεθοῦν ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς τυχαίας εὔρεσής τους. Οἱ Ἐρωτιδεῖς φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἀφροδίτης, ὁ ὁποῖος θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν ἀγορὰ, ὅπου τὸν εἶδε ὁ περιηγητὴς Πausanias (4.31.6-7). Δύο ἀπὸ τὰ εἰκονιστικὰ κιονόκρανα τοῦ Ἀσκληπιείου δὲν φέρουν Ἐρωτιδεῖς, ἀλλὰ Τρίτωνες καὶ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὸν ναὸ τοῦ Ποσειδῶνα, πὺ θρῖσκόταν ἐπίσης στὴν ἀγορὰ (πίν. 15α).

Ἡ ἀγορὰ τῆς Μεσσήνης ἔχει σχῆμα ὀρθογωνίου, διαστάσεων 186 × 179 μ., καὶ καλύπτει ἔκταση 25.000 μ² (εἰκ. 2). Μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ σὲ μέγεθος μὲ τὴν ἑλληνιστικὴ ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας, τὴν κλασικὴ ἀγορὰ τῆς Κορίνθου ἢ τὴ νότια ἀγορὰ τῆς Μιλήτου. Μέσα στὴν τεράστια αὐτὴ ἔκταση ὑπῆρχε χῶρος γιὰ ἱερά τεμένη, δημόσια οἰκοδομήματα καὶ τιμητικούς ἀνδριάντες. Ναὸ καὶ λατρευτικὸ ἄγαλμα Διὸς Σωτῆρος εἶδε ὁ Pausanias μόλις εἰσήλθε στὴν ἀγορὰ. Σημειώνει ἐπὶ λέξει: Μεσσηνίοις δ' ἐν τῇ ἀγορᾷ Διὸς ἔστιν ἄγαλμα Σωτῆρος καὶ Ἀρσινόη κρήνη.

5. Ἡ φθορὰ στὸ σῶμα τῶν μορφῶν ὠδήγησε τὸν Ὁρλάνδο στὴν ἐσφαλμένη ἀναγνώρισή τους ὡς Νικῶν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ περάσουν ὡς Νίκες καὶ Ἐρωτες στὴ διεθνή βιβλιογραφία, ἐνῶ πρόκειται μόνο γιὰ Ἐρωτιδεῖς.

6. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ὁ Δαμοφῶν καὶ ἡ δραστηριότητά του στὴν Ἀρκαδία, στὸ W. COULSON, O. PALAGIA (ἐκδ.), *Sculpture from Arcadia and Laconia* (Oxford 1993) 99-109. SEG 41, 1991 (1994) ἀρ. 33· ὁ ἴδιος, Ὁ Δαμοφῶν στὴν Κύθνο, στὸ Λ. ΜΕΝΔΩΝΗ, Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ (ἐκδ.), *Πρακτικά Συνεδρίου ΚΕΑ - ΚΥΘΝΟΣ 1994* (Ἀθήνα 1998) 437-442.

Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ κέντρου τῆς πόλης μετὰ τὴν ἀγορὰ καὶ τὰ δημόσια οἰκοδομήματα.

Παραμένει πρόβλημα, ἀπὸ ποιά πλευρὰ τῆς ἀγορᾶς εἰσῆλθε ὁ περιηγητής, γιατί ἐρχόμενος ἀπὸ τὴν ἀνατολική Λακωνική Πύλη ὄφειλε νὰ προτιμήσει τὴν ἀμέσως προσιτὴ σὲ αὐτὸν ἀνατολική πλευρὰ τῆς ἀγορᾶς. Ὡς σήμερα ἐντούτοις ὑποστηρίζαμε ὅτι ὁ Πausanias προχώρησε πίσω ἀπὸ τὴ βόρεια μακρὰ στοὰ καὶ εἰσῆλθε στὴν ἀγορὰ ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τῆς, ἀκολουθώντας τὸ στενὸ δρομάκι ποὺ περνᾷ πίσω ἀπὸ τὸ κοῖλο τοῦ Θεάτρου, πέρασε δηλαδὴ ἀνάμεσα στὸ Θέατρο καὶ τὸ μεγάλο κρηναῖο οἰκοδόμημα (Νυμφαῖο), ποὺ ἔχει ταυτισθεῖ μὲ τὴν Κρήνη Ἀρσινόη (εἰκ. 1). Θὰ ἀνέμενε ἐντούτοις κανεὶς, ἂν πράγματι ὁ Πausanias εἶχε προτιμήσει αὐτὴν τὴν ἀδόκιμη θὰ ἔλεγα πορεία, νὰ μνημόνευε τουλάχιστον πρῶτη τὴν Κρήνη Ἀρσινόη, τὴν ὁποία βλέπει κανεὶς ἀμέσως στὰ ἀριστερὰ του, καὶ σὲ συνέχεια τὸν ναὸ τοῦ Διὸς Σωτῆρος, τὸν εὐρισκόμενο στὸ μέσο περίπου τῆς ἀγορᾶς. Ὁ περιηγητής μας ἐντούτοις κάνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίστροφο, μνημονεύει δηλαδὴ πρῶτο τὸν ἀπομακρυσμένο ναὸ καὶ μετὰ τὴν Κρήνη Ἀρσινόη. Τὸ γεγονός αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ μᾶς βάλει σὲ σκέψεις, σχετικὰ μὲ τὴν ὀρθότητα ταύτισης τοῦ, εὐρισκόμενου πίσω ἀπὸ τὸ Θέατρο, μεγάλου Νυμφαίου μὲ τὴν Κρήνη Ἀρσινόη, ποὺ εἶδε ὁ Πausanias.

Στὸ μέσο περίπου τῆς βόρειας στοᾶς τῆς ἀγορᾶς, σὲ μεταγενέστερο τοῖχο βρέθηκε ἐντοιχισμένος ὁ ὀρθοστάτης βάθρου ἀγάλματος, ποὺ σώζει τὰ ὀνόματα δύο γλυπτῶν (ἀρ. εὐρ. 13919):

Καλλικράτης, Ζεύξιππος
ἐποίησαν

3ου-2ου αἰ. π.Χ. Ὁ γλύπτης Ζεύξιππος καὶ ὁ ἐπίσης γλύπτης πατέρας του Φιλέας ἀναφέρονται σὲ ἐπιγραφὲς τῆς Μεγαλόπολης (*IG IV 745, IG V 2, 143*). Ἔχουν ἐπίσης ὑπογράψει βάθρο ἀγάλματος στὴν Ἑρμιόνη (*Corpus Inscr. 1229· Overbeck 1585*). Ὁ Καλλικράτης Ἀριστέως, ἐγγονὸς ἑνὸς ὁμώνυμου καλλιτέχνη, εἶχε φιλοτεχνήσει πορτραῖτα στὸ Ἄργος καὶ στὴν Ἐπίδαυρο (*IG IV², 240*)⁷. Ὁμώνυμός του γλύπτης, Ἀθηναῖος ἔδρασε τὴν ἴδια περίπου περίοδο (*IG IV², 306*).

7. G. LIPPOLD, *Die griechische Plastik* (München 1950) 339.

ΒΑ τῆς ἀνατολικότερης κόγχης τῆς βόρειας στοᾶς τῆς Ἀγορᾶς βρέθηκε τμήμα πεσσίσκου ἀσβεστολιθικοῦ με ἀπεικόνιση δεξιᾶς ἀνοιχτῆς παλάμης σὲ ἀνάγλυφο. Ἄρ. εὐρ. 13782. Ὑψος μέγ. 0.195 μ., πλ. 0.207 μ., πάχ. 0.15 μ. Πάνω ἀπὸ τὴν παλάμη σὲ ἔξεργη ταινία ἡ ἐπιγραφή:

Ζωίλος Δίι.

Ὑψος γραμμάτων 0.02 μ. (0=0.016 μ.). 3ος-2ος αἰ. π.Χ. Ὁ ἴδιος ἐμφανίζεται ὡς ἀναθέτης στὴν Ἀρτέμιδα σὲ μνημεῖο παρόμοιας μορφῆς (ἄρ. εὐρ. 13698: Ζωίλος | Ἀρτέμιδι)⁸.

Δεύτερο ἐνεπίγραφο βάθρο πού ἔφερε τὸν ἀνδριάντα Μεσσήνιου ἀθλητῆ, ἦλθε στὸ φῶς βόρεια τῆς Κρήνης Ἀρσινόης: Ἄρ. εὐρ. 13753. Στέψη ἀσβεστολιθικοῦ βάθρου, σπασμένη ἀριστερὰ καὶ πίσω. Στὸ ἀριστερὸ μέρος τοῦ ἐπιγεγραμμένου μετώπου καὶ στὸ κέντρο τοῦ κοίλου κυματίου ὀρθογώνιοι τόρμοι ἀπὸ δευτέρη χρήση τοῦ μνημείου. Ὑψος 0.21 (ὕψος μετώπου 0.11), πλάτος (σωζ.) 0.42, πάχος (σωζ.) 0.205. Ὑψος γραμμ. 0.018-0.02.

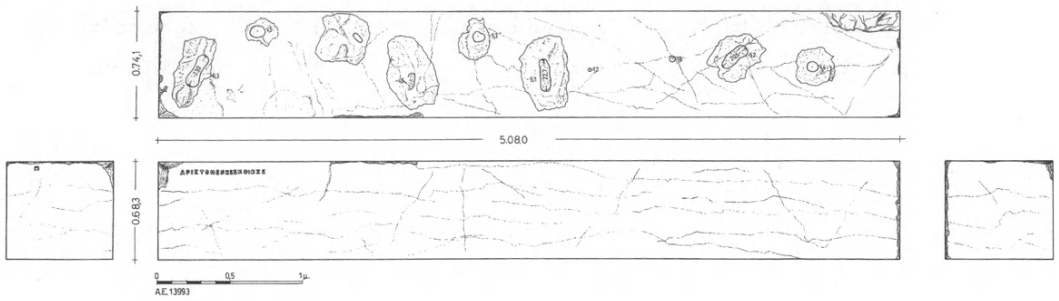
[- - - - c.13- - - -]εος ἀ πόλις ἀνέθηκε
 [- - - - νικάσαντα ἄνδρα]ς παγκράτιον ννν
 [- - c.8- - Ἐλευ]σίνα, Λύκαια, Ἀλεαῖα.

Γράμματα 1ου αἰ. π.Χ. Με τὴν ἀγωνιστικὴ αὐτὴ ἐπιγραφή προστίθεται ἕνας ἀκόμη Μεσσήνιος πολυνίκης στὸν κατάλογο τῶν μεγάλων ἀθλητῶν τῆς πόλης, ὁ ὁποῖος νίκησε στὸ ἀγώνισμα τοῦ παγκρατίου στὰ Ἐλευσίνα, στὰ Λύκαια, στὰ Ἀλεαῖα καὶ πιθανῶς καὶ στὰ Ὀλύμπια, ἂν μπορούσε νὰ συμπληρωθεῖ με βεβαιότητα ὁ τρίτος στίχος⁹.

Ἄρ. εὐρ. 13993. Ἐνα πολὺ μεγάλων διαστάσεων καὶ ἀσυνήθιστα ἐπίμηκες μονολιθικὸ ἀσβεστολιθικὸ βάθρο ἐντοπίσθηκε στὴν ἀγορὰ μεταξὺ τοῦ

8. Παρόμοια ἀναθήματα με ἀνοιχτὲς παλάμες βλ. B. FORSEN, *Griechische Gliederweihungen* (Helsinki 1996) 85-86.

9. Πρβ. Π. ΘΕΜΕΛΗ, *ΠΑΕ* 2001, 81· Ὁ ἴδιος, *ΠΑΕ* 1995, 74· *ΠΑΕ* 1994, 76· *ΠΑΕ* 1993, 56-57.

Εἰκ. 3. Ἄνω, πρόσθια καὶ πλάγιες ὄψεις βάθρου χάλκινων ἀνδριάντων.

δωρικοῦ ναοῦ τῆς Μεσσήνης καὶ τῆς βόρειας στοᾶς. Διαστάσεις: μῆκ. 5.08 μ., ὕψ. 0.683 μ., πλ. 0.741 μ. Σώζει στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ἐγκοπὲς γιὰ τὴ στήριξη τριῶν χάλκινων ἀνδριάντων, ἐνὸς κολοσσιαίου στὸ μέσο καὶ δύο φυσικοῦ μεγέθους ἐκατέρωθεν (εἰκ. 3, πίν. 156). Στὴν πρόσθια ὄψη σώζεται τὸ ὄνομα τοῦ καλλιτέχνη:

Ἀριστομένης ἐποίησε

Ὁ Μεσσήνιος γλύπτης τοῦ 2ου/1ου αἰ. π.Χ. Ἀγίας, ὁ πατέρας τοῦ Ἀριστομένης καὶ ὁ γιός του Πυριλάμπης (μαρτυρεῖται ἐπιγραφικὰ καὶ ὡς Πυρίλαμπος), ἀμφότεροι γλύπτες ἐπίσης, εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ ἐνεπίγραφα βάθρα τους ποὺ ἔφεραν εἰκόνες ἀθλητῶν ἀνιδρυμένες στὴν Ὀλυμπία (InO 397-399,5 καὶ 400,4) καὶ στὴ Μεσσήνη (ΠΑΕ 1999, 79-80 καὶ ΠΑΕ 2000, 95), καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Πausanία (6.3.13, 6.15.1 καὶ 6.16.5)¹⁰. Δεύτερη δυσανάγνωστη ἐπιγραφὴ βρίσκεται δεξιὰ ἀπὸ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ γλύπτη.

10. Βλ. καὶ LIPPOLD, ὁ.π. 365.

Είχ. 4. Κάτοψη του δωρικού ναού της Μεσσήνης στην αγορά.

Ὁ δωρικός ναός τῆς ἀγορᾶς

Ἡ ἀνασκαφή συνεχίστηκε φέτος στό νοτιοδυτικό τμήμα τῆς κολοσσιαίας ἀγορᾶς, ὅπου ἤλθαν στό φῶς τὰ ἀρχιτεκτονικά λείψανα ναοῦ καί διάσπαρτα ἀρχιτεκτονικά μέλη, δωρικοῦ ρυθμοῦ, ἀπό τοπικό ἀβεστόλιθο καί ἐπιχρισμένο ψαμμίτη (εἰκ. 4). Ὁ ναός αὐτός δέν ταυτίζεται μέ τόν ναό τοῦ Διὸς Σωτήρος, ὅπως ἀρχικά ὑποθέσαμε, ἀλλά μέ τόν ναό τῆς Μεσσήνης, τῆς ἀφηρωισμένης προδωρικής βασίλισσας τῆς χώρας¹¹. Τόν ναό τῆς Μεσσήνης, μέ τὸ χρυσόλιθο ἄγαλμα τῆς θεᾶς καί τίς τοιχογραφίες τοῦ Ὀμφαλίωνος στὸν σηκό, ἀναφέρει περιέργως ὁ Πausanias μετὰ τὴν περιήγησή του στό Ἀσκληπιεῖο καί ὄχι πρὶν ἀπὸ αὐτήν, ὅσο δηλαδὴ βρισκόταν ἀκόμη μέσα στὴν ἀγορά¹². Εἰδικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ λιγοστά ἔστω, μέχρι στιγμῆς, θραύσματα γλυπτῶν, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐντόνως διαβρωμένα καί φέρουν ἵχνη πυράκτωσης στὴν ἐπιφάνεια. Φαίνεται ὅτι ἀνήκουν σὲ γυναικεία μορφή (πίν. 16α). Ἄν προέρχονται ἀπὸ τὸ χρυσόλιθο λατρευτικὸ ἄγαλμα, τότε ὁ ναός ἀνῆκε πράγματι σὲ γυναικεία θεότητα.

Σὲ ἀπόσταση τριῶν μόλις μέτρων δυτικά τοῦ ναοῦ τῆς Μεσσήνης ἀποκαλύφθηκε μέρος δωρικῆς στοᾶς, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ προστώο οἰκοδομήματος, ἄγνωστου μέχρι στιγμῆς προορισμοῦ. Δέν σχετίζεται ἄμεσα ἢ στοὰ μέ τόν ναό, ὅπως εἶχα ἀρχικά ὑποθέσει (εἰκ. 1, πίν. 16γ).

Ἄρ. εὗρ. 13192. Κάτω μέρος ἀβεστολιθικῆς στήλης μέ πινάκωση ἤλθε στό φῶς ἀνατολικά τοῦ δωρικοῦ ναοῦ τῆς Μεσσήνης. Διαστ.: ὕψ. σωζ. 0.50 μ., πλ. σωζ. 0.572 μ., πᾶχ. 0.21 μ. Σώζει τοὺς ἐξῆς εἴκοσι στίχους ἐπιγραφῆς τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., πού φαίνεται ὅτι ἀναφέρεται σὲ μισθώσεις(;) ἀγρῶν καί ἐκτάσεων γιὰ ἐκμετάλλευση (βοσκή, καλλιέργεια) (πίν. 17α):

 [...] Λυσι[- - c.5 - -]αρπο[- - - - - - - - - -]
 [Ἀ]γιππίς Ν[ικ]οδάμο[υ - - - - - - - - - -]

11. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 2003, 34-38· ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1999, 79-80.

12. Στὴν περίπτωση τῆς θέσης τοῦ ναοῦ τῆς Μεσσήνης εἶναι προφανές ὅτι ὁ περιηγητής ἔκανε λάθος.

ἀπὸ Ἀσκλαπιάδ[α - - - - -]
 [. .] Ἀσκλαπιάδα [- - - - -]
 ἀπὸ Δαμοσίας καὶ ἀπὸ Συλικῶν καὶ
 ἀπὸ Συλικοῖς καὶ Εὐ[- - - - -]
 Αὐτομείαν Μέσαν vacat
 Τيرانτα vacat
 ΜΕΙΣΘΑ [- - - - -]
 Ἀντιγόνα Ὀνησίμου
 Σελλάντα σὺν ἐρήμῳ ἀπὸ Τρίτωνος
 Σελλάντα Ἀμνοδότου
 Ἀπολλώνιος ἀπὸ Λύκου Ἀμαζώνιον σὺν χωρίοις
 ἀπὸ Ἴσχυρίως καὶ Ἀπίας
 Βαροίτας Δαιφόβου
 ἀγρὸν ἐντὸς τίχους Λιμναῖτι σὺν χωρίοις
 Διονυσόδωρος) Ἀρτεμιταῖον, Σελλάντα, Ἀρτε-
 μιταῖον, Πυθαεῖον, Ὑακίνθιον, Πυθαεῖον σὺν τῷ
 ἀπὸ ΚΩΝΙΔΙΩΝΟΣ καὶ Ἀδέαι Φ καὶ Ἀρτεμιταίῳ
 καὶ Θερμύδρα[1]
 vacat

Ὑψ. γραμμ. 0.01 μ., 0 = 0.008 μ., Σ = 0.014 μ. Τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς σὲ ὀρισμένα σημεῖα του, καθὼς καὶ ἡ διατύπωση σχετίζονται μὲ τὴ σύγχρονη ἐπιγραφή τῆς λεγόμενης ὀκτωβόλου εἰσφορᾶς. Κῶμες τῆς Μεσσήνης, συμπεριλαμβανομένης τῆς Ἀνδανίας ἀναφέρονται στὴν ἐπιγραφή τῆς ὀκτωβόλου (IG V¹ 1432, 1433, 1433α, 1434), καθὼς καὶ στὰ θραύσματα μιᾶς ἐπὶ πλέον ἢ καὶ περισσότερων ἐπιγραφῶν (ἀρ. εὐρ. 125, 145, 3541 + 6635 καὶ 13192), ποὺ ἤλθαν κατὰ καιροὺς στὸ φῶς στὰ ἀνατολικά τῆς αἴθουσας ΓΓ, στὴν ἀνατολικὴ πτέρυγα τοῦ Ἀσκληπείου. Στὴν αἴθουσα αὐτὴ στεγαζόταν πιθανότατα τὸ ἀρχεῖο τοῦ Γραμματέως τῶν Συνέδρων¹³.

13. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1991, 106, πίν. 706· ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1994, 77-78· C. COQUEUGNIOT 2001, 16-23· πρβ. TOD 1911/2, 106-107· idem, BSA 28, 1926/7, 143, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἐπιγραφές σχετίζονται μὲ τὴν εἰσπραξὴ φόρου ἀκίνητης περιουσίας.

Ἵορισμένα ἀπὸ τὰ ὀνόματα κωμῶν καὶ πλεῖστα τοπωνύμια θέσεν τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς Μεσσήνης πού ἀπαντοῦν στὶς παραπάνω ἐπιγραφές εἶναι τὰ ἐξῆς: Ἀδέα, Ἀλεπακίδειοι, Ἀμαζώνιον, Ἀρτεμιταῖον, Αὐτομεία Ἀφρίσαι καὶ Ἀφρῶσαι, Βουμαδέραι, Δολιχαῦοι, Θέρμυδραι¹⁴, Θωρακίαι¹⁵ καὶ Ὑποθωρακίαι¹⁶, Καλέα¹⁷, Κεραμεῖαι, Κλεόλα¹⁸, Κλεψύδρα, Κολοῖροι, Κράδαι¹⁹, Λιμναῖτις, Μέσα, Μεσόλα²⁰, Πυθαεῖον, Ποικιλία, Πυλάννα²¹, Σελλάς²², Σκυλάκειοι²³, Σχῖνος²⁴, Τρικάρανοι²⁵, Ὑακίνθιον, Ὑπήλαφος, Φαγείνιοι, Φωρίσοι. Ἀντίστοιχα εἶναι τὰ σημερινὰ τοπωνύμια στὴν περιοχή τῆς ἀρχαίας πόλης, ὅπως Σπέλουζα, Γλαράκι, Σφεντάμι, Συκάμενη, Μούσγα, Ἀγχορτσιὰ καὶ Καλογερίκο, καθὼς καὶ τὰ ὀνόματα τῶν χωριῶν τῆς εὐρύτερης περιοχῆς γύρω ἀπὸ τὴν Ἰθώμη²⁶.

14. Πρβ. Θέρμυδρα, λιμὴν τῆς μιᾶς τῶν ἐν Ρόδῳ πόλεων (ΣΤ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ στή λ.).

15. Πρβ. Θῶραξ, πόλις τῆς Αἰτωλίας (ΣΤ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ στή λ.).

16. Βρισκόταν τοπογραφικὰ χαμηλότερα μάλλον ἀπὸ τὸν δῆμο Θωράκειαι.

17. Πρβ. τὴν πόλη Καλλία: Πaus. 8.27.7.

18. Πρβ. τὴ φυλὴ Κλεολαία, μία τῶν πέντε στή Μεσσήνη.

19. Πρβ. Κράδη, πόλις Καρίας (ΣΤ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ στή λ.).

20. Ἡ Μεσόλα ἀναφέρεται ὡς μία τῶν πέντε πόλεων τῆς Μεσσήνης κατὰ τὸν Στ. Βυζάντιο, στή λ. Ὅπως δὲ ἡ θέση τῆς ὀριοθετεῖται στὴν περιοχή τῆς ὀρειας Μεσηνιακῆς πεδιάδας καὶ ὄχι νότια, ὅπως ὑποστήριξαν ὁ Natan Valmin καὶ ἄλλοι ἐρευνητές.

21. Πύλαι καὶ Πυλαία ὀνομαζόταν τόπος Ἀρκαδίας κατὰ τὸν Στ. Βυζάντιο, στὶς λέξεις, τόπος πού ἐνδεχομένως ταυτίζεται μὲ τὴν θέση τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Δερβένι (= στενὸ πέρασμα, πύλη) στὰ ὄρια Μεσηνιακῆς Ἀρκαδίας, στὴν περιοχή τῆς σημερινῆς Τσακῶνας, πού στὴν ἀρχαιότητα πρέπει νὰ ὀνομαζόταν Πυλανίκα, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ τῶν συνοριακῶν διαφορῶν Μεσσήνης Μεγαλόπολης πού ἐξετάζουμε παρακάτω.

22. Πρβ. τὴ Σελλασία τῆς Λακωνικῆς, καθὼς καὶ τοὺς Σελλοὺς τῆς Δωδώνης (ΣΤ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, Ἐθνικῶν, στίς λ.).

23. Πρβ. τὴ Σκυλάκη, πόλη κοντὰ στὴν Κύζικο (ΣΤ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ στή λ.).

24. Πρβ. Σχινουῖσσα, Φωκικὴ νῆσος καὶ Σχαιοῦς, Ἀρκαδίας χωρίον (ΣΤ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ στίς λ.).

25. Ταυτίζεται πιθανῶς μὲ τὸ σημερινὸ χωριὸ Τρίχορφο, κείμενο σὲ μικρὴ ἀπόσταση νότια τῆς Μεσσήνης: πρβ. Τρικάρανον, φρούριον τῆς Φλειασίας (ΣΤ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ στή λ.).

26. Τὰ χωριά αὐτὰ καλύπτουν ἀκτῖνα 10-12 χιλιομέτρων γύρω ἀπὸ τὴν πόλη, ὅπως συνέβαινε μὲ τοὺς δῆμους τῆς Μεσσήνης στὴν ἀρχαιότητα: Σάμαρι, Καλογερόραχη,

Πυκνή σειρά ἀπὸ ἐπτὰ τουλάχιστον ἀσβεστολιθικές στῆλες ἤλθε στὸ φῶς κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ δωρικοῦ ναοῦ (πίν. 176). Σύμφωνα με τὸν τύπο τῶν γραμμάτων φαίνεται ὅτι χρονολογοῦνται στὸν 4ο αἰ. π.Χ. Μία μόνο ἀπὸ αὐτὲς κατέστη δυνατὸ νὰ ἀναγνωστῆ ἐν μέρει μετὰ τὴ συμβολὴ τῆς Βούλας Μπαρδάνη. Σώζεται μόνο τὸ κάτω μισὸ τῆς στῆλης ποὺ περιλαμβάνει 41 στίχους. Τὸ περιεχόμενό της δὲν ἐντάσσεται σὲ καμιά ἀπὸ τὶς ὡς τώρα γνωστὲς κατηγορίες ἐπιγραφῶν τῆς Μεσσήνης. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ τὴ διανομὴ ἀγροτεμαχίων (ἢ οἰκοπέδων;) σὲ κατοίκους τῆς Μεσσήνης. Κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ ἑνδεκά συνολικὰ ἀγροτεμάχια τῆς πρώτης ἐνότητος διανέμεται σὲ δύο ἄτομα, ἐνίοτε ἀδελφία, ἐνῶ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ τέσσερα συνολικὰ ἀγροτεμάχια τῆς δεύτερης ἐνότητος διανέμεται σὲ ἓνα μόνο ἄτομο. Τὰ ὀνόματα καὶ τὰ πατρώνυμα ὅλων τῶν δικαιούχων Μεσσήνιων πολιτῶν ἀπαριθμοῦνται στὴ σειρά, συνοδευόμενα ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς φυλῆς, στὴν ὁποία ὁ καθένας ἀνήκε. Τοῦ ὀνόματος κάθε φυλῆς, ποὺ ἀποδίδεται σὲ ὀνομαστικὴ ἢ σὲ γενικὴ πτώση, ἔπεται ἀριθμητικὸς προσδιορισμὸς (Ἰλλίς πρᾶτα, Κλεολαίας δευτέρας, Δαῖφοντίς τετάρτα, Ἀριστομαχίδος ἕκτας, Δαῖφοντίς ἑβδέμα, Ἰλλίς ἑνδεκάτα κλπ.).

Ἄρ. εὐρ. 13926. Μία ἀκόμη ἐνεπίγραφη βάση ποὺ ἔφερε ἀνδριάντα ρωμαίου αὐτοκράτορα ἤλθε στὸ φῶς στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ: Ὁρθογώνιο βάθρο ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, σπασμένο στὴν ἄνω καὶ κάτω δεξιὰ γωνία καὶ στὸ πάνω μέρος τῆς πίσω πλευρᾶς. Ὑψ. 0.74 μ., πλ. 0.545 μ., πάχ. 0.54 μ.

Αὐτοκρά[τορα]
 Καίσαρα Μ[ἄρκον]
 Αὐρήλιο[ν]
 Κλαύδιο[ν]
 Εὐσεβῆ, Εὐτ[υχῆ],
 Σεβαστό[ν],
 ἢ πόλι[ς]
 ἢ Μεσσην[ίων].

Ὑψος γραμμάτων 0.035-0.04 μ. 268-270 μ.Χ. Πρβ. SEG 11, 769.

Ἀνδρούσα, Χασάμπαλι, Σίμιζα, Χίλια Σπίτια, Μάνεση, Ζερμπίσια, Μαγκχανιακό, Διαβολίτσι, Νεοχώρι, Σανδάνι, Κωνσταντίνοι, Πολίχνη, Κατσαροῦ, Κόκλα κ.ἄ.

Τὸ φρέαρ τοῦ ναοῦ μετὰ τὰ νεογνά

Βορειοδυτικὰ τοῦ ναοῦ καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὸν ἀνασκάφηκε ἑλληψοειδὲς φρέαρ (εἰκ. 5, πίν. 166). Στὴν ἐπίχωσή του βρέθηκαν ὅστὰ νεογνῶν, πού ξεπερνοῦν σὲ ἀριθμὸ τὰ 250, καθὼς ἐπίσης ὅστὰ σκύλων καὶ ἀνάλογος ἀριθμὸς ὀξυπύθμενων ἀμφορέων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔλειπε κατὰ κανόνα τὸ ἄνω μέρος μετὰ τὸν λαίμω. Εἰκάζεται ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τῶν νεογνῶν ἀπὸ χώρου νεκροταφείου, ὅπου εἶχαν ἐνταφιαστῆ ἀρχικά, καὶ γιὰ τελετουργικὴ ἀπόθεσή τους στὸ φρέαρ τῆς ἀγορᾶς, δίπλα στὸν ναὸ τῆς θεᾶς Μεσσήνης. Τὰ ὅστὰ τῶν σκύλων ἀνήκουν σὲ κατοικίδια πού συνόδευαν τὰ νήπια στὴν ταφὴ τους. Φρέαρ μετὰ ἀνάλογο περιεχόμενο ἔχει ἔλθει στὸ φῶς στὴν ἀθηναϊκὴ ἀγορὰ, ἐνῶ ἐκτεταμένο νεκροταφεῖο νηπίων ἀνασκάπτεται στὴ νῆσο Ἀστυπάλαια.

Τὸ ἐνεπίγραφο βάθρο τῶν ἱπέων στὴν ἀγορὰ

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ ναοῦ ἀποκαλύφθηκαν τὰ κατάλοιπα ἐνὸς μεγάλου βάθρου δύο χάλκινων ἑφιππων ἀνδριάντων (εἰκ. 5, πίν. 18α-β). Σώζεται ἡ εὐθυντηρία καὶ δύο ἀπὸ τοὺς τέσσερις συνολικὰ ὀρθοστάτες πού τὸ συγκροτοῦσαν. Ἡ στέψη λείπει. Στὸν ὀρθοστάτη τῆς πρόσθιας νότιας ὄψης τοῦ βάθρου εἶναι χαραγμένη μακροσκελὴς ἐπιγραφή (ἀρ. εὐρ. 13910 καὶ 13919)²⁷. Τὸ κείμενο ἀναφέρεται στὴν ἐκδίκαση μιᾶς ἄκρως σημαντικῆς ὑπόθεσης συνοριακῶν διαφορῶν μεταξὺ Μεσσήνης καὶ Μεγαλόπολης²⁸. Ἡ σημασία τοῦ Καρνάσιου ἄλσους καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐνδανίας (ἢ Ἐνδανίας) ὡς λατρευτικοῦ κέντρου καὶ τοπογραφικοῦ ὁρόσημου τῶν Μεσσηνίων πρὸς τὰ βόρεια σύνορά τους, προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐκδίκαση ἔλαβε χώρα ἐκεῖ, στὸ Καρνάσιον. Ἡ ἐπιγραφή ἐκτείνεται σὲ 184 στίχους ὀργανωμένους σὲ τέσσερις στήλες πού παρέχουν τὴν ἐντύπωση ἀνοιχτοῦ

27. Καὶ ὄχι 206 στίχων, ὅπως ἐσφαλμένα ἀρχικά ὑπολόγισα.

28. Ἔργον 2004, 29-30, εἰκ. 18.

Εἰκ. 5. Κάτοψη τοῦ ναοῦ τῆς Μεσσήνης καὶ τῶν περὶ χτισμάτων.

εἰληταρίου παπύρου. Οἱ Μεγαλοπολίτες, καθὼς καὶ οἱ Καλιάται²⁹ διεκδίκησαν ἀπὸ τοὺς Μεσσήνιους τὴν κυριότητα περιοχῆς, πού ἀναφέρεται μὲ τὰ ἄγνωστα ἄλλοθεν τοπωνύμια Ἐνδανικά (=περιοχὴ τῆς Ἀνδανίας)³⁰, Πυλανικά (=περιοχὴ τῆς Πυλάνας), καὶ Ἀκρειάτις - Βιπειάτις³¹, ἔπεισαν μάλιστα δεκαεπτὰ ἀξιωματούχους τῆς Ἀχαικῆς Συμπολιτείας, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν γνωστὸ Σικυώνιο, στρατηγὸ τῆς Συμπολιτείας, τὸ 185/4 π.Χ., Ἀπολλωνίδα Ἐτεάρχου³², νὰ ἐξετασθεῖ ἡ ὑπόθεση ἀπὸ σῶμα 147 δικαστῶν, τὸ ὁποῖο συνῆλθε στὸ Καρνάσιον ἄλσος. Οἱ ἀξιωματοῦχοι τῆς Συμπολιτείας πού παρέστησαν στὴν ἐκδίκαση εἶναι μὲ τὴ σειρά μνείας τους στὴν ἐπιγραφή οἱ ἑξῆς: οἱ Σικυώνιοι Ἀπολλωνίδας Ἐτεάρχου (LGPN III. A s.v.), Ἀλέξανδρος Ἀλεξάνδρου (LGPN III.A s.v.) καὶ Κλέανδρος Κλεάνδρου (LGPN III.A s.v.), οἱ Αἰγιράται Ἄρχων Φιλοκλέους (IG IV 1², 625) καὶ Ἐξαίνετος Ἐξαίνετου, οἱ Αἰγιεῖς Φάλακρος Φαινολάου, Λαφειδῆς Ἐενοκλέος, Στιάπυρος Στιαπύρου, Δαμόξενος Κλεοξένου (Πολύβιος, XVIII 42, 6) καὶ Ἄντανδρος Δαμοξένου, ὁ Δυμαῖος Ἄντανδρος Ὑπερβίου (SEG 1³, 278, στ. 30· IG IX 12,1,34, στ. 19), οἱ Φαραιεῖς Ἐπικράτης Καμφία (SGDI 2683,3,6), Γοργίδας Νικίδα καὶ Ἀραδίων Λέοντος, ὁ Λεοντήσιος Καλλικράτης Θεοξένου (RE Suppl. τόμ. 4,

29. ΣΤ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ στή λ. Καλιαία, πόλις μία τῆς ἐν Ἀρκαδίᾳ Τριπόλεως, ὁ πολίτης Καλλιεύς, ὡς Παυσανίας· πρβ. Γ.Α. ΠΙΚΟΥΛΑ, *Ἡ Νότια Μεγαλοπολιτικὴ Χώρα ἀπὸ τὸν 8ο π.Χ. ὡς τὸν 4ο μ.Χ. αἰώνα. Συμβολὴ στὴν τοπογραφία της, ΗΟΡΟΣ*, Ἡ μεγάλη βιβλιοθήκη (Ἀθήνα 1988) 198-227.

30. Ὁ ΠΟΛΥΒΙΟΣ (5.92.6) ἀναφέρει ἐπίθεση κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Κοινωνικοῦ Πολέμου ἀπὸ τὸν Λυκοῦργο τῆς Σπάρτης σὲ ἓνα μεσσηνιακὸ πόλισμα, πού στὰ χειρόγραφα γράφεται παραφθαρμένο ὡς ΕΝΔΕΙΑΝ καὶ διορθώθηκε στὴν ἔκδοση τῆς Λειψίας τοῦ 1889-1905 σὲ ΑΝΔΑΝΙΑΝ, ἐνῶ ὀρθότερο θὰ ἦταν ΕΝΔΑΝΙΑΝ, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή μας.

31. Ἡ Ἐνδανικά ἐνδέχεται νὰ περιλαμβάνει τὴν περιοχὴ τῆς Ἀνδανίας μὲ τὸ Καρνάσιον, ἢ Πυλανικά τὴν περιοχὴ τῆς Πύλας καὶ Πυλαίας, τοῦ σημερινοῦ δηλαδὴ περάσματος τῆς Τσακώνας-Δερβενίου στὸν δρόμο ἀπὸ τὴ Μεσσηνία πρὸς τὴν Μεγαλοπολίτιδα χώρα, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω.

32. Γιά τὸν Σικυώνιο Ἀπολλωνίδα Ἐτεάρχου, στρατηγὸ τῆς Συμπολιτείας τὸ 185/4 π.Χ., βλ. LGPN III.A s.v. (σ. 50, ἀρ. 16)· Skalet 41.

7g)³³, καὶ τέλος οἱ Ἡλεῖοι Νικόδρομος Φιλιστίδα (*IG V(2) 368*, στ. 57) καὶ Φίλων Σατύρου³⁴.

Οἱ Μεσσήνιοι ὑπέδειξαν στοὺς δικαστὲς τοὺς ὄρους τῆς χώρας τους ἀπὸ τῆ Νέδα ὡς τὴν Κλεολαία (πρὸς τὸν μεσσηνιακὸ δῆμο Κλεόλα καὶ τὴ φυλὴ Κλεολαία) καὶ κατάφεραν νὰ κερδίσουν τὴ δίκη μὲ ἑκατὸν σαράντα ψήφους ὑπὲρ αὐτῶν καὶ ἐπτὰ μόνο ὑπὲρ τῶν Μεγαλοπολιτῶν καὶ τῶν Καλιατῶν³⁵. Οἱ Καλιαταὶ δὲν δέχτηκαν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς δίκης καὶ ἐπέμειναν νὰ διεκδικοῦν τὴν κυριότητα τῆς ἐπίμαχης περιοχῆς, χωρὶς ὅμως ἀποτέλεσμα γιατί ἴσχυσε στὴν περίπτωσή τους τὸ προηγούμενο δεδικασμένον ὑπὲρ τῶν Μεσσηνίων γιὰ ὁλόκληρη τὴ Μεγαλοπολίτιδα. Μιὰ ἐπὶ πλέον ὑπόθεση μὲ ἀντικείμενο τὴ διεκδίκηση τῶν καρπῶν τῆς ἐπίδικης περιοχῆς ἀπὸ τοὺς Μεγαλοπολίτες ἐκδικήσθη ἀπὸ ἕξι Μιλήσιους δικαστὲς, οἱ ὁποῖοι δικαίωσαν ὀριστικὰ τοὺς Μεσσήνιους· τὰ ὀνόματά τους ἀναγράφονται στὸ ψήφισμα χωρὶς τὸ πατρώνυμο: Βίων, Βάβων, Αἴσχος, Ἡραγόρας, Φιλήσιος καὶ Ἀρτέμων³⁶.

Ἡ ἐπιγραφὴ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ 185/4 π.Χ., ὅπωςδήποτε πρὶν ἀπὸ τὴ δολοφονία τοῦ γηραιοῦ στρατηγοῦ τῆς Ἀχαικῆς Συμπολιτείας Φιλοποίμενα ἀπὸ τοὺς Μεσσήνιους τὸ 183/2 π.Χ., ἡ ὁποία εἶχε δυσμενέστατες συνέπειες γι' αὐτούς, ὅπως τὴν πλήρη ὑποταγὴ τους στὴ Συμπολιτεία, τὸν ἀποκλεισμό τους ἀπὸ τὰ σημαντικὰ λιμάνια στὴ δυτικὴ ἀκτὴ τῆς χώρας, καθὼς καὶ τὴν ἀφαίρεση ἀμφισβητούμενων συνοριακῶν ἐδαφῶν, ὅπως τῆς Δενθελεάτιδος καὶ τῆς περιοχῆς τῆς Ἀνδανίας μὲ τὴν παράλληλη ἀπώλεια τοῦ ἐλέγχου τῶν περασμάτων πρὸς τὴν Ἀρκαδία. Ὁ νέος, δυσμενῆς αὐτῇ τῇ δεύτερη φορὰ γιὰ τοὺς Μεσσήνιους, συνοριακὸς διακανονισμὸς μὲ τὴ Μεγαλό-

33. Ὁ Καλλικράτης Θεοξένου Λεοντήσιος ὡς στρατηγὸς τῶν Ἀχαιῶν, λίγο ἀργότερα, τὸ 180/79 π.Χ., φρόντισε νὰ ἐπιστραφοῦν οἱ φυγάδες στὴ Σπάρτη. Τὸ 179/8 π.Χ. τιμᾶται ἀπὸ τοὺς πρῶν φυγάδες μὲ ἄγαλμα στὴν Ὀλυμπία (ΠΑΥΣ. 7.9.6. ΠΟΛΥΒ. XXIX 10, 8-15· *IuO* 300).

34. Πρὸς τὸν κατάλογο τῶν Ἀχαιῶν Νομογράφων τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.: Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, *AE* 1918, 124-128· *SEG* 1, 1923, 74 = *IG IV*², 1, ἀρ. 73.

35. Ἡ ἀξιόλογη αὐτῇ ἐπιγραφὴ θὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο εἰδικῆς μελέτης.

36. Μιλήσιοι δικαστὲς δικαίωσαν καὶ πάλι τοὺς Μεσσήνιους τὸ 140 π.Χ. στὴ διεκδίκηση τῆς Δενθελεάτιδος ἀπὸ τοὺς Σπαρτιάτες: *IuO* 52· DITTENBERGER, *Syll.*³, 683.

πολη ἀναγράφεται σὲ ἀποσπασματικὰ σωζόμενη ἐπιγραφή τῆς Ὀλυμπίας τοῦ 182/1 π.Χ.³⁷. Ἡ ἀπώλεια τῆς Ἀνδανίας μὲ τὸ σεβάσμιο ἱερὸ τραυμάτισε τότε βαθιὰ τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τῆς πόλης καὶ μείωσε τὸ κύρος τοῦ μεσσηνιακοῦ κράτους, ὅπως σημειώνει ὁ Carl Roebuck³⁸. Μόνο μετὰ τὸ 146 π.Χ. κατάφεραν οἱ Μεσσήνιοι νὰ ξαναπάρουν τὴν Ἀνδανία μὲ τὴν περιοχὴ τῆς ἄνω πεδιάδας πρὸς τὴ Μεγαλόπολη, καθὼς καὶ τὴ Δενθελεάτιδα³⁹.

Στὸ τέλος τοῦ κειμένου τῆς νέας ἐπιγραφῆς μας ὀρίζεται νὰ ἀναγραφεῖ τὸ ψήφισμα γιὰ τὴ δικαστικὴ ὑπόθεση: εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Μεσσάνας εἰς τὸ βᾶθρον τὸ παρὰ τὸ Βουλευῖον ἦ οἱ ἵππεῖς ἐντί, ὥστε νὰ θυμίζει στίς ἐπερχόμενες γενεὲς ὅτι οἱ Μεσσήνιοι νίκησαν τοὺς Μεγαλοπολίτες στίς δίκες γιὰ τίς ἐπίμαχες περιοχές. Πρέπει ἐπομένως νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι ὁ δωρικός ναὸς ποὺ ἦλθε στὸ φῶς στὸ ΝΑ τμήμα τῆς ἀγορᾶς ἦταν ἀφιερωμένος στὴ λατρεία τῆς θεᾶς Μεσσάνας. Στὸ βάθος τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ αὐτοῦ ἦταν ἀνδρῦμένο, ὅπως σημειώσαμε, τὸ χρυσόλιθο ἄγαλμα τῆς θεᾶς, ἐνῶ τοὺς τοίχους τοῦ σηκοῦ κάλυπτε ἡ τοιχογραφία τοῦ Ὀμφαλιώνος, μαθητοῦ τοῦ Ἀθηναίου ζωγράφου Νικία⁴⁰. Τὸ βάθρο, στὸν πρόσθιο ὀρθοστάτη τοῦ ὁποῦ ἦταν γραμμένη ἡ μακροσκελὴς ἐπιγραφή, ἔφερε χάλκινους ἀνδριάντες ἱπέων (ἦ οἱ ἵππεῖς ἐντί), ποὺ παρίσταναν μᾶλλον τοὺς Διόσκουρους. Αὐτὸ ὑποδηλώνει, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ διατύπωση οἱ ἵππεῖς χωρὶς ἄλλο προσδιορισμό, ποὺ θὰ ἀνέμενε κανεὶς στὴν περίπτωση εἰκονιστικῶν ἔφιππων ἀνδριάντων. Στὸ Βουλευῖον, δίπλα στὸ ὁποῖο ἦταν στημένο τὸ βάθρο τῶν ἱπέων, ἀνήκουν πενήχρὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ἐνὸς ὀρθογώνιου κτιρίου μὲ τρεῖς σειρὲς πεσσῶν στὸ ἐσωτερικὸ του (εἰκ. 5).

37. W. DITTENBERGER - K. PURGOLD, *Die Inschriften von Olympia* (Berlin 1896) ἀρ. 46· IG V, 2, σ. xxvii· πρβ. ΠΟΥΒ. XXIII.17.1-5· C. ROEBUCK, *A History of Messenia from 369 to 146 B.C.* (Chicago 1941) 102-103.

38. ROEBUCK, ὁ.π. 104-105.

39. M.N. TOD, *International Arbitration among the Greeks* (Oxford 1913) 81-82. ROEBUCK, ὁ.π. 106-107.

40. Γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ σημασία τῆς τοιχογραφίας βλ. P. THEMELIS, Damophon von Messene. Sein Werk im Lichte der neuen Ausgrabungen, *AntK* 36, 1993, 24-40.

Ὁ Πausanías ἀναφέρει μόνο τὰ λατρευτικά ἀγάλματα καὶ τοὺς ναοὺς τῆς ἀγορᾶς, δὲν ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὰ οἰκοδομήματα πολιτικοῦ καὶ ἐμπορικοῦ χαρακτήρα ποὺ ὑπῆρχαν ἐκεῖ, ὅπως ἦταν τὸ παραπάνω Βουλευεῖον καὶ οἱ ἐμπορικὲς στοᾶς τῆς ἀγορᾶς, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὴ βόρεια στοὰ ἀναφυχῆς καὶ περιπάτου. Ἡ κάκιση κατάσταση διατήρησης τοῦ Βουλευεῖου εἶναι πιθανὸ νὰ σημαίνει ὅτι κατὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Πausanías ἦταν ἤδη ἐρειπωμένο καὶ ἀντ' αὐτοῦ λειτουργοῦσε τὸ νεώτερο Βουλευτήριον στὴν ἀνατολικὴ πτέρυγα τοῦ Ἀσκληπιεῖου. Χάρη πάντως στὴ γνωστὴ ἐπιγραφή ἐπισκευῶν τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὴ σκάλα τοῦ Σεβαστείου (SEG 23, 205.207 καὶ 35, 343) γνωρίζουμε τὰ ὀνόματα τριῶν στοῶν, ποὺ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν πιστεύω στὴν ἀγορά: ἡ Παντόπολις στοὰ, ἡ στοὰ ἢ λεγόμενη τοῦ Νικαίου καὶ ἡ στοὰ ἢ παρὰ τὸ Κρεωπόλιον (εἰκ. 2)⁴¹.

Τὸ Ἀσκληπιεῖο ποὺ βρίσκεται στὰ νότια τῆς ἀγορᾶς συνδέεται στενὰ μὲ αὐτὴν, ὅχι μόνο ἐπειδὴ ὁ Μεσσήνιος γλύπτης Δαμοφῶν ἐργάστηκε καὶ στὰ δύο συγκροτήματα, ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ τὸ Ἀσκληπιεῖο λειτουργοῦσε, παράλληλα μὲ τὴ μεγάλη ἐμπορικὴ ἀγορά, ὡς πολιτικὴ ἀγορὰ τῆς πόλης μὲ τὸ Ἐκκλησιαστήριον καὶ τὸ Βουλευτήριον ἐνσωματωμένα στὴν ἀνατολικὴ του πτέρυγα.

Βασιλικὴ θεάτρου

Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὴ Βασιλικὴ ΝΑ τοῦ Θεάτρου ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς Βασιλικῆς Πέννα, ἔφερε στὸ φῶς τὸν νάρθηκα μὲ προσκτίσματα στὴ βόρεια πλευρὰ του, καθὼς καὶ μέρος τοῦ βόρειου κλίτους (πίν. 19α). Συστάδα κιβωτιόσχημων τάφων ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὸ βόρειο κλίτος ἀνήκει στὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας. Θησαυρὸς δώδεκα νομισμάτων Φραγκοκρατίας βρέθηκε διάσπαρτος ἀνάμεσα στὶς καλυπτῆριες πλάκες ἑνὸς ἀπὸ αὐτούς.

41. Οἱ ἐκτεταμένους ἐπισκευές, ποὺ μνημονεῖ ἡ ἐπιγραφή καὶ ποὺ ἔχουν ἐπιβεβαιωθεῖ ἀνασκαφικά, ἀναφέρονται σὲ κτίρια ποὺ εἶχαν ὑποστῆ ζημιές μάλλον ἀπὸ σεισμὸ ποὺ πρέπει νὰ συντάραξε τὴ Μεσσηνία στὰ τελευταῖα χρόνια διακυβέρνησης τοῦ αὐτοκράτορα Αὐγούστου, ὅπως δηλώνει ἡ λέξη ἄτοπα στὸν στίχο 41 τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ 14 μ.Χ. (ΠΑΕ 1990, 87-91)· πρβ. καὶ IG VII, 515 ὅπου ἡ λέξη ἀτόπημα δηλώνει τὸν σεισμὸ ποὺ ἔστειλαν οἱ θεοί.

Στὴν ἐπίχωση τοῦ νάρθηκα βρέθηκε θραῦσμα ἐπίστεψης βάθρου ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, σπασμένο δεξιά, ἀριστερὰ καὶ πίσω. Ἄρ. εὐρ. 14071. Ὑψ. μέγ. 0.11 μ., πλ. μέγ. 0.20 μ., πάχ. μέγ. 0.225 μ. Φέρει τὴν ἐξῆς δίστιχη ἐπιγραφή:

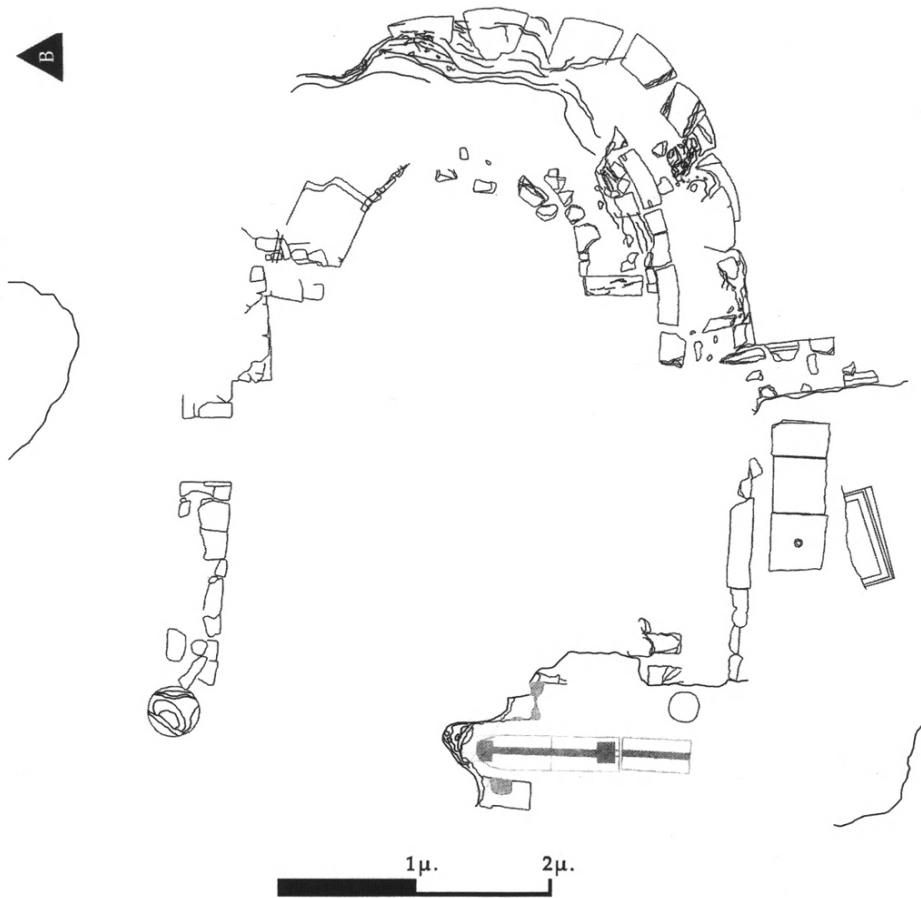
[- - -]πείθη Δα[- - - -]
 [- - ἀνέθ]ηκεν νικά[σαντα]
 [- - - -]ν Ὀλύ[μπια].

Ὑψ. γραμμάτων 0.02 μ. 2ος/1ος αἰ. π.Χ. Ἕνας ἀκόμη Ὀλυμπιονίκης [Εὐ]πέιθης(;) ἀγνωστος ὡς σήμερα, προστίθεται στὸν μακρὸν κατάλογο τῶν μεγάλων Μεσσήνιων ἀθλητῶν.

Βασιλικὴ ἀγορᾶς

Βόρεια τοῦ Ἀσκληπιείου ἦλθε στὸ φῶς ἡ ἀψίδα μιᾶς δεύτερης Βασιλικῆς, ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ τὶς πρῶτες ἐνδείξεις ἐμφανίζεται προγενέστερη τῆς Βασιλικῆς τοῦ Θεάτρου. Ἀποκαλύφθηκε ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀψίδα ὁ λίθινος βατήρας τοῦ φράγματος τοῦ Πρεσβυτερίου, καθὼς καὶ θραύσματα μαρμάρινων θωρακίων ἐπιμελημένης κατεργασίας (εἰκ. 6, πίν. 196). Στὴν ἀνωδομὴ τῆς νέας Βασιλικῆς ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη προγενέστερου κτίσματος τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, καθὼς καὶ ἰκανὸς ἀριθμὸς λιθοπλίνθων μὲ λοξό-τμητες τὶς ἀκμές, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ οἱ ἐνεπιγραφες ἀπὸ τὸ μνημεῖο τοῦ Σύλλα (πίν. 20α)⁴². Ἐνδέχεται οἱ λιθόπλινθοι αὐτές, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ἐνεπιγράφων, νὰ ἀνήκουν στὴν ἀνωδομὴ ἐνὸς τῶν ναῶν τῆς ἀγορᾶς, πιθανότατα τοῦ ἀναζητούμενου στὴν περιοχὴ ναοῦ τοῦ Διὸς Σωτῆρος.

42. P. THÉMÉLIS, Monuments guerriers de Messène, στὸ: R. FREI-STOLBA - K. GEX (ἐκδ.), *Recherches récents sur le monde hellénistique, Actes du colloque en l'honneur de Pierre Ducrey, Lausanne 20-21 nov. 1998* (Bern 2001) 199-216.

Εἰκ. 6. Κάτοψη τῆς ἀψίδας τῆς Βασιλικῆς τῆς ἀγορᾶς.

Πρωτοβυζαντινὸς οἰκισμὸς

Ἡ ἀνασκαφή στὸν Πρωτοβυζαντινὸ οἰκισμὸ, ὁ ὁποῖος βρίσκεται σὲ ἐπαφή μὲ τὴν ἀνατολική πτέρυγα τοῦ Ἀσκληπιείου, περιορίστηκε φέτος στὴ μερική ἀποκάλυψη τῆς κύριας ὁδοῦ (πίν. 206). Ὅπως καὶ σὲ προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους, τὸ σημαντικότερο εὔρημα ἦταν πλῆθος ἀπορριμμάτων ὑαλουργείου διάσπαρτων στὸ δόστρωμα.

Ἱερό ἥρωος στό Γυμνάσιο

Στό ἱερό τοῦ ἥρωος στό Γυμνάσιο, κατά μήκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς του, ἀποκαλύφθηκε συγκρότημα δωματίων δύο τουλάχιστον οἰκοδομικῶν φάσεων, πού σχετίζονται μέ ἐργαστηριακές δραστηριότητες (πίν. 21α-β).

Ἐντοιχισμένη σέ νεώτερο τοίχο, στό δυτικό χωμάτινο πρᾶνές τοῦ Σταδίου ἤλθε στό φῶς ἀκέφαλη ἀσβεστολιθική ἐρμαιϊκή στήλη χωρίς τοὺς ἔνθετους ψευδοβραχίονες καί χωρίς τὸν ἔνθετο ἐπίσης φαλλό, ἡ ὁποία φέρει ἐπιγραφή. Διαπιστώθηκε ὅτι τῆς ἀνήκει τὸ ἀσβεστολιθικό, ἐλλίπες στό ἄνω μέρος, κεφάλι γενειοφόρου Ἑρμῆ, τὸ ὁποῖο καί συγκολλήθηκε στὸν λαϊμὸ τῆς στήλης. Ἀρ. εὐρ. 12778. Ὅψ. 1.35 μ., πλ. 0.27 μ., πάχ. 0.245 μ. Ἡ ἐπιγραφή, χαραγμένη σέ δύο στίχους πάνω ἀπὸ τὸν φαλλό, ἔχει ὡς ἐξῆς:

Ἄνυτος

Ἑρμῆι

Ὅψ. γραμμ. 0.03 μ. 3ος αἰ. π.Χ. Τὸ ὄνομα Ἄνυτος ἀμάρτυρο στή Μεσσηνία. Συχνὸ σχετικὰ στήν Ἀττική. Τὸ σωζόμενο ἔμβολο τῆς στήλης ἐφαρμόζει ἀπόλυτα στή μικρότερη δεξιὰ ἀπὸ τίς τρεῖς ἐγκοπές, πού φέρει ἡ γνωστὴ ὀρθογώνια βάση, διαστ. 0.47×0.903 μ., τῆς στήλης τοῦ Ἑρμῆρακλῆ μέ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τοῦ Φιλλιάδα Νέωνος (ἀρ. εὐρ. 4209) τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Γυμνασίου (πίν. 22α)⁴³.

Ἀποκατάσταση μνημείων, διαμόρφωση χώρου

Κατὰ τὸ ἔτος 2004, τρίτο ἔτος τοῦ ἐν ἐξελίξει προγράμματος τοῦ ἐνταγμένου στό Γ' ΚΠΣ ἔργου τῶν ἀναστηλώσεων καί τῶν διαμορφώσεων («Ἐπιχειρησιακὸ Πρόγραμμα Πολιτισμὸς τοῦ ΥΠΠΟ») στήν ἀρχαία Μεσσηνία, πραγματοποιήθηκαν οἱ παρακάτω ἐργασίες:

43. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1992, 65-66, εἰκ. 3, πίν. 23.

Ἐνίσχυση τοῦ πυρήνα στὸ πόδιο τοῦ Ἡρώου τῶν Σαιθιδῶν, σύμφωνα με τὴν ἐγκεκριμένη ἀπὸ τὸ ΚΑΣ μελέτη τοῦ μηχανικοῦ Κώστα Ζάμπα. Ἄρχισαν οἱ ἐργασίες ἀποκατάστασης τῆς ἐπένδυσης τοῦ ἴδιου ποδίου με λιθοπλίνθους ἀσβεστολίθου καὶ πωρολίθου πού ἔχουν ἀποδοθεῖ στὸ μνημεῖο με βάση τὴ μελέτη τῶν Pieter Broucke καὶ Frederick Cooper (πίν. 226). Διαμορφώθηκε ὁ γύρω ἀπὸ τὸ Ἡρῶο χῶρος καὶ ὁ χῶρος τοῦ στίβου ἔμπροσθεν τοῦ Ἡρώου. Τὰ διάσπαρτα ἀρχιτεκτονικά μέρη ταξινομήθηκαν, συγκολλήθηκαν καὶ συντηρήθηκαν οἱ ἐπιφάνειές τους.

Συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες ἀναστήλωσης τῶν τριῶν στοῶν τοῦ Γυμνασίου, οἱ ὁποῖες περιβάλλουν σὲ σχῆμα Πεῖ τὸ πέταλο τοῦ Σταδίου, σύμφωνα με τὴν ἐγκεκριμένη ἀπὸ τὸ ΚΑΣ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτόνων Θεμιστοκλῆ Μπιλῆ καὶ Μαρίας Μαγνήσαλη καὶ τὴ στατική μελέτη τοῦ μηχανικοῦ Νικολάου Νινῆ. Μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς στάθμης τοῦ στυλοβάτη καὶ τὴν ἐνίσχυση τῆς θεμελίωσής του, τοποθετήθηκαν φέτος συμπληρωματικά ἔξι ἐπὶ πλέον κίονες στὴ δυτική στοὰ καὶ συγκολλήθηκαν ἀρκετὰ θραύσματα σὲ ἤδη ἀναστηλωμένους κίονες ὄλων τῶν στοῶν. Στὸ πέταλο τοῦ σταδίου ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀνάταξη τεσσάρων ἐπὶ πλέον κερκίδων με λίθινα ἐδώλια. Ἐπιχωματώθηκε ἐπίσης καὶ ἀποκαταστάθηκε πλήρως τὸ χωμάτινο δυτικὸ πρανὲς τοῦ Σταδίου. Τοποθετήθηκε δίγλωσση ἐνημερωτικὴ πινακίδα γιὰ τὸ κοινὸ σὲ κατάλληλα διαμορφωμένο πλάτωμα θέασης βορείως τοῦ Γυμνασίου.

Ἀποκαλύφθηκε πλήρως ἡ ὀρχήστρα καὶ τὸ κοῖλο τοῦ Θεάτρου με διασπαρμένα ἀτάκτως τὰ λίθινα ἐδώλια τῶν πλήρως διαλυμένων ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς κερκίδων (πίν. 23). Ἐγινε ἀεροφωτογράφιση καὶ σχεδίαση τῶν διασπαρτων μελῶν του κατὰ χῶραν. Τοποθετήθηκαν δύο δίγλωσσες πινακίδες γιὰ τὴν ἐνημέρωση τοῦ κοινοῦ. Διαμορφώθηκε ὁ ἔμπροσθεν τοῦ Θεάτρου χῶρος, καθὼς ἐπίσης ἡ ὁδὸς καὶ τὸ συγκρότημα ρωμαϊκῶν κατοικιῶν δυτικῶς τοῦ Θεάτρου. Καθαρίστηκαν με βιοκτόνα οἱ ἐπιφάνειες τῶν λίθων καὶ ἰδίᾳ τῶν πωρολίθων στὸ οἰκοδόμημα τῆς σκηνῆς.

Σὲ ἐφαρμογὴ τῆς ἐγκεκριμένης ἀπὸ τὸ ΚΑΣ μελέτης τῆς ἀρχιτέκτονος μηχανικοῦ Ἑλένης-Ἄννας Χλέπα καὶ με ἐπίβλεψη τῆς ἴδιας, συνεχίστηκε ἡ στερέωση καὶ ἀποκατάσταση τοῦ τείχους μεταξὺ τοῦ Πύργου 17 καὶ τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης με τὴν τοποθέτηση μεγάλου ἀριθμοῦ λιθοπλίνθων στὴν ἐσωτερικὴ καὶ τὴν ἐξωτερικὴ παρειά του καὶ με τὴν πλήρωση τοῦ μεταξὺ τῶν παρειῶν κενοῦ. Ἐνίσχυση τῆς θεμελίωσης ὅπου ἔπασχε, σύμφωνα με τὴ

μελέτη τοῦ μηχανικοῦ Παπαντωνόπουλου. Ἀποκατάσταση τῶν μετακινημένων καὶ πεσμένων ὀγκωδῶν λιθοπλίνθων τῆς Ἀραδικῆς Πύλης μετὰ βάση τὴν ἴδια μελέτη (πίν. 24).

Στὰ πλαίσια τοῦ ἔργου τῆς διαμόρφωσης διαμορφώθηκε κατάλληλα ὁ χώρος τῆς Ἀγορᾶς μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν περιττῶν λίθων καὶ τὴν ταξινόμηση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ποὺ ἀνήκουν στὰ μνημεῖα. Διαμορφώθηκε κατάλληλα ὁ χώρος τοῦ ἱεροῦ τῆς Μεσσήνης καὶ στερεώθηκαν οἱ τοῖχοι του. Ἡ Κρήνη Ἀρσινόη στερεώθηκε καὶ ἀποκαταστάθηκε, ὅσο ἐπέτρεπαν τὰ σωζόμενα μέλη της καὶ κυρίως στερεώθηκαν τὰ σαθρὰ δάπεδα τῶν δεξαμενῶν τῆς Κρήνης, τὰ κατασκευασμένα στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια (πίν. 25). Τοποθετήθηκε δίγλωσση ἐνημερωτικὴ πινακίδα στὴν Πρωτοβυζαντινὴ Βασιλική.

Ὁλοκληρώθηκε ἡ διαμόρφωση τοῦ Ἀσκληπιείου μετὰ τὴ διευθέτηση τῶν διάσπαρτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῶν στοῶν του καὶ τοποθετήθηκαν ἐνημερωτικὲς πινακίδες στὸ Ἀρτεμῖσιο, στὸ Ἐκκλησιαστήριο, στὸν ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ στὴν ἀνατολικὴ κύρια εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ, ἀριστερὰ τοῦ Προπύλου (πίν. 26). Καθαρίστηκαν ἐπίσης οἱ Οἴκοι τῆς δυτικῆς πτέρυγας. Στερεώθηκε ἐξάλλου καὶ διαμορφώθηκε κατάλληλα ὁ εὐρισκόμενος ἀνατολικά τοῦ Ἀσκληπιείου Πρωτοβυζαντινὸς Οἰκισμὸς. Κατὰ τὶς ἐργασίες διαμόρφωσης τοῦ Βουλευτηρίου διαπιστώθηκε ὅτι, ὡς βάση τῆς παραστάδας στὸ νότιο θυραῖο ἀνοιγμα, εἶχε χρησιμοποιηθεῖ πεσσόσχημο ἀσβεστολιθικὸ θάθρο ἀποτελούμενο ἀπὸ δύο λιθοπλίνθους πάνω σὲ κυματοφόρο βάση. Ἀρ. εὐρ. 14078. Ὑψ. 1.015 μ., πλ. ἄνω 0.61 μ., πλ. κάτω 0.65 μ., πάχ. 1 μ. Στὴν πρόσθια πλευρὰ τοῦ θάθρου διακρίνεται τὸ ἐξῆς ἐπίγραμμα (πίν. 27):

Δάμαρχος παῖς εἰμί Φιλή[μονος -vv-v]
ΕΡΓΩΝ ΜΕΣΣΑΝΑ ΜΩΔΑΝ[v-vv-].

Ἡ συμπλήρωση, ὁ χωρισμὸς τῶν λέξεων καὶ ἡ στίξη στὸν δεῦτερο στίχο εἶναι ἀβέβαια, μολονότι ἡ ἀνάγνωση δὲν παρουσιάζει προβλήματα. Τὸ μέτρο τοῦ ἐλεγειακοῦ διστίχου (ἐξάμετρο - πεντάμετρο) πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη στίς πιθανὲς συμπληρώσεις.

Στερεώθηκε καὶ ἀποκαταστάθηκε τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς μεγάλης ἀστικῆς ἐπαύλεως ρωμαϊκῶν χρόνων, ποὺ βρίσκεται ΝΑ τοῦ Ἀσκληπιείου, καθὼς καὶ τὸ μωσαϊκὸ δάπεδο τῆς ἐπαύλεως βόρεια τοῦ Σταδίου, καὶ τῶν

ρωμαϊκῶν οἰκιῶν στὰ ἀνατολικά τοῦ Θεάτρου. Στὸ ἱερό τοῦ Ἡρώος (Ἀριστομένης;) στὸ Γυμνάσιο πραγματοποιήθηκαν ἐργασίες στερέωσης τῶν τοίχων, τῶν κτισμένων μὲ μικρὲς ἀκανόνιστες πέτρες, ἐνῶ ἐπιχώσθηκαν τὰ βαθιὰ σκάμματα γιὰ τὴν προστασία τῶν θεμελίων.

Συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες συντήρησης, στερέωσης, ἀποκατάστασης τῶν πολυάριθμων κινητῶν εὐρημάτων (μεταλλικῶν, λίθινων, πήλινων κλπ.), ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς μὲ τίς ἀνασκαφές τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ φυλάγονται στὶς ἀποθήκες καὶ τὸ ἐργαστήριο τοῦ Μουσείου, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς συντηρήτριας Σταυρούλας Πολυμενέα.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

5. ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΙΚΛΑΙΝΑΣ

Τὸν Μάιο καὶ Ἰούνιο 2004 συνεχίσθηκε γιὰ ἕκτη χρονιά ἡ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν Ἰκλαινα Μεσσηνίας¹. Ἡ ἔρευνα διεξάγεται ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μιζούρι τῶν Η.Π.Α. καὶ χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὴν Ἑδρὰ Ἑλληνικῶν Σπουδῶν τοῦ ἰδίου Πανεπιστημίου καὶ ἀπὸ τὸ Ἰνστιτούτο Προϊστορίας τοῦ Αἰγαίου (Institute for Aegean Prehistory). Ἡ ἐρευνητικὴ ὁμάδα ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες-τοπογράφους Chris Mundigler καὶ Steve Clarke, τὴν ὀστεολόγο Deborah Ruscillo-Κοσμοπούλου, τὶς εἰδικοὺς ἐπὶ θεμάτων κεραμεικῆς Cynthia Shelmerdine καὶ Joann Gulizio, τὸν ὑπεύθυνο γιὰ τὴν ἠλεκτρονικὴ τράπεζα δεδομένων Kevin Pluta, τὸν ἀρχαιολόγο-γεωφυσικὸ Michael Boyd, τοὺς εἰδικοὺς σὲ συστήματα δορυφορικῆς χαρτογράφησης (GPS) Douglas Edwards καὶ Andrew Scordmaglia, καὶ τὶς ἀρχαιολόγους Μαίρη Τσουλάκου, Sarah Davis, καὶ Alicia Carter, οἱ ὁποῖες ἦταν οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν ὁμάδων. Στὴν ἔρευνα ἔλαβαν μέρος 37 φοιτητὲς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μιζούρι καὶ ἄλλων πανεπιστημίων.

1. Βλ. ΠΑΕ 1999, 117-129, 2000, 107-117, 2001, 97-105, 2002, 57-60, 2003, 45-48. Θερμότατες εὐχαριστίες ἐκφράζονται πρὸς τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴν ἔγκριση τῆς ἄδειας διεξαγωγῆς τῆς ἔρευνας. Ὅπως καὶ στὶς προηγούμενες περιόδους, πολύτιμη στάθηκε ἡ βοήθεια τῆς Προϊσταμένης τῆς Ζ' Ἐφορείας ΠΚΑ κ. Ξένης Ἀραπογιάννη καὶ τοῦ ἀρχιφύλακα τοῦ Μουσείου Πύλου κ. Κώστα Σικαλιά, τοὺς ὁποίους καὶ εὐχαριστῶ ἰδιαίτερος.

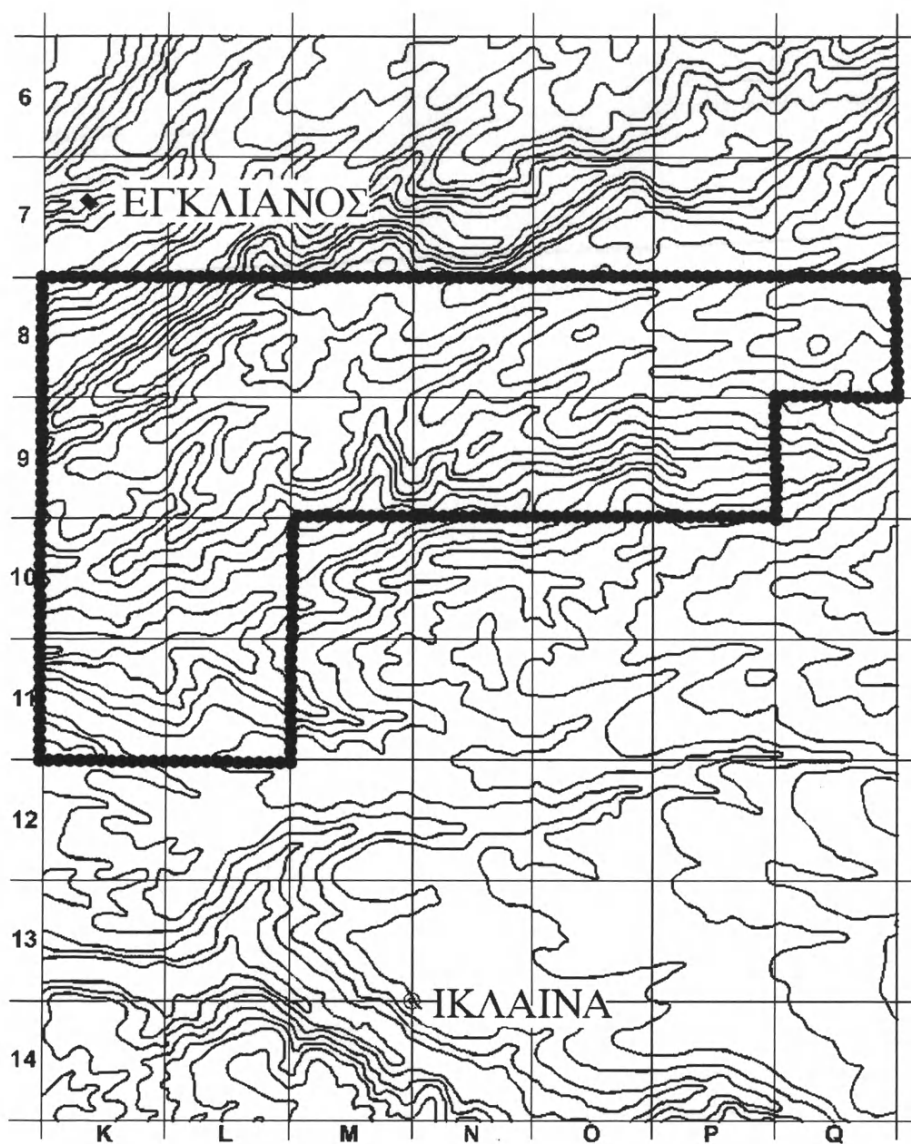

Εἰκ. 1. Χάρτης τῆς μείζονος περιοχῆς τῆς ἔρευνας, μετὴν περιοχῆ τῶν ἐρευνῶν στὶς περιόδους 1999-2004.

Ἀποτελέσματα

Στὴν περίοδο 2004 ἐρευνήσαμε ἔκταση περίπου 4 τ.χλμ. στὰ τετράγωνα K-Q/8-11 (εἰκ. 1, 2) καὶ πετύχαμε τὸν ἀρχικό μας στόχο, ποὺ ἦταν ἡ κάλυψη τῆς περιοχῆς ἀνάμεσα στὴν Ἰκλαινα καὶ στὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἄνω Ἐγκλιανοῦ², μετὰ ἐξάιρεση ὀρισμένες ἀπόμακρες τοποθεσίες, τίς ὁποῖες δὲν προλάβαμε νὰ καλύψουμε καὶ οἱ ὁποῖες θὰ ἐρευνηθοῦν τὸ 2005. Λόγω καθυστέρησης ἔγκρισης τῆς κανονικῆς ἀδειας, ἀναγκαστήκαμε καὶ ἐφέτος νὰ περιορισθοῦμε σὲ ἐπισκόπηση τοῦ ἐδάφους μετὰ σκοπὸ τὴν ἐκπαίδευση τῶν φοιτητῶν

2. Βλ. ΠΑΕ 2001, 104-105 καὶ 2002, 58 κέ.

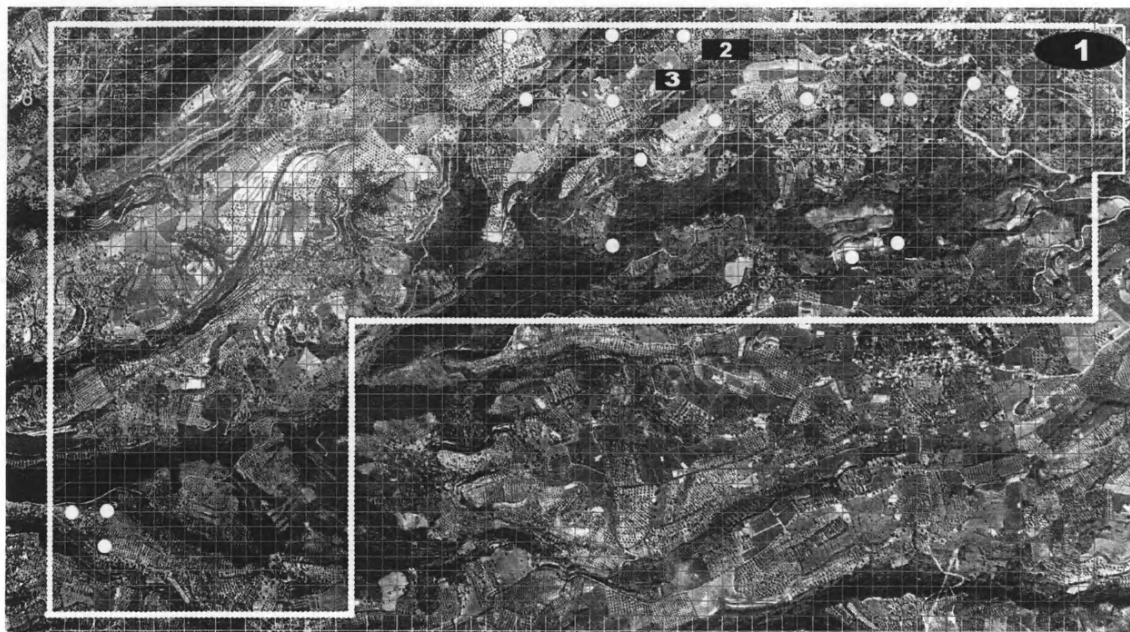
Είκ. 2. Τοπογραφικό σχέδιο τής περιοχής ανάμεσα στην Ίκλαινα και τὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἄνω Ἐγκλιανοῦ. Ἡ περιοχή πού ἐρευνήθηκε τὸ 2004 δηλώνεται μὲ μαύρη γραμμή.

καὶ δὲν μᾶς ἐπετρέπη συγκέντρωση ἢ μελέτη τῶν εὐρημάτων. Ἀκολούθως, παρ' ὄλο πού καλύψαμε τὴν περιοχὴ συστηματικά, τὰ συμπεράσματα εἶναι προκαταρκτικά. Ἀποκαλύφθηκαν οἱ ἀκόλουθες τρεῖς θέσεις (εἰκ. 3):

1. Μεγάλη συγκέντρωση ἐπιφανειακῆς κεραμικῆς ἐντοπίσθηκε κοντὰ στὸ χωριὸ Μυρσινοχώρι, σὲ ἀπόσταση 300 μ. στὰ νοτιοανατολικά τῆς ἐκκλησίας τοῦ χωριοῦ. Ἡ θέση ἀπλώνεται σὲ ἐλαιῶνες καὶ ἀμπελῶνες καὶ καλύπτει ἔκταση περίπου 30.000 τ.μ. στὰ τετράγωνα Q8h1-j3, R7a10, καὶ R8a1-d3. Τὰ εὐρήματα συνίστανται σὲ ὄστρακα μυκηναϊκῆς καὶ βυζαντινῆς περιόδου, ἀλλὰ φαίνεται νὰ ὑπάρχει κάποια διαφοροποίηση στὶς περιοχὲς πού βρέθηκαν τὰ εὐρήματα κάθε περιόδου, ἐφ' ὅσον τὰ ὙΕ ὄστρακα βρίσκονται κυρίως στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς θέσης, στὰ τετράγωνα Q8i2 καὶ ἰδιαίτερα R8b2/a2/a3/b3 καὶ R7a10. Στὸ σημεῖο αὐτὸ βρήκαμε πάνω ἀπὸ 1000 ὙΕ ὄστρακα, συμπεριλαμβανομένων καὶ ὙΕ ΠΙΒ κυλίκων, πίθων, καὶ χονδροειδῶν ἀμφορέων, καὶ τμήμα βοσειδοῦς εἰδωλίου. Ἡ συχνότητα τῆς κεραμικῆς ἀνέρχεται σὲ 100 μὲ 500 ὄστρακα ἀνὰ μικρὸ τετράγωνο, μὲ ὁρατότητα πού κυμαίνεται ἀπὸ 30% μέχρι 90%. Ἡ θέση αὐτὴ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση περίπου 900 μ. στὰ νότια τῶν θολωτῶν τάφων τοῦ Ρούτσι, καὶ εἶναι πιθανὸν νὰ ἀποτελεῖ τὸν οἰκισμό τοῦ νεκροταφείου.

2. Μία δεύτερη θέση ἐντοπίσθηκε σὲ πλάτωμα στὰ νότια τοῦ Ἴανου Ἐγκλιανοῦ, στὰ τετράγωνα O8f2/e2. Τὸ πλάτωμα ἔχει ἀπεριόριστη θέα πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις καὶ ὀπτική ἐπαφή μὲ τὸ ἀνάκτορο στὸν Ἐγκλιανό. Ἡ συχνότητα τῆς κεραμικῆς ἀνέρχεται περίπου σὲ 100 ὄστρακα ἀνὰ μικρὸ τετράγωνο, μὲ ὁρατότητα πού κυμαίνεται ἀπὸ 70% μέχρι 90%. Στὴν ἀπότομη νότια πλαγιά τοῦ πλατώματος βρήκαμε περίπου 200 ὄστρακα κλειστῶν ἀγγείων καὶ βαθιῶν κυλίκων πού φαίνονται νὰ χρονολογοῦνται στὴν πρώιμη μυκηναϊκὴ περίοδο, καθὼς καὶ μεγάλο ἀριθμὸ ὄστράκων τῆς ἐλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς περιόδου, καὶ μία ἀγνύθα.

3. Στὰ τετράγωνα O8 b4/b5, στὸ βάθος κοιλάδας περίπου 800 μ. στὰ δυτικά/νοτιοδυτικά τοῦ Μυρσινοχωρίου ἐντοπίσθηκαν πολλὰ ἀδιάγνωστα χονδροειδῆ καὶ περίπου 55 γραπτὰ ὙΕ ὄστρακα πολὺ καλῆς ποιότητας, πλάι σὲ ἓνα μικρὸ τεχνητὸ τύμβο. Ἡ συχνότητα τῆς κεραμικῆς ἀνέρχεται περίπου σὲ 130 ὄστρακα ἀνὰ μικρὸ τετράγωνο, μὲ ὁρατότητα πού κυμαίνεται ἀπὸ 80% μέχρι 100%. Τὰ ὄστρακα περιλαμβάνουν ὀλόβαφα τεμάχια μὲ μαύρη βαφή, θραύσματα ἀπὸ στελέχη καὶ σώματα κυλίκων, βάσεις μὲ μελανὲς ταινίες,

Είχ. 3. Άεροφωτογραφία τής περιοχής πού έρευνήθηκε τὸ 2004. Οί καινούργιες θέσεις σημειώνονται με μαῦρο καὶ τὰ μεμονωμένα εὐρήματα με ἄσπρους κύκλους.

χείλη με έρυθρά βαφή, ὄστρακα ἀμφορέων, καὶ τεμάχια ἀπὸ πλίνθους. Παρ' ὅλο πὸ ὁ ἀριθμὸς τῶν ΥΕ ὄστράκων εἶναι μικρὸς, ἡ παρουσία συγκεντρωμένων ὄστράκων καλῆς ποιότητας σὲ μικρὸ χῶρο εἶναι ἀσυνήθιστη.

Έκτὸς τῶν παραπάνω θέσεων, μεμονωμένα εὐρήματα μυκηναϊκῶν ὄστράκων ἐντοπίστηκαν σὲ διάφορες τοποθεσίες (εἰχ. 3, σημειώνονται με λευκοὺς κύκλους). Δὲν πρόκειται γιὰ κανονικὲς θέσεις, ἀλλὰ γιὰ μεμονωμένα εὐρήματα, κυρίως σὲ καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις, πὸ στὴν ὄρολογία τῆς ἐπιφανειακῆς έρευνας εἶναι γνωστὰ ὡς "background noise" καὶ πὸ ἀποτελοῦν κατάλοιπα προσωρινῆς, ἴσως γεωργικῆς, χρήσης τῶν συγκεκριμένων τοποθεσιῶν.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς περιόδου 2004 ἐπιτεύχθηκε ὁ στόχος τῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας, πὺ ἦταν ἡ κάλυψη τῆς περιοχῆς ἀνάμεσα στὴν Ἰκλαινα καὶ στὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἄνω Ἐγκλιανοῦ (εἰκ. 1). Μὲ βάση τὰ στοιχεῖα πὺ ἔχουν προκύψει μέχρι τώρα, μπορούμε νὰ ἐξάγουμε ὀρισμένα προκαταρκτικὰ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴν ὀργάνωση τῶν οἰκισμῶν καὶ τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία τῆς περιοχῆς κατὰ τὴν ἸΕ ΠΙΒ περίοδο. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν οἰκιστικὴ ὀργάνωση, διαφαίνεται πια καθαρὰ ἱεράρχηση τῶν οἰκισμῶν σὲ τέσσερις βαθμίδες, ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθος τοῦ οἰκισμού, καθὼς καὶ τὴν ποσότητα καὶ ποιότητα τῶν εὐρημάτων. Στὴν ψηλότερη βαθμίδα βρίσκεται τὸ Ἀνάκτορο στὸν Ἄνω Ἐγκλιανό, πὺ λειτουργοῦσε ὡς διοικητικὸ καὶ οἰκονομικὸ κέντρο τοῦ βασιλείου. Στὴ δεύτερη βαθμίδα ἀνήκει ὁ οἰκισμὸς στὴν Ἰκλαινα, ὀπου ἡ μεγάλη ἔκταση, μεγάλη ποσότητα καὶ καλὴ ποιότητα τῶν εὐρημάτων, καθὼς καὶ ἡ πιθανὴ ὕπαρξη κυκλωπέων τειχῶν, θολωτοῦ τάφου, καὶ ἐργαστηρίου μεταλλουργίας ὕποδηλοῦν τὴν ὕπαρξη σημαντικοῦ διοικητικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ κέντρου, ὕποδεέστερου ὀμως τοῦ Ἐγκλιανοῦ. Στὴν τρίτη βαθμίδα ἀνήκουν οἱ μικρότερες θέσεις τῆς περιοχῆς, ὀπως π.χ. τὸ Μυρσινοχώρι, οἱ ὀποῖες βρίσκονται κοντὰ ἢ ἐπάνω σὲ καλλιεργήσιμα ἐδάφη καὶ πιθανὸν νὰ λειτουργοῦσαν ὡς ἀγροτοκτηνοτροφικοὶ σταθμοί. Στὴν τέταρτη βαθμίδα ἀνήκουν οἱ μικρὲς συγκεντρώσεις ὀστράκων, οἱ ὀποῖες πιθανὸν ἀντιπροσωπεύουν περιορισμένη χρήση θέσεων. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ ταιριάζει μὲ τὰ στοιχεῖα πὺ ἔχουμε ἀπὸ τις πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β ἀπὸ τὸν Ἐγκλιανό, ὀπου ἡ περιφερειακὴ πρωτεύουσα τοῦ βασιλείου τῆς Πύλου πὺ ἔχει ταυτισθεῖ μὲ τὴν Ἰκλαινα, ὕπάγεται μὲν στὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἐγκλιανοῦ, ἀποτελεῖ ὀμως σημαντικό διοικητικὸ καὶ οἰκονομικὸ κέντρο καὶ ἐλέγχει ἄλλους μικρότερους οἰκισμούς, πὺ φαίνονται νὰ εἶναι καθαρὰ ἀγροτοκτηνοτροφικοί. Ἡ συστηματικὴ μελέτη τῶν εὐρημάτων καὶ θέσεων θὰ γίνε τὸ 2005, ὀπότε καὶ θὰ ἐξαχθοῦν τελικὰ συμπεράσματα.

ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

6. ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ

(Πίν. 28-30)

Τò 2004 έκτελέσθηκαν από κονδύλια του Γ' Κοινοτικού Πλαισίου Στηρίξεως διάφορες έργασίες στην Παντάνασσα Φιλιππιάδος, μνημείο που ή 'Αρχαιολογική Έταιρεία ανασκάπτει από τò 1977 δια του ύπογράφοντος¹. Οι έργασίες διήρκεσαν από τὰ τέλη Μαΐου μέχρι τὰ τέλη Νοεμβρίου 2004. Για τόν σκοπό αυτό προσελήφθησαν ή αρχαιολόγος κ. Μαρία Σκανδάλη, ó πολιτικός μηχανικός κ. Γεώργιος Ζυγούρης, δύο τεχνίτες και τέσσερεις εργάτες. Έργασθηκαν επί πλέον κατά διαστήματα δύο τεχνίτες τής 8ης Έφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Τήν επίβλεψη είχαν ή αρχαιολόγος τής 8ης Έφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ. Βαρβάρα Παπαδοπούλου και ó αρχιτέκτων τής ίδιας Έφορείας κ. Γεώργιος Σμύρης, σέ στενή συνεργασία με τόν ανασκαφέα και τόν συνεργάτη τής ανασκαφής Καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Γεώργιο Βελένη.

Κυριότερη εργασία ήταν ή κατασκευή τριών μεγάλων στεγάστρων σέ αντικατάσταση μικρότερων, που είχαν τοποθετηθεί σέ διάφορες περιόδους για τήν προστασία τοιχογραφιών που είχαν αποκαλυφθεί. Τὰ νέα στέγαστρα κατασκευάσθηκαν από αντικολλητή ξυλεία και στεγάσθηκαν με Νοβοπάν θαλάσσης και ασφαλτικό ύλικό με επικάλυψη πυριτικής άμμου (tegola canadese). Ένα στέγαστρο προστατεύει τò Ίερό Βήμα και τὰ παραβήματα (τò προηγούμενο περιοριζόταν στο κυρίως ίερό), ένα δεύτερο όλόκληρο τò νότιο κλίτος του κυρίως ναού (άντι δύο μικρών στεγάστρων στο ΝΑ και τò ΝΔ γωνιαίο διαμέρισμα) και ένα τρίτο τò ΒΔ γωνιαίο διαμέρισμα και μέρος του βορείου σκέλους

1. Βλ. ΠΑΕ 2000, 139 σημ. 1, όπου και ή προγενέστερη βιβλιογραφία: ΠΑΕ 2001, 109-112.

τοῦ σταυροῦ (πίν. 28α). Στους προστατευμένους χώρους ποὺ δημιουργήθηκαν τοποθετήθηκαν δεκάδες ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ποὺ ἦταν ἐκτεθειμένα στὴ βροχὴ καὶ τὸν παγετό. Στὶς τέσσερις πλευρὲς τοῦ κυρίως ναοῦ στερεώθηκε καὶ συμπληρώθηκε ἡ τοιχοποιία, ἰδίως στὰ σημεῖα ὅπου θὰ στηρίζονταν τὰ στέγαστρα. Ἐγινε μόνωση μὲ εἰδικὴ ὑδαταπωθητικὴ ἐλαστομερὴ μεμβράνη τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ νοτίου παρεκκλησίου, ὅπου σὲ περιόδους βροχοπτώσεων παρουσιαζόταν ὑγρασία.

Κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ κατασκευάσθηκε ὑδατόπηκτος σκιρωτὸς τάπης, γιὰ νὰ περιορισθεῖ ἡ πυκνὴ βλάστηση ποὺ ἀναπτύσσεται κάθε χρόνο. Ἐγινε ἀρχικὰ ἀποχωμάτωση καὶ ἐν συνεχείᾳ τὰ σκάμματα στρώθηκαν μὲ γεώφασμα καὶ καλύφθηκαν μὲ διαβαθμισμένο χαλκίνο λατομεῖο διαμέτρου ἕως 30 χιλιοστῶν, σὲ στρώσεις τῶν 5 ἐκ. Ὁ τάπης συγκρατεῖται περιμετρικὰ μὲ ξερολιθιά. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἡ σκαφὴ ἔγινε μέχρι ἀποστάσεως 5.30 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ 3.40 μ. ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἀψίδα, στὴν νοτία μέχρι ἀποστάσεως 3.80 μ. ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ παρεκκλησίου. Νοτίως τῆς νοτίας στοᾶς ἡ πλήρωση τοῦ σκάμματος θὰ γίνῃ τὸ 2005. Στὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ ἀνοίχθηκαν μικρὲς τρύπες στὰ σημεῖα ὅπου λίμναζαν νερά, γιὰ νὰ ἀπορροφῶνται.

Κατὰ τὴν ἀποχωμάτωση ἀνατολικῶς τοῦ ναοῦ ἀπεκαλύφθη ἡ θεμελίωσις τῶν ἀψίδων, ἡ ὁποία εἶναι καμπύλη, ἐνῶ οἱ ἀψίδες εἶναι τρίπλευρες (πίν. 28β). Βρέθηκαν μερικὰ γλυπτά, τὰ ἀξιολογότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι τὰ ἐξῆς:

1. Γωνία πυλῶνος διαστ. $68 \times 71.5 \times 24$ ἐκ., μὲ τρία συμφυῆ κιονόκρανα ποὺ κοσμοῦνται μὲ κάθετες ραβδώσεις καὶ κονδύλους (πίν. 29α).

2. Βάση πυλῶνος διαστ. $54 \times 44.5 \times 13$ ἐκ., ὅπου διαμορφώνεται σκοτία (πίν. 29β). Βρέθηκε, ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο μέλος, σὲ ἀπόσταση 4.40 μ. ΑΝΑ τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ νοτίου παρεκκλησίου.

3. Γωνία κιονοκράνου, διαστ. 32×23.5 ἐκ. καὶ ὕψους 20 ἐκ. (πίν. 30α). Κοσμεῖται μὲ ἀχιβάδα καὶ μὲ ὀκτάφυλλο ἀνθέμιο στὴν γωνία, καὶ μὲ ἰσχυρῶς ἐξέχον τρίφυλλο ἀνθέμιο στὸ μέσον τῆς πλευρᾶς. Βρέθηκε 4 μ. νοτίως τοῦ τοιχοπεσοῦ τοῦ Α ἄκρου τῆς νοτίας στοᾶς.

4. Ἀμφίγλυφη γωνία θωρακίου διαστ. $24 \times 30 \times 7$ ἐκ., ποὺ βρέθηκε κοντὰ στὴν λεκάνη ΝΑ τοῦ κωδωνοστασίου.

5. Γωνία ἀπὸ πλάκα μαρμαροτετήματος, διαστ. 20×23 καὶ πάχους 7.5 ἐκ. (πίν. 30β). Σῶζονται τὰ δύο τρίτα σηρικῶν τροχοῦ, μέσα στὸν ὁποῖο ἕνα

πουλί με σχηματοποιημένο φτερό στρέφει τὸ κεφάλι πίσω. Βρέθηκε σὲ απόσταση 4.80 μ. ἀνατολικά τῆς κεντρικῆς ἀψίδας.

Διαπιστώθηκε ὅτι ἀγωγὸς ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν λεκάνη στὴν ΝΑ γωνία τοῦ κωδωνοστασίου, μὲ ἀνατολικὴ κατεύθυνση. Στὴν ἀφετηρία του διευθετήθηκε μεταγενεστέρως ἓνας τάφος. Κατὰ τὴν ἀποχωμάτωση νοτίως καὶ νοτιοανατολικῶς τοῦ μνημείου ἀποκαλύφθηκαν τάφοι χωρὶς κτερίσματα.

Οἱ ἐργασίες θὰ συνεχισθοῦν τὸ 2005, δεδομένου ὅτι δὲν ἐξαντλήθηκαν οἱ πιστώσεις τοῦ Γ' Κοινοτικῶν Πλαισίου. Καμία πρόοδος δὲν ἔγινε τὸ 2004 σχετικὰ μὲ τὴν συντήρηση τῶν ἑκατοντάδων σπαραγμάτων τοιχογραφιῶν, τὰ ὁποῖα μεταφέρθηκαν ἀπὸ ἐτῶν στὴν Διεύθυνση Συντηρήσεως Ἀρχαιοτήτων τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ

(Πίν. 31-37)

Ἡ ἀνασκαφή τῆς Δωδώνης κατὰ τὸ ἔτος 2004 συνεχίστηκε ἀπὸ τὶς ὑπογράφουσες μὲ δαπάνες τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων¹.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐπικεντρώθηκε σὲ τρεῖς τομεῖς: α) στὴν ἀνατολικὴ στοὰ τοῦ πρυτανείου (κτιριακὸ συγκρότημα Ο-Ο1-Ο2)², β) ἐντὸς τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ καὶ γ) ἀνατολικά τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ, ὅπου τὰ βάθρα (πίν. 31α, εἰκ. 1-3).

1. Στὴν ἀνασκαφὴ συνεργάστηκαν ὁ σχεδιαστὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Ἰ. Διαμαντόπουλος καὶ οἱ ὑποψήφιοι διδάκτορες Γ. Βαβλιάκης καὶ Φ. Λύρου. Συμμετεῖχαν οἱ πτυχιούχοι τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Π. Λιακοπούλου, Ε. Παπαθανασίου καὶ Δ. Παπακώστα, ἡ πτυχιούχος τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Γ. Παβέλλη καὶ ἐκπαιδευτήκαν οἱ φοιτητὲς τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Ἰ. Ἀθανασιάδης καὶ Φ. Βοῦρβος.

2. Συστηματικὴ ἔκθεση τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν στὸ Πρυτανεῖο ἕως τὸ 1996, ὅπου καὶ ἡ πρώτη παρουσίαση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ κτηρίου βλ. S. DAKARIS, CHR. SOULI, A. VLACHOPOULOU, K. GRAVANI, *The Prytaneion of Dodona, L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité, Actes du IIIe Colloque International de Chantilly 1996*, Paris 1999, 149-159. Γιὰ τὶς νεώτερες ἔρευνες βλ. *Ἔργον* 1996, σ. 64-69, *Ἔργον* 1997, 54-59, *Ἔργον* 1998, 59-65, *Ἔργον* 1999, 67-68, *Ἔργον* 2000, 79-82, *Ἔργον* 2001, 62-63, *Ἔργον* 2002, 43-45, *Ἔργον* 2003, 52-56, *Ἔργον* 2004, 38-44, *Ἔργον* 2005, 57-61, Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΧΡ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, *ΠΑΕ* 1996, 215-228, πίν. 87-92, ὅπου [σημ. 2] συγκεντρωμένη βιβλιογραφία γιὰ τὶς ἀνασκαφὲς παλαιότερων περιόδων. Ἐπίσης βλ. ΧΡ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, *ΠΑΕ* 1997, 155-163, πίν. 85-93, *ΠΑΕ* 1998, 143-151, πίν. 81-87, *ΠΑΕ* 1999, 147-154, πίν. 85-94, *ΠΑΕ* 2000, 145-150, πίν. 90-95, *ΠΑΕ* 2001, 113-117, πίν. 68-72, *ΠΑΕ* 2002, 79-86, *ΠΑΕ* 2003, 61-70, πίν. 38-41.

Α. Ἡ ἔρευνα στὴν ἀνατολικὴ στοὰ τοῦ πρυτανείου³ σκοπὸ εἶχε τὴ διαμόρφωση σαφοῦς γνώμης γιὰ τὴ μνημειακὴ διαμόρφωση τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος Ο-Ο1-Ο2 τοῦ πρυτανείου κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, καὶ ὡς ἐκ τούτου, γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἐξέλιξη τοῦ Ἱεροῦ (εἰκ. 1). Ἐξἄλλου, ἀπὸ τὶς νεώτερες ἀνασκαφές ὑπάρχουν στοιχεῖα ὅτι ἡ συνεχόμενη πρὸς Νότον δυτικὴ στοὰ τοῦ Ἱεροῦ, εἶναι νεώτερη ἀπὸ τὸ στωϊκὸ μέτωπο τοῦ πρυτανείου μὲ τὸ ὁποῖο συνδέεται⁴. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ προκύπτουν ἀπὸ τὸν τρόπο σύνδεσης τοῦ στυλοβάτη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου μὲ τὸν στυλοβάτη τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ (σημεῖο Δ), καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ στρωματογραφία τοῦ τομέα στὰ νοτιοδυτικὰ τῆς σύνδεσης τῶν δύο οἰκοδομημάτων⁵. Ἐπιπλέον, ἡ ὑπαρξὴ δόμου τοιχοποιίας (Θ-Δ), στὴν προέκταση τοῦ νότιου τοίχου (Η-Θ) τῆς κεντρικῆς πτέρυγας Ο τοῦ πρυτανείου πρὸς Ἀνατολάς, μεταξὺ τοῦ στυλοβάτη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τῆς αἴθουσας μὲ τὸ περιστύλιο⁶, ἐπέτρεψε τὴν ὑπόθεση ὅτι, πιθανόν, κατὰ τὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ πρυτανείου, ἀνατολικά τοῦ ἀρχικοῦ, κεντρικοῦ κτιρίου Ο ἐκτεινόταν προθάλαμος μὲ στωϊκὸ μέτωπο, ἐν εἴδει εὐρέος προτύλου, τοῦ ὁποῖου ἡ νότια στενὴ πλευρὰ ἔκλεινε μὲ τοῖχο. Στὴν περίπτωσή αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπῆρχε τοιχοποιία καὶ στὴν προέκταση τοῦ βόρειου τοίχου (Ε-Ζ) τῆς κεντρικῆς πτέρυγας Ο τοῦ πρυτανείου πρὸς Ἀνατολάς, ἡ ὁποία θὰ ἔκλεινε τὸν χῶρο ἀπὸ βόρεια. Ὅμως μὲ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ βόρειο σκέλος τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς κατὰ τὸ τρέχον ἔτος δὲν ἐντοπίστηκε ἀντίστοιχη κατασκευὴ στὸ σημεῖο αὐτό (πίν. 316). Ὡς ἐκ τούτου εἶναι πιθανές τρεῖς ὑποθέσεις:

1. Κατὰ τὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ πρυτανείου⁷, ἀνατολικά τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου Ο ὑπῆρχε ἓνα εὐρὸ πρότυλο, τὸ ὁποῖο ἦταν ἀνοιχτὸ ἀπὸ τὶς δύο στενές πλευρές. Στὴν περίπτωσή αὐτή, ὁ δόμος στὸ σημεῖο Θ-Δ πιθανόν

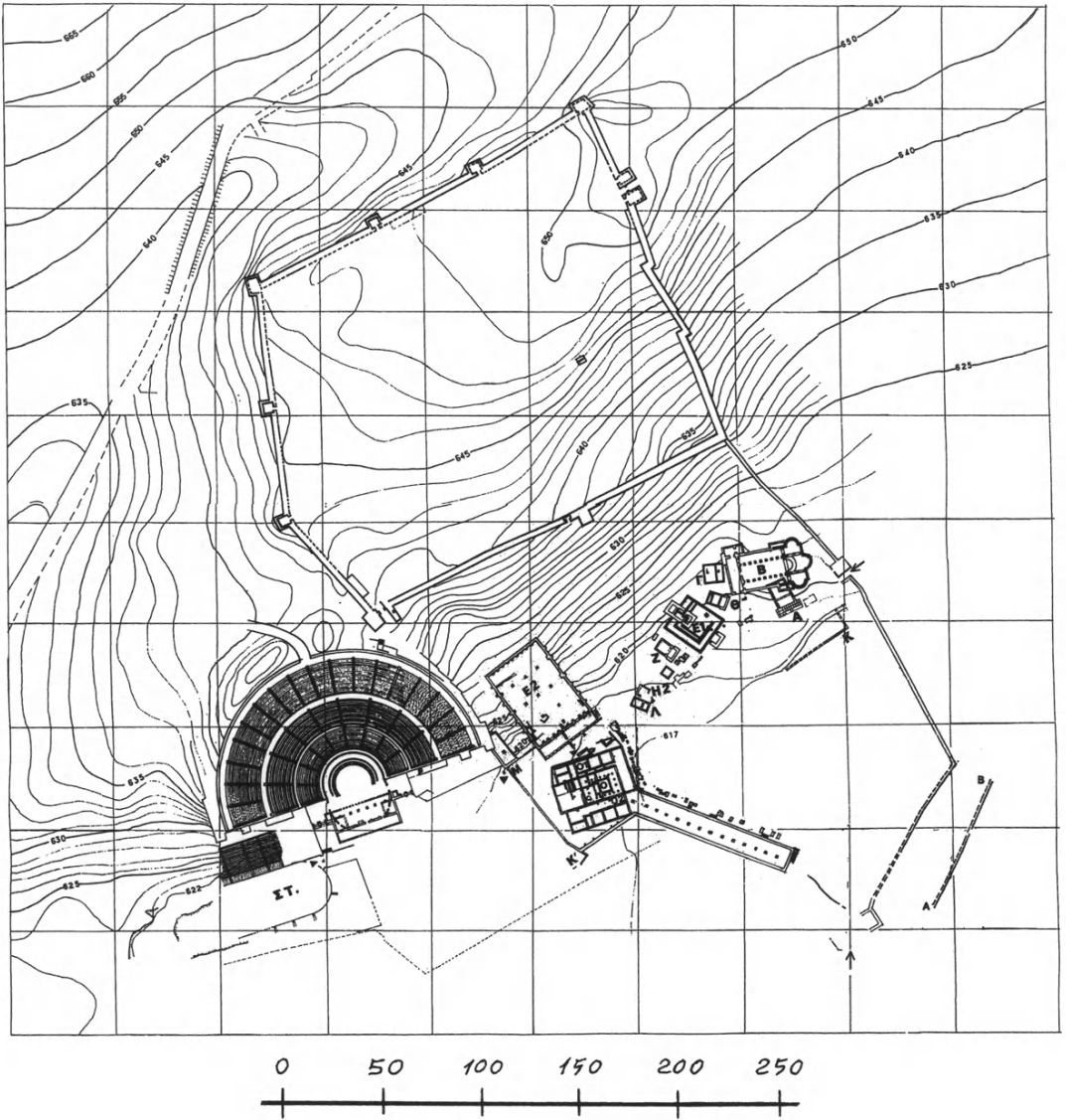
3. ΠΑΕ 2000, 145-150, πίν. 90-95.

4. ΠΑΕ 1999, 147-154, πίν. 85-94.

5. Αὐτόθι 152-153, πίν. 91α-β.

6. Αὐτόθι.

7. ΠΑΕ 1996, 215-228, εἰκ. 1-2, πίν. 87-92, ΠΑΕ 1997, 155-163, πίν. 85-93, ΠΑΕ 1998, 143-151, πίν. 81-87, *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité, Actes du IIIe Colloque International de Chantilly 1996* (Paris 1999), ἔ.ἀ. 149-159, πίν. 1-6, εἰκ. 1-11.

Εἰκ. 1. Γενική κάτοψη τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης.

ἀποτελεῖ κατάλοιπο ἀναλημματικῆς τοιχοποιίας, προκειμένου νὰ διαμορφωθεῖ τὸ ἐπίπεδο εἰσόδου στὴ νότια πλευρὰ τοῦ προπύλου, λόγω τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους. Στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς εἰσόδου δὲν ὑπῆρξε ἀντίστοιχη κατασκευὴ, ἐξαιτίας τῆς ἐπίπεδης διαμόρφωσης τοῦ ἐδάφους.

2. Κατὰ τὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ πρυτανείου⁸, ἀνατολικά τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου Ο ὑπῆρχε ἓνα μικρότερο πρόπυλο, τὸ ὁποῖο ἐκτεινόταν στὸν ἄξονα τῶν ἀκραίων κίονων τοῦ περιστυλίου τῆς ὀρθογώνιας αἴθουσας τοῦ οἰκοδομήματος. Στὴν περίπτωση αὐτή, ὁ δόμος στὸ σημεῖο Θ-Δ θὰ πρέπει νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου κατὰ τὴ δεύτερη οἰκοδομικὴ περίοδο τοῦ πρυτανείου⁹, ὅταν ἐκατέρωθεν τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα Ο προστέθηκαν οἱ πτέρυγες τοῦ καταγωγίου Ο1-Ο2 καὶ ὑπῆρξε ἀναγκαία ἡ ἐπέκταση τοῦ στωϊκοῦ μετώπου τοῦ προπύλου πρὸς Νότον (σημεῖο Δ) γιὰ τὴ δημιουργία τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου μὲ τὸ κλειστὸ βόρειο ἄκρο.

3. Κατὰ τὴ δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ πρυτανείου¹⁰, εἶναι δυνατὸν ἀνατολικά τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος Ο-Ο1-Ο2 νὰ ἐκτεινόταν μιὰ στοὰ ὄχι μὲ ἓνα (βόρειο), ἀλλὰ μὲ δύο κλειστὰ ἄκρα ἴσων διαστάσεων (βόρειο καὶ νότιο), τὰ ὁποῖα πλαισίωναν τὸ κεντρικὸ στωϊκὸ μέτωπο. Ἐξαιτίας τῶν μεγαλύτερων διαστάσεων τῆς πτέρυγας Ο2, γιὰ τὴ σύμμετρη ἀνάπτυξη τῆς στοᾶς πρὸ τοῦ συγκροτήματος Ο-Ο1-Ο2 τοῦ πρυτανείου καὶ τὴ διαμόρφωση ἐνιαίας πρόσοψης, διευρύνθηκε τὸ στωϊκὸ μέτωπο τοῦ ἀρχικοῦ, μικροῦ προπύλου πρὸς τὰ νότια, ὡς τὴ νοητὴ προέκταση τῆς τοιχοποιίας Η-Θ τοῦ πρυτανείου πρὸς τὰ ἀνατολικά (ὅπως καὶ στὴν περίπτωση 2). Μὲ τὴν κατασκευὴ τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ, τὸ νότιο κλειστὸ ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου, πρὸ τῆς πτέρυγας Ο2, ἀποκόπηκε, προκειμένου ὁ στυλοβάτης τοῦ κεντρικοῦ τμήματός της νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸν στυλοβάτη τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ, στὸ σημεῖο Δ, καὶ νὰ θεμελιωθοῦν οἱ δύο πρῶτοι κίονες τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τῆς δυτικῆς στοᾶς.

Στὰ πλαίσια τῶν παραπάνω ὑποθέσεων ἐρευνήθηκε ἡ σύνδεση τοῦ στυλοβάτη τοῦ στωϊκοῦ μετώπου τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου μὲ τὴν τοι-

8. Βλ. παραπάνω σημ. 7.

9. Αὐτόθι.

10. Αὐτόθι.

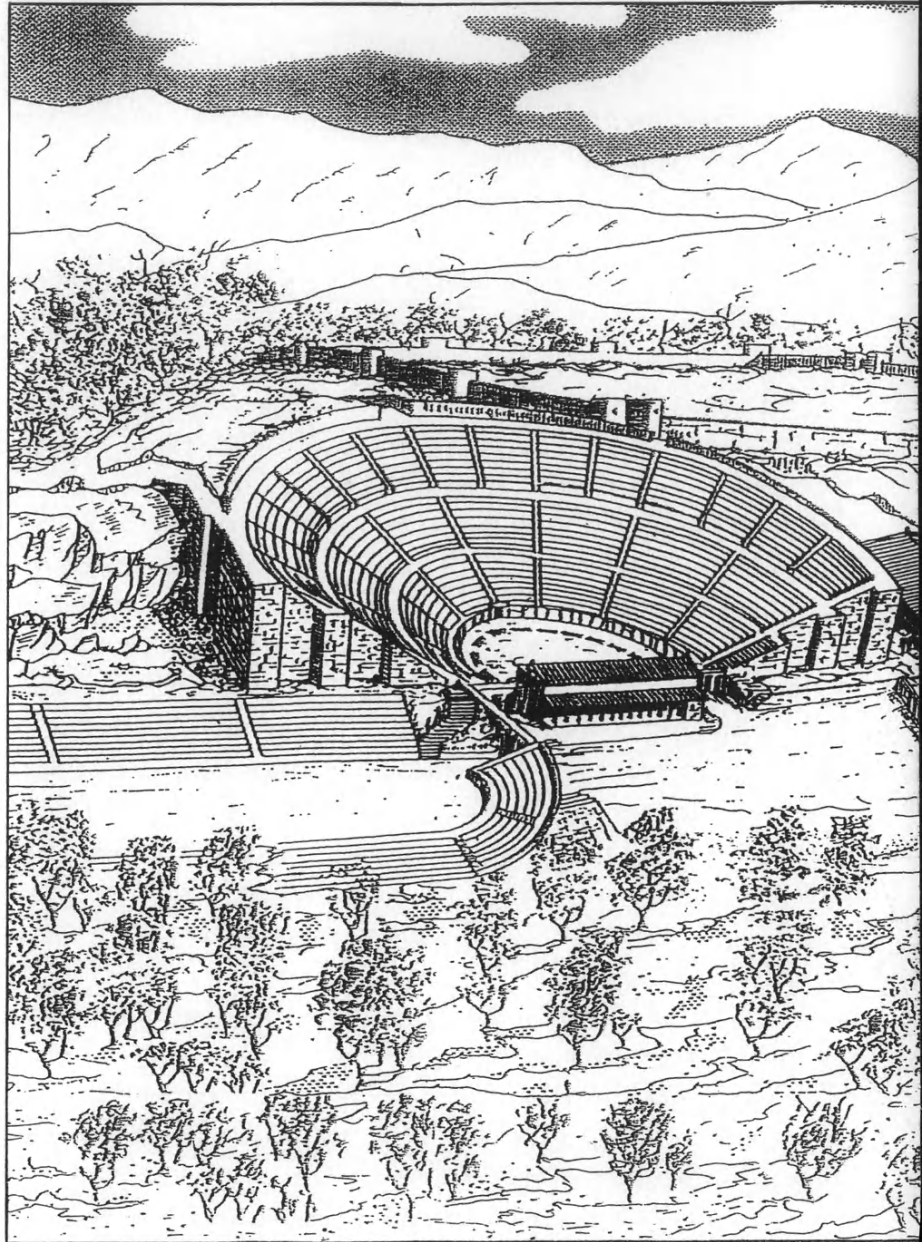
χοποιία τοῦ βόρειου κλειστοῦ ἄκρου τῆς. Ὅμως τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα δὲν ὑπῆρξαν ἐπαρκῆ γιὰ τὴν ἐξαγωγή ἀσφαλῶν συμπερασμάτων, δεδομένου ὅτι ὁ στυλοβάτης εἶχε καταστραφεῖ στὸ σημεῖο αὐτό (πίν. 32α-β) ἀπὸ τὴν κατασκευὴ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ γιὰ τὴν ἀπορροή τῶν ὑδάτων τοῦ περιστυλίου τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, τὸ ὁποῖο κατασκευάστηκε ἐντὸς τοῦ πρυτανείου μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 167 π.Χ., κατὰ τὴν τρίτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ κτιρίου¹¹.

Ἐπίσης ἐρευνήθηκε ἀνασκαφικὰ ὁ χώρος νότια τῆς σύνδεσης (Δ) τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου μετὰ τὴν δυτικὴν στοὰ τοῦ Ἱεροῦ, γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ λειψάνων τοιχοποιίας ἀπὸ τὸ ὑποτιθέμενο νότιο κλειστὸ ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου στὸν ἄξονα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ τοῦ στυλοβάτη τῆς (Γ-Δ) πρὸς τὰ νότια (πίν. 33α). Ὅμως, ἡ βαθιὰ θεμελίωση τῶν κίωνων 1 καὶ 2 στὸ βόρειο τμήμα τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπολογίζεται ἡ θέση τῆς τοιχοποιίας, κατέστρεψε τὰ ὁποιαδήποτε στοιχεῖα θὰ ἐπιβεβαίωσαν προγενέστερη, πιθανὴ κατασκευὴ στὸν χώρο. Ὡς ἐκ τούτου, γιὰ τὴ μνημειακὴ διαμόρφωση τοῦ πρυτανείου κατὰ τοὺς ἐλληνιστικὸς χρόνους, τὰ συμπεράσματα ποὺ προέκυψαν κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, συνοψίζονται ὡς ἑξῆς:

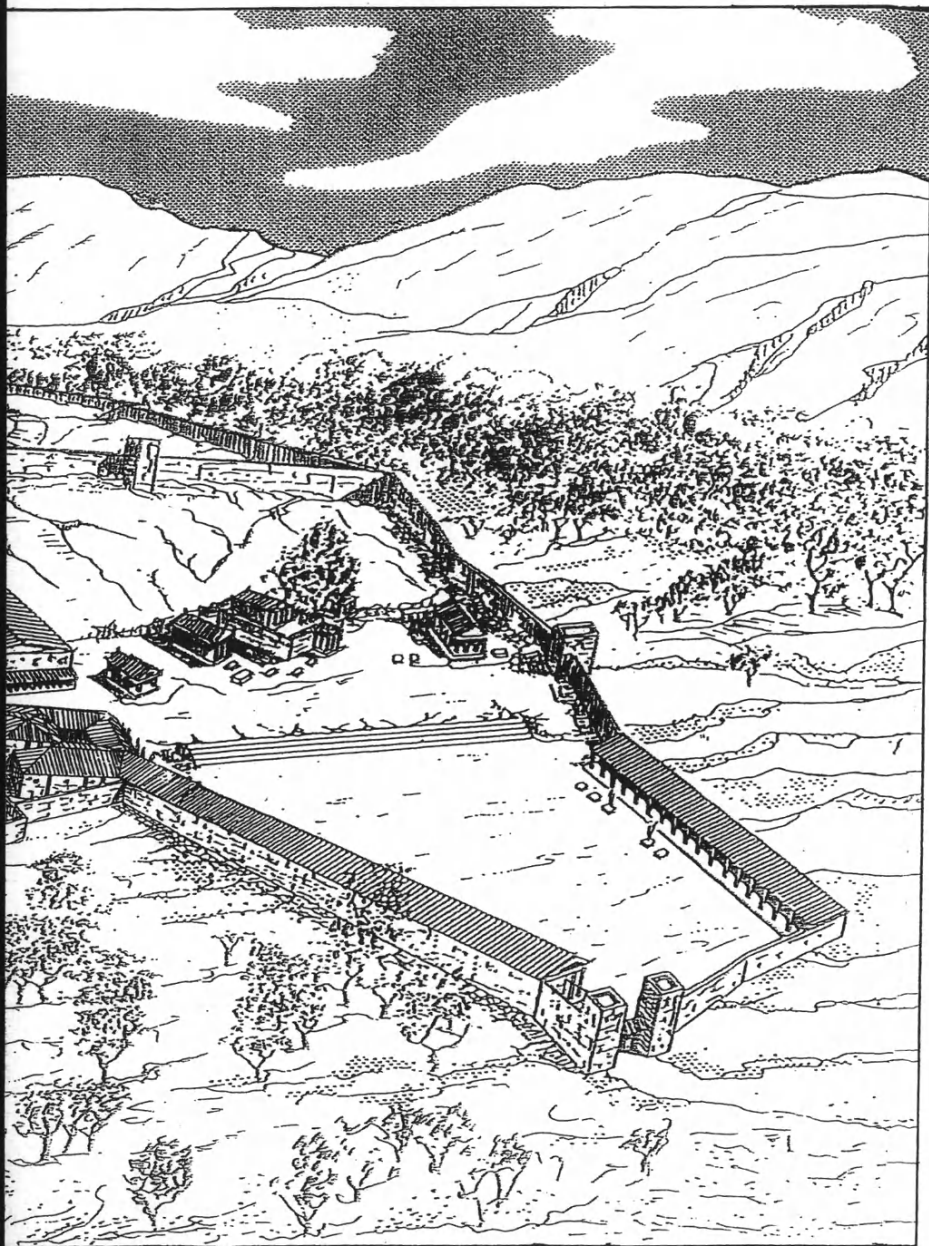
1. Εἶναι πιθανὸ κατὰ τὴν πρώτη οἰκοδομικὴ περίοδο τοῦ πρυτανείου, ἀνατολικά τοῦ κεντρικοῦ οἰκοδομήματος Ο, νὰ ὑπῆρχε ἓνας προθάλαμος μετὰ στωικὸ μέτωπο, ἐν εἴδει προτύλου (μικροῦ ἢ εὐρυτέρου). Κατὰ τὴ δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ κτιρίου, ὅταν προστέθηκαν οἱ πτέρυγες Ο1-Ο2, τὸ στωικὸ αὐτὸ μέτωπο ἀποτέλεσε τὴν ἀνατολικὴν στοὰ τοῦ πρυτανείου μετὰ τὸ κλειστὸ πρὸς Βορρὰν ἄκρο, ἡ ὁποία ἀργότερα συνδέθηκε μετὰ τὴν δυτικὴν στοὰ τοῦ Ἱεροῦ.

2. Εἶναι πιθανὸ, κατὰ τὴν δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ πρυτανείου, ἀνατολικά τοῦ συγκροτήματος Ο-Ο1-Ο2, νὰ ἐκτεινόταν μιὰ στοὰ ὅχι μετὰ ἓνα (βόρειο), ἀλλὰ μετὰ δύο κλειστὰ ἄκρα (βόρειο καὶ νότιο), ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ στωικοῦ μετώπου. Κατὰ τὴν ἐπόμενη οἰκοδομικὴ φάση, τὸ νότιο κλειστὸ ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου, πρὸ τῆς πτέρυγας Ο2, ἀποκόπηκε, προκειμένου ὁ στυλοβάτης τοῦ κεντρικοῦ τμήματός τῆς νὰ συν-

11. Βλ. παραπάνω σημ. 7.

Εἰκ. 2. Ἀναπαράσταση τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης κατὰ τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (βασισμένη στὴν ἀναπαράσταση τοῦ Σ. Δάκαρη, Δωδώνη, Ὁδηγὸς ἀρχαιολογικοῦ χώρου, Ἰωάννινα 1971, εἰκ. 34).

δεθεῖ μὲ τὸν στυλοβάτη τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ. Καὶ στὶς δύο ἀνωτέρω περιπτώσεις, τὸν ἐξωτερικό, ὀπίσθιο τοῖχο τοῦ μνημειακοῦ αὐτοῦ στωϊκοῦ οἰκοδομήματος, ἀποτέλεσε ὁ ἀρχαιότερος δυτικός περιβόλος τοῦ Ἱεροῦ.

Ὅπως δὴ ποτε, ἡ ἀκριβὴς σχέση, ἀφενὸς μὲν τῶν οἰκοδομημάτων μὲ τὸν ἀρχαιότερο περιβόλο, ἀφετέρου δὲ τῶν ἀναθημάτων μὲ τὰ στωϊκὰ κτίσματα, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποσαφηνιστεῖ πρὶν ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Πρὸς τὸ παρὸν ὅμως, μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι ἡ πλαισίωση τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ περιβόλου μὲ τίς στοᾶς θὰ πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση τοῦ Ἱεροῦ ποῦ βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν. Οἱ στοᾶς αὐτές, πέρα ἀπὸ τὴν πρακτικὴ τους χρησιμότητα, ἀπέβλεπαν κυρίως στὴν τόνωση τῆς ἐντύπωσης τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ περιβόλου, ὁ ὁποῖος ἀποκοῦσε μνημειῶδες στωϊκὸ μέτωπο, πλήρως ἑναρμονισμένο μὲ τὴν τάση τῆς ἐλληνιστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ἀντάξιο τῆς φήμης καὶ τῆς ἀκτινοβολίας τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης.

Β. Ἡ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας ἀπὸ τίς ὑπογράφουσες στὸν χῶρο τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ¹² (εἰκ. 1) ἔγινε κυρίως μὲ στόχο τὴν ἀνασύσταση τῆς εἰκόνας τῆς κύριας πρόσθιας στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ ἀπὸ Νότο, μέσω τῆς κοιλάδας τῆς Δωδώνης (εἰκ. 1-2). Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε ὅμως, ἀπὸ τίς ἀνασκαφὲς ποῦ ἔχουν διεξαχθεῖ ἔως τώρα ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς νέα στοιχεῖα καὶ γιὰ τὴν περαιτέρω διερεύνηση τῶν σχέσεων τῶν οἰκοδομημάτων τοῦ Ἱεροῦ μεταξύ τους καθὼς καὶ τῆς θέσης τους στὸν ἀρχιτεκτονικό του σχεδιασμό, ὁ ὁποῖος σήμερα δὲν ἀναδεικνύεται μὲ τὴν εἴσοδο τῶν ἐπισκεπτῶν στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο ἀπὸ δυτικά, μέσω τοῦ σταδίου.

Σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη κάτοψη τοῦ Ἱεροῦ ποῦ ἔδωσε ὁ Κ. Καραπάνος¹³, ἐσωτερικὰ τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν τοῦ ἀρχαιότερου περιβόλου τοῦ Ἱεροῦ (ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ) πρὸς τὴ νότια, κεντρικὴ πύλη, ἀπαντοῦν ἐπιμήκη οἰκοδομήματα, πρὸ τῶν ὁποίων ἐκτείνονται σειρὲς βάθρων. Τὸ δυτικὸ ἐξ

12. Σχετικὰ βλ. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1997, 163, εἰκ. 1-3, πίν. 916, ΠΑΕ 1998, 143-146 καὶ 150, εἰκ. 1-2, πίν. 84, 85α καὶ 86α, ΠΑΕ 1999, 153-154, εἰκ. 1-2, πίν. 85-86α, 91, 93, ΠΑΕ 2000, 149-150, εἰκ. 1-2, πίν. 92-95, ΠΑΕ 2002, 79-85, πίν. 53-57, ΠΑΕ 2003, 61-70, πίν. 38-41.

13. C. CARAPANOS, *Dodone et ses ruines* (Paris 1978) πίν. 3.

αὐτῶν, πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν ἴδιο ὡς ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης, ὁ Καραπάνος θεώρησε ὅτι διαιρεῖται ἀπὸ ἐγκάρσιο τοῖχο σὲ δύο τμήματα. Ὅπως ὅμως προέκυψε ἀπὸ τὴ φετινὴ ἔρευνα, ἡ τοιχοποιία αὐτὴ δὲν εἶναι θεμελιωμένη σὲ βάθος καὶ ἔγινε μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ κτιρίου. Πρόκειται γιὰ τὴν τοιχοποιία πού εἶχε ἔλθει στὸ φῶς τὸ 2003 μετὰξὺ τοῦ ἐνδέκατου κίονα τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας καὶ τοῦ στυλοβάτη τῆς πρόσοψης, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργούς λίθους καὶ ποικίλο δομικὸ ὑλικὸ σὲ δεύτερη χρήση, μετὰξὺ τῶν ὁποίων θραῦσμα ἐνεπίγραφου λίθου καὶ τμήματα κίωνων¹⁴. Ἡ κατασκευὴ ἀποκαλύφθηκε πλήρως μὲ τὴ φετινὴ ἔρευνα. Ὅπως διαπιστώθηκε, εἶναι θεμελιωμένη σχεδὸν ἐπιφανειακά, στὸ ὕψος τῆς βάσης τοῦ ἐνδέκατου κίονα, ἀπὸ τὴ βαθιὰ καὶ ἰσχυρὴ θεμελίωση τοῦ ὁποίου ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς δόμοι (πίν. 336), οἱ ὁποῖοι εἶναι ἐνδεικτικοὶ γιὰ τὴ μεγάλῃ ἐπίχωση τοῦ κτιρίου στὸ σημεῖο αὐτό.

Τὴν ὑπαρξὴ ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας στὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ Ἱεροῦ διέβλεψε ὁ Σ. Δάκαρης, ἀναγιγνώσκοντας ὀρθὰ τὰ στοιχεῖα τῆς κάτοψης τοῦ Καραπάνου. Ὡς ἐκ τούτου, στὴ σχεδιαστικὴ ἀναπαράσταση τοῦ Ἱεροῦ πού ἐπιχείρησε¹⁵ χωρὶς νὰ ἔχει διενεργήσει ἀνασκαφὴ στὸν χῶρο αὐτό, ἀπέδωσε ὀρθὰ δύο στωικὰ οἰκοδομήματα νὰ πλαισιώνουν ἐσωτερικὰ τὶς δύο μακρὲς πλευρὲς τοῦ περιβόλου. Ἀπὸ τὶς δύο στοές, τὴν εὐρύτερη, δυτικὴ, τὴν ἀναπαρέστησε μὲ δίρριχτη στέγη, ἡ ὁποία προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας. Ἡ παραπάνω ἄποψη ἐπιβεβαιώθηκε μὲ τὴν ἀνασκαφὴ πού διενεργοῦμε στὸ στωικὸ οἰκοδόμημα στὴν προέκταση τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου πρὸς Νότον, τὸ ὁποῖο πλαισίωνε ἀπὸ δυτικὰ τὴν εἴσοδο στὸ Ἱερό (εἰκ. 1). Ὡς ἐκ τούτου, μὲ τὰ στοιχεῖα πού διαθέτουμε ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες πού διενεργήσαμε ἕως σήμερα, εἶναι δυνατὸν νὰ συμπληρώσουμε τὴν ἀνωτέρω ἀναπαράσταση τοῦ Δάκαρη (εἰκ. 2).

Ὅπως διαπιστώθηκε, ἡ δυτικὴ στοὰ τοῦ Ἱεροῦ ἔχει πλάτος 10.50 μ., τὸ ὁποῖο διαμοιράζεται μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας ἀπὸ 14 κίονες¹⁶.

14. ΠΑΕ 2003, 68-69, πίν. 39-40.

15. Σ. Δάκαρης, *Δωδώνη, Ὁδηγὸς ἀρχαιολογικοῦ χώρου* (ἐν Ἰωαννίνους 1971), εἰκ. 34.

16. ΠΑΕ 2003, 67-70, πίν. 39-41.

Τὸ μῆκος τῆς ἀνέρχεται σὲ 79 μ. ἀπὸ τὸ σημεῖο σύνδεσης τοῦ στυλοβάτη τῆς μετὴν ἀνατολικῆς στοᾶ τοῦ πρυτανείου καὶ διασώζεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυντηρίας. Ὅπως φαίνεται, τὸ μεγάλο πλάτος τῆς δυτικῆς στοᾶς ὑπαγορεύεται, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπὸ τὸ πλάτος τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου, ἀφετέρου δὲ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀρχαιότερου περιβόλου, ποὺ ἀποτελεσε τὸν ἐξωτερικὸ (ὀπίσθιο) τοῖχο τῆς, καὶ ὁ ὁποῖος, σὲ ὀρισμένα σημεῖα διασώζεται σὲ ὕψος μεγαλύτερο τῶν 3 μ.¹⁷

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς νότιας στενῆς πλευρᾶς τῆς στοᾶς ἦλθε στὸ φῶς μεγάλη κλίμακα μετὰ ἕξι ἀναβαθμούς¹⁸. Ἄλλες δύο μικρότερες κλίμακες ἦλθαν στὸ φῶς πρὸ τῆς ἀνατολικῆς μακρᾶς πλευρᾶς τῆς, βόρεια καὶ νότια¹⁹. Κατὰ τὴν φετινὴν ἔρευνα ἀποκαλύφθηκε καὶ ὁ τέταρτος (τελευταῖος) ἀναβαθμὸς τῆς νοτιοανατολικῆς κλίμακας, καθὼς καὶ ἡ ἐπιφάνεια τῆς ὑποδομῆς τῆς (πίν. 34α-β, 35α-β). Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ²⁰, ὁ πρὸς Βορρὰν μειούμενος ἀριθμὸς τῶν βαθμίδων τῶν τριῶν κλιμάκων (ἕξι, τέσσερις καὶ δύο), ἀποτελεῖ σημαντικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν κλίση τοῦ ἀρχαίου ἐδάφους, ἡ ὁποία ὑποδηλώνεται ἐξάλλου καὶ ἀπὸ τὴν ὑψομετρικὴ διαφορὰ στὴν ὁποία ἀπαντοῦν τὰ βάθρα πρὸ τῆς δυτικῆς στοᾶς. Ἐπισημαίνεται ὅτι τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους κατὰ τὴν ἀρχαιότητα στὸν τομέα ἐκατέρωθεν τῆς νοτιοανατολικῆς κλίμακας, ὅπως ὀρίζεται ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια θεμελίωσης τῆς κλίμακας καὶ τῶν βάθρων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὴν φετινὴν ἔρευνα, βρίσκεται σὲ βάθος περὶ τὰ 2 μ. ἀπὸ τὸν στυλοβάτη τῆς πρόσοψης τῆς δυτικῆς στοᾶς, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς στὸ σημεῖο αὐτὸ τρεῖς δόμοι τοιχοποιίας (πίν. 34α-β, 35α-β). Ἡ κλίση τοῦ ἐδάφους πρὸς τὰ νότια δικαιολογεῖ τὸ μεγάλο ὕψος τοῦ κτιρίου στὸ σημεῖο αὐτό, καὶ τὴν ὑψηλὴ ἐπίχωση στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νοτίου τμήματος, ἡ ὁποία διαπιστώθηκε φέτος μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ πέραξ τοῦ ἐνδέκατου κίονα. Παράλληλα ἐρμηνεύει καὶ τὴν βαθιὰ θεμελίωση τοῦ βορείου τμήματος τῆς στοᾶς, ἡ ὁποία διαπιστώθηκε κατὰ τὴν ἔρευνα προγενέστερων περιόδων²¹.

17. ΠΑΕ 1997, 162-163.

18. Ἔργον 2002, 44, εἰκ. 39, ΠΑΕ 2002, 83-84, πίν. 55α-β.

19. Ἔργον 2002, 43, εἰκ. 38, ΠΑΕ 2002, 84, πίν. 54α-56α, ΠΑΕ 2003, 69-70, πίν. 41.

20. ΠΑΕ 2003, 70.

21. ΠΑΕ 2000, 149, πίν. 93α-β.

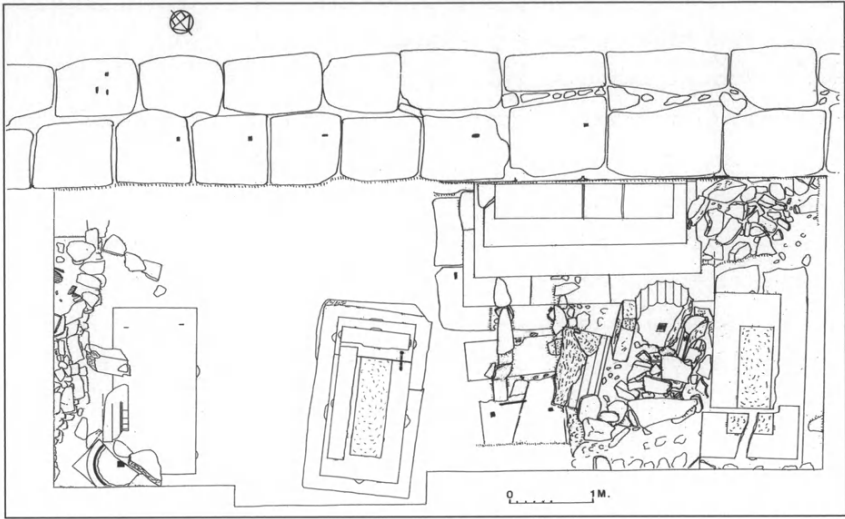
Γ. Άρκετά από τὰ βάθρα πρό τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ, καθὼς καὶ οἱ κλίμακες εἶχαν βρεθεῖ ἀπὸ τὸν Κ. Καραπάνο, ὅταν τὸ 1875, παρακινούμενος κυρίως ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ χάλκινων εὐρημάτων πού συγκέντρωσε ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτή, ἀναμόχλευσε τὸ ἔδαφος στὴν πρόσοψη τῆς δυτικῆς στοᾶς, ἀκολουθώντας περιμετρικὰ τὴν τοιχοποιία της. Ὅπως προκύπτει ὅμως ἀπὸ τὴν ἔρευνα πού διενεργοῦμε, οἱ ἐπιχώσεις κατασκευῆς καὶ χρήσης τοῦ οἰκοδομήματος ἔμειναν ἀδιατάρακτες ἀπὸ τίς ἔρευνες τοῦ Καραπάνου τόσο στὸ ἐξωτερικὸ τῆς δυτικῆς στοᾶς, ὅσο καὶ στὸ ἐσωτερικὸ της κυρίως.

Στὸν τομέα πού ἐρευνήθηκε κατὰ τὸ 2004, ἐκατέρωθεν τῆς νοτιοανατολικῆς κλίμακας τῆς δυτικῆς στοᾶς, ἤλθαν στὸ φῶς τρία βάθρα (εἰκ. 3, πίν. 34α-β, 35α-β). Ἀπὸ τὸ πρῶτο βάθρο, βόρεια τῆς κλίμακας, διασώζεται τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς ὀρθογώνιας βάσης καὶ ἡ θεμελίωση (πίν. 36α). Τὸ δεύτερο βάθρο, πρό τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας τῆς κλίμακας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ θεμελίωση καὶ τὴν ὀρθογώνια βάση, διασώζει καὶ δύο ὀρθοστάτες ἀπὸ τὸν κορμὸ (πίν. 36β). Ἀπὸ τὸ τρίτο βάθρο, νότια τῆς κλίμακας, ἔχει ἀποκαλυφθεῖ μόνον ἡ ὀρθογώνια βάση, λόγω τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους στὸ σημεῖο αὐτὸ (πίν. 37α). Νοτιότερα τοῦ τρίτου βάθρου, ἀπαντᾷ νεώτερη τοιχοποιία ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ θραυσμένες πλάκες χωρὶς συνδετικὸ ὑλικὸ (ξερολιθιά), ἡ ὁποία εἶναι θεμελιωμένη στὸ ἐπίπεδο τῆς βάσης του. Νεώτερη, ἀντίστοιχη κατασκευὴ ἐντοπίστηκε κατὰ τὸ 2003 ἐπὶ τοῦ τρίτου ἀναβαθμοῦ τῆς νοτιοανατολικῆς κλίμακας τῆς στοᾶς²². Κατὰ τὴ φετινὴ ἔρευνα διαπιστώθηκε ὅτι τὸ μεταγενέστερο αὐτὸ τοιχίο ἐδράζεται ἐπὶ τῆς ὑποδομῆς τῆς κλίμακας καθὼς καὶ ἐπὶ τῆς θεμελίωσης προκείμενου βάθρου, ἡ ὁποία μόλις διακρίνεται ἀνατολικά της, κάτω ἀπὸ πεσμένους λίθους, θραύσματα βάθρων, μεταγενέστερες κατασκευές καὶ ἀρχαῖο δομικὸ ὑλικὸ (πίν. 34α-β, 35α-β), τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν διάσπαρτα πάνω στὴν κλίμακα καὶ γύρω ἀπὸ αὐτή, σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ τομέα τῶν βάθρων, ὅπου προχώρησε ἡ ἔρευνα. Μεταξὺ αὐτῶν ἀπαντοῦν καὶ τρία θραύσματα δωρικοῦ κίονα ἀπὸ ψαμμιτόλιθο, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓνα ἀπὸ κιονόκρανο (πίν. 37α).

Μικρὸ τμῆμα τῆς εἰκόνας αὐτῆς εἶχε ἀποκαλυφθεῖ σὲ τομὴ πρό τῆς νοτιοανατολικῆς κλίμακας κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 2003²³. Μὲ τὴν ἐπέκταση

22. ΠΑΕ 2003, 69-70, πίν. 41.

23. Βλ. παραπάνω σημ. 22.

Εἰχ. 3. Κάτοψη τοῦ τομέα τῆς νοτιοανατολικῆς κλίμακας πρὸ τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ μετὰ τὰ βάθρα καὶ τὸ διάσπαρτο ἀρχαιολογικὸ καὶ δομικὸ ὑλικό.

τῆς ἔρευνας περὶ τῆς κλίμακας κατὰ τὸ 2004, τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ἔγιναν περισσότερο σαφῆ. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ στρωματογραφία καὶ τὰ εὐρήματα, πρόκειται γιὰ τὴν κατάσταση στὴν ὁποία περιῆλθε ὁ χῶρος μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Καραπάνου, ὄχι μόνον ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη χρῆση τοῦ ἀπὸ τοὺς περιόικους ἰδιοκτῆτες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ σταδιακὴ κατάχωσή του με ἐπιχώσεις κυρίως ἀπὸ τὴ δυτικὴ στοᾶ τοῦ Ἱεροῦ, ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονται καὶ τὰ τμήματα τῶν κίωνων. Ὅπως ὑποδεικνύουν τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, στοὺς νεώτερους χρόνους πρέπει νὰ κατασκευάστηκε καὶ ἡ μεταγενέστερη τοιχοποιία ποὺ ἐκτείνεται ἐκτὸς τῆς στοᾶς, ἀνατολικά τοῦ στυλοβάτη, ἡ ὁποία βρίσκεται στὴν προέκταση αὐτῆς ποὺ ἀπαντᾷ ἐντὸς τῆς στοᾶς, στὸν ἄξονα τοῦ ἐνδέκατου κίονα (πίν. 376).

Δ. Μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀνασκαφῆς, τὰ ἀποκαλυφθέντα ἐρείπια καλύφθηκαν γιὰ λόγους προστασίας μετὰ γεωφάσμα. Ἐπιπλέον, πάνω ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ κλίμακα καὶ τὰ ἀρχαῖα κατάλοιπα ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς περὶ αὐτῆς, κατασκευάστηκε καὶ στέγαστρο ἀπὸ τσίγκο μετὰ ξύλινα ὑποστυλώματα. Στέγα-

στρο από τὰ ἴδια ὕλικά κατασκευάστηκε καὶ στήν προέκταση τοῦ στεγάστρου τῆς T23/1999, πρὸς ἐνίσχυση τῆς προστασίας τὴν ἀρχαίων λειψάνων τῆς, καθὼς καὶ τῶν καταλοίπων τῆς T21/1999.

Ε. Γιά τὴν καλύτερη διερεύνηση τοῦ ἐκτεταμένου χώρου μεταξύ δυτικῆς καὶ ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ, ἀπὸ τὴ νότια κύρια πύλη ὡς τὸ ἄνδρo τῶν λατρευτικῶν οἰκοδομημάτων καὶ τὸ πρυτανεῖο, κατὰ τὸ δεύτερο δεκαπενθήμερο τοῦ Νοεμβρίου ἔχει προγραμματιστεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ διασκόπηση ὑπεδάφους. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἠλεκτρομαγνητικῶν ἐρευνῶν θὰ εἶναι στὴ διάθεσή μας τὸν Φεβρουάριο τοῦ 2005.

ΧΡ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ

(Πίν. 38-51)

Χάρης στην οικονομική ενίσχυση του Ίδρύματος Σταματίου Δεκόζη Βούρου και του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων και κατά το 2004 πραγματοποιήθηκαν τόσον οι έτήσιες εργασίες αποψίλωσης, καθαρισμού και συντήρησης τών ανεσκαμμένων οικοδομικών λειψάνων, όσον και ή συνέχιση τής ανασκαφικής έρευνας, σχεδιαστικής αποτύπωσης, συντήρησης και έπιστημονικής μελέτης τών κινητών εύρημάτων.

Έπιφανειακοί καθαρισμοί

Έκτός από την αναγκαία έτήσια κοπή τών αυτοφυών έντος τών περιφραγμένων χώρων, έφέτος καθαρίστηκαν συστηματικά και τὰ μονοπάτια πρόσβασης στην Κάτω πόλη, στην ακρόπολη, στην Δυτική πύλη και στο τεΐχος. Για την προστασία τών αρχαίων τοίχων και πρὸς διευκόλυνση τών πολυάριθμων έπισκεπτών, στην είσοδο του χώρου τής ανασκαφής τοποθετήσαμε πινακίδες με τὰ έκτος του περιφραγμένου χώρου μονοπατάκια ένσωματωμένα στο τοπογραφικό σχέδιο¹ (είκ. 1).

Κατά την αποψίλωση και τίς περιηγήσεις στους έκτος τών ανεσκαμμένων χώρων άσκαφους βοσκότοπους περισυνελέγησαν ένδιαφέροντα κινητά

1. Το σχέδιο όφείλεται στον αρχιτέκτονα Γ. Άντωνίου. Τὰ τέσσερα μονοπάτια άρ. [1], [2], [3], [4] σημαδεύονται κατά τόπους με βέλη· σύντομο κείμενο με την προτεινόμενη πορεία ένημερώνει τον έπισκέπτη για την περιήγηση στην νότια κλιτύ, στην ακρόπολη, καθώς και στην βόρεια, άγρια και βραχώδη πλαγιά, όπου το τοπίο διατηρεί άκόμα την φυσιογνωμία του, και ή θέα από την κορυφή του βουνού είναι πράγματι ιδιαίτερο κάλλος.

εὐρήματα² διαφόρων ἐποχῶν. Μεταξὺ τῶν πολυάριθμων θραυσμάτων ὀψιδιανῶν, πυρήνων, λεπίδων καὶ ἀπολεπισμάτων, ξεχωρίζει αἰχμηθὲς βέλους³ (πίν. 38α), πιθανῶς τῆς ὕστερης Νεολιθικῆς περιόδου⁴. Στὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, στὴν Πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο, χρονολογοῦνται ὄστρακα πηλίνων χειροποίητων ἀγγείων, καθὼς καὶ ἀπότμημα μαρμάρινης ἀνοικτῆς φιάλης⁵ (πίν. 38β), ἀπὸ τὴν ΒΔ κλιτύ, τὴν περιοχὴ τοῦ τριγωνικοῦ πύργου καὶ τῆς Δ. πύλης⁶. Στὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα Ἱστορικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Δ. κλιτύ, κυρίως τὴν περιοχὴ τοῦ Δ. σκέλους τοῦ τείχους, συγκαταλέγονται ἓνα ἀργυρὸ νόμισμα⁷, δυσδιάγνωστο, πιθανῶς ἑλληνιστικῶν χρόνων, καθὼς καὶ θραῦσμα κυφέλης⁸ (πίν. 38γ).

Στοὺς ἀνεσκαμμένους χώρους στὴν Κάτω πόλη διαμορφώθηκαν καὶ σχεδιάστηκαν ἐκ νέου εὐάριθμες στρωματογραφικὲς παρειὲς ἀνασκαφικῶν μαρτύρων

2. Ἡ διαλογὴ ὄλων τῶν κινητῶν εὐρημάτων, ἡ ταξινόμηση κατὰ χώρους, ὕλικό καὶ εἶδος, καὶ ἡ ἀρίθμηση ὀφείλονται στὴν Κατερίνα Μπούρα, ὑποψ. διδάκτορα. Οἱ ἀριθμοὶ εὐρετηρίου στὸ κατάλογο Χ(ααρακτηριστικῶν) Ε(ὕρημάτων) Μ(ινῶα) 2004 συντομογραφοῦνται ὡς Μ04/ κωδικὸς εὐρήματος + 801-1000· στὴν καταγραφή ἐπιλεγμένων χρονολογήσιμων εὐρημάτων συνέβαλαν καὶ ἡ Βασιλικὴ Παππᾶ, Λέκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (κεραμικὴ καὶ εἰδώλια), ὁ Δ. Βλαχᾶκος, μεταπτυχιακὸς φοιτητῆς (λύχνοι, ἀνάγλυφοι πίθοι) καὶ ὁ Κ. Πρέντζας, ὑποψ. διδάκτωρ (νομίσματα).

3. Βλ. κατάλογο Χ(ααρακτηριστικῶν) Ε(ὕρημάτων) Μ(ινῶα) 2004· στὸ ἐξῆς: ΧΕ, ἀρ.: Μ 04/Οψ 959, διαστ.: σωζ. μῆκ. 0.022 μ., μέγ. πλ. 0.104 μ.· «περισυλλογὴ Λ. Μαραγκοῦ, ἀπὸ τὴν Δ. κλιτύ, πλησίον τοῦ τείχους, Ἄ. τοῦ τριγωνικοῦ πύργου»: σχετικὰ βλ. ΠΑΕ 2003, 71 σσμ. 1, σ. 72 εἰκ. 1.

4. Πρβ. J. F. CHERRY, J. L. DAVIES, E. MATZOURANI, *Landscape Archaeology as Long-Term History, Northern Keos in the Cycladic Islands, from earliest Settlements until Modern Times* (1991) 182-183· βλ. ἐπίσης ΠΑΕ 2003, πίν. 176. Γιὰ τὶς μαρτυρίες ὕστερης Νεολιθικῆς περιόδου στὴν Μινῶα βλ. Α. Ι. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, Ἄμοργός Ι - Ἡ Μινῶα, Ἡ πόλις, ὁ λιμὴν καὶ ἡ μεζῶν περιφέρεια (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 228, 2002), 7-9, 116· στὸ ἐξῆς: ΜΑΡΑΓΚΟΥ, Ἄμοργός Ι.

5. ΧΕ ἀρ.: Μ 04/Λγ 801, μῆκ. 0.070 μ., διάμ. χειλ. 0.022, πάχ. 0.011-0.014 μ., «ἐξωτερικὰ τοῦ τριγωνικοῦ πύργου».

6. Βλ. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, Ἄμοργός Ι, 271 κέ.

7. ΧΕ ἀρ.: Μ 04/Ν 951, διάμ. 0.013 μ., πάχ. 0.02 μ. βάρ. 1 γρ. (περισυλλογὴ Ἄθ. Δεσποτιδῆ).

8. ΧΕ ἀρ.: Μ 04/Παβ 824, ὕψ. 0.096 μ., πλ. 0.094 μ., πάχ. 0.02 μ.

Εἰκ. 1. Μονοπάτια πρόσβασης στήν Κάτω πόλη, στήν ἀκρόπολη καί στό τεῖχος (σχ. ὑπό Γ. Ἀντωνίου).

πού κατέρρευσαν τὸν χειμῶνα (πίν. 38δ). Ἀπὸ τὸν προσηκτικὸ καθαρισμὸ καὶ τὸν ἔλεγχο τῶν χωμάτων πού κατὰ τόπους κάλυψαν καὶ ὀρισμένα οἰκοδομικὰ λείψανα, συγκεντρώθηκαν ποικίλα κινήτὰ εὐρήματα, χρονολογούμενα ἀπὸ τὴν Γεωμετρικὴ περίοδο ἕως καὶ τὴν Ρωμαϊοκρατία. Τὰ περισσότερα προέρχονται ἀπὸ τοὺς χώρους Ν-ΝΑ καὶ ΝΔ τοῦ ταφικοῦ περιβόλου⁹, ΝΔ τοῦ Ναοῦ τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων Δ τοῦ ἐκτός τοῦ ὑστερογεωμετρικοῦ τείχους κλιβά-νου¹⁰, ἀπὸ τὴν ΒΑ. γωνία τοῦ Γυμνασίου¹¹, τὸν χώρο «Δ τοῦ Θεάτρου, ἔξω ἀπὸ τὸν ἀγωγό»¹², καὶ ἀπὸ τὸν ἀγρὸ Δεσποτίδη¹³. Τὰ ἐτησίως περισυλλεγόμενα ἀντικείμενα κατὰ τὴν κοπὴ τῶν αὐτοφυῶν καὶ τὸν καθαρισμὸ τῶν ἀνεσκαμμένων χώρων, μολονότι ἀσφαλῶς εἶναι ἀποκομμένα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ στρωματογραφικὴ τους συνάφεια, δὲν μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν «ἐπιφανειακά»¹⁴. Γι' αὐτὸ καὶ ὀρισμένα εὐρήματα πού προῆλθαν ἀπὸ τοὺς καθαρισμοὺς ἢ τὸ κοσκίνισμα χωμάτων παλαιότερων ἀνασκαφικῶν περιόδων¹⁵, συνεξεταζόμενα μὲ εἰδολογικὰ καὶ χρονολογικὰ συγγενῆ ἀντικείμενα ἀπὸ συστηματικὲς

9. Γιὰ τὸν χώρο βλ. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, Ἄμοργός Ι, 207 κέ.

10. Γιὰ τὸν χώρο βλ. ΠΑΕ 1998, 182-185 εἰκ. 18, πίν. 986, 99· γιὰ τὰ εὐρήματα βλ. παρακ. σ. 84 σημ. 29-32.

11. ΧΕ ἀρ.: Μ04/Πμβ 801, σωζ. ὕψ. 0.017 μ., διάμ. 0.09 μ., θραῦσμα ἀπὸ τὴν βάση καὶ τὸ σῶμα μελαμβαφοῦς πινακίου μὲ διαμπερὴ ὀπή, ἀττικοῦ ἐργαστηρίου κλασικῶν χρόνων, καὶ θραῦσμα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ μέρος τῆς ὀριζόντιας διακοσμημένης ζώνης «μεγαρικοῦ» σκύφου (πίν. 39η), «ἰωνικοῦ-ἑφesiaκοῦ» τύπου, ὄψιμου 2ου π.Χ. αἰ. (= ΧΕ ἀρ.: Μ04/Παν 801, σωζ. ὕψ. 0.039 μ. ὕψ. χεῖλ. 0.017).

12. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, Ἄμοργός Ι, 238 κέ.

13. Αὐτόθι 267 σημ. 603.

14. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, πρὶν ἀπὸ τὴν διάνοιξη τῶν ἀνασκαφικῶν τομῶν, ὅλα τὰ ἄσκαφα τμήματα τῶν ἀνθηρωτῶν χωραφιῶν εἶχαν καθαριστεῖ σχολαστικὰ, εἶχαν κυριολεκτικὰ σκουπιστεῖ, καὶ τὰ χόματα τῆς λεπτῆς «στρώσης καλλιέργειας» (μέγ. πάχ. 0.15 μ.), λόγῳ τοῦ ἀγεωργήτου τῶν ἀγρῶν, τῆς μακρόχρονης ἐγκατάλειψης, εἶναι τόσο σκληρά, ὥστε σπάνια παρασύρονται ἀπὸ νερὰ τῆς βροχῆς. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν θέση προέλευσης εὐρημάτων ἀπὸ τὸ κοσκίνισμα χωμάτων παλαιότερων ἀνασκαφῶν, πού προέρχονται κυρίως ἀπὸ «στρώσεις καλλιέργειας», ἀφοῦ τόσοσιν οἱ θέσεις προσωρινῆς ἀπόθεσης λίθων ὅσων καὶ ἀπόρριψης μπάζων, ἀκοσκίνιστων χωμάτων, πάντοτε καταγράφονται ἐπακριβῶς στὸ Ἡμερολόγιο: ἐνδεικτικὰ βλ. ΠΑΕ 2003, 76, σημ. 14.

15. Βλ. παραπ. σημ. 12.

ἐπιφανειακές ἢ ἀνασκαφικές ἔρευνες στοὺς παρακείμενους χώρους, παρέχουν συχνὰ πρόσθετες πληροφορίες, συμπληρώνουν ἑλλείποντα, συμβάλλουν στὴν διάγνωση τῆς μορφῆς ἢ τοῦ σχήματος τῶν ἀντικειμένων, καθὼς καὶ στὴν ἐπαλήθευση ἢ ἀναθεώρηση παλαιότερων ὑποθέσεων χρονολόγησης ἢ ἐρμηνείας τοῦ χώρου. Ἐνδεικτικὰ σημειώνω ὅτι ἀπὸ τὴν θέση εὔρεσης, τὸν *χώρο Ν-ΝΑ-ΝΔ τοῦ ταφικοῦ περιβάλου*, ὀρισμένων ἀντικειμένων, ὅπως ἡ κεφαλὴ χάλκινης περόνης σὲ σχῆμα μήκωνος¹⁶ (πίν. 39α), τὴν κατάσταση διατήρησης καὶ τὴν ἀντιβολὴ μὲ τὰ εἰδολογικὰ συγγενῆ κτερίσματα, συνάγεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τάφο καύσεως γυναικός. Ἀπὸ καταστρεμμένες πυρὲς φαίνεται ὅτι προέρχονται καὶ τὰ γεωμετρικῶν χρόνων θραύσματα γραπτῶν ἀγγείων, ἀπὸ τὸν λαϊμὸ ἀμοφορέως¹⁷ μὲ λείψανα τοῦ χεῖλους (πίν. 39β), καθὼς καὶ τμῆμα ἀπὸ τὸ σῶμα μὲ τὸ χεῖλος καμένου σκύφου¹⁸ (πίν. 39γ). Πρόσθετη μαρτυρία γιὰ τὴν πιθανὴ χρῆση ἀνάγλυφων πίθων¹⁹ στὸν ταφικὸ περιβάλο ἀποτελοῦν τρία θραύσματα, δύο μὲ γραμμικὴ διακόσμηση καὶ ἐπίθετους παράλληλους δακτυλίους²⁰, καὶ ἓνα μὲ ἀπλὸ μαϊάνδρο²¹ (πίν. 39δ-ε). Μὲ τίς λατρευτικὲς πράξεις τῶν ὀψιγόνων²² στὸν ταφικὸ περιβάλο μετὰ ἀπὸ τὴν ὀριστικὴν κατάργηση τῆς ταφικῆς χρῆσης τοῦ χώρου, πιθανότατα σχετίζονται μία βάση κύλικος μὲ πόδι, ἀνατολικο-ἰωνικοῦ ἐργαστηρίου²³ καὶ ἓνα ἀπότμημα πινακίου²⁴

16. ΧΕ ἀρ.: Μ04/Μχ 953, διαστ. ὕψ. 0.037 μ.

17. Χε ἀρ.: Μ04/Πγ 810, «ΝΑ ἀπὸ τὸ σταυλί», ὕψ. 0.083 μ.· συγκολληθῆκε ἀπὸ τρία θραύσματα καὶ πιθανῶς συνανήκει μὲ ὄστρακα ἀμοφορέως, παλαιότερο εὔρημα ἀπὸ τὴν ἴδια θέση.

18. ΧΕ ἀρ.: Μ04/Πγ 816, ὕψ. 0.041 μ. συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομματάκια· γιὰ τυπολογικὰ παράλληλα βλ. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, Ἀμοργός Ι, 209 κέ., μὲ βιβλιογραφία.

19. Αὐτόθι 219.

20. ΧΕ ἀρ.: Μ04/Παπ 803, ὕψ. 0.15 μ. (συνανήκει ἀλλὰ δὲν συγκολλᾶται μὲ τὸ Μ04/Παπ 801, ὕψ. 0.056 μ.).

21. ΧΕ ἀρ.: Μ04/Παπ 802, ὕψ. 0.10 μ. πλ. 0.12 μ., πάχ. 0.15 μ.

22. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, Ἀμοργός Ι, 224.

23. ΧΕ ἀρ.: Μ04/Πγ 815, διάμ. βάσ. 0.56 μ., σωζ. ὕψ. 0.010· συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια πού βρέθηκαν σὲ διαφορετικὲς θέσεις: ΝΑ ἀπὸ τίς πυρὲς καὶ ΝΔ τοῦ ναοῦ· γιὰ τὴν διακόσμηση πρβ. Η. WALTER-KARYDI, *Samos VI*, 1 (1973), πίν. 43 ἀρ. 345α-β.

24. ΧΕ ἀρ.: Μ04/Παβ 823, συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια· διαστ.: 0.018 μ., πάχ. 0.003 μ., διάμ. χεῖλ. 0.19 μ. καὶ διαμ. βάσ. 0.55 μ.

(πίν. 39ς') ἀρχαίων χρόνων. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο συγκαταλέγονται καὶ θραύσματα λύχνων²⁵, εἰδωλίων²⁶, ἀγγείων²⁷, καὶ ὄστρακα ἄβαφον χρηστικῶν ἀγγείων, εἰδολογικά συγγενῆ μὲ τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὶς παρειὲς στὰ ἄσκαφα τμήματα Β καὶ ΒΑ τοῦ ταφικοῦ περιβόλου στὸ ὑπερ-κείμενο ἄνδρρο τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς²⁸.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ πολυάριθμα χρονολογήσιμα εὐρήματα ποὺ συγκεντρώθηκαν κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου ΝΔ τοῦ Ναοῦ τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ Δ τοῦ ἐκτὸς τοῦ ὑστερογεωμετρικοῦ τείχους κλιβάνου, προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὴν παρειὰ τοῦ εὐμεγέθους ἀνασκαφικοῦ μάρτυρα (πίν. 38δ) καὶ ἀνήκουν στὴν στρώση μὲ τὸ ἐξισωτικὸ γέμισμα ποὺ δημιουργήθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν ἀχρήστευση τοῦ κλιβάνου, γύρω στὸν 1ο μ.Χ. αἰ. Τὰ παλαιότερα, ὅπως θραύσματα λύχνων²⁹, ἀγγείων³⁰, εἰδωλίων³¹, καθὼς καὶ ἐνσφράγιστη ἐνπιέγραφη λαβὴ ἀμφορέως Κνίδου³² (πίν. 39ς), χρονολογοῦνται στοὺς ὕστε-

25. ΧΕ ἀρ.: Μ04/Πλ 805, ὕψ. 0.03 μ., μῆκ. 0.045 μ., μυκτῆρας λύχνου τροχήλατου, πρώιμων Ἑλληνιστικῶν χρόνων, καὶ ΧΕ ἀρ. Μ04/Πλ 803, ὕψ. 0.036 μ., λαβὴ λύχνου, 1ου π.Χ.-1ου μ.Χ. αἰ.

26. ΧΕ ἀρ.: Μ04/Πει 803, κεφαλὴ εἰδωλίου γυναικός, σωζ. ὕψ. 0.061 μ., ὕψ. κεφαλῆς 0.033 μ., πάχ. λαμποῦ 0.018 μ.

27. ΧΕ ἀρ.: Μ04/Πμβ 833, λαβὴ στρεπτῆ ἀμφορέως ἑλληνιστικῶν χρόνων, ὕψ. 0.059 μ. πιθανῶς τύπου «Δυτικῆς Κλιτύος».

28. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, Ἄμοργός Ι 205 κέ.

29. Ἐνδεικτικὰ βλ. ΧΕ ἀρ.: Μ04/Πλ 801 καὶ Πλ. 804: βάσεις λύχνων τροχήλατων μελαμβαφῶν.

30. Ἐνδεικτικὰ βλ. ΧΕ ἀρ.: Μ04/Πμβ 803, σωζ. ὕψ. 0.066 μ., πλ. 0.097 μ., μέρος ἀπὸ τὸν λαμῶ, τὸν ὦμο καὶ τὸ σῶμα ἀμφορέως μὲ ραβδωτὴ διακόσμηση καὶ λείψανα ἐπίθετου λευκοῦ χρώματος, τύπου «Δυτικῆς Κλιτύος», περγαμηνῶ ἐργαστηρίου (γιὰ τὸ σχῆμα πρβ. Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ, ΑΔ 38, 1983, 188)· θραῦσμα πινακίου, μελαμβαφοῦς μὲ ἐξηρημένους ὁμόκεντρος κύκλους στὴν βάση καὶ ἐσωτερικὰ στὸν πυθμένα ἀκκιδωτὴ διακόσμηση στεφάνων, ἀττικοῦ ἐργαστηρίου (= ΧΕ ἀρ.: Πμβ 804, διάμ. πυθμ. 0.06 μ., ὕψ. ποδ. 0.017 μ.).

31. ΧΕ: Μ/04Πει 801, καθὼς καὶ πήλινο ἀπότμημα ἀνθοκάλυκος, δηλιακοῦ τύπου (= Μ/04 Πει 802).

32. ΧΕ ἀρ.: Μ04/Πα 803, μῆκ. λαβῆς 0.044 μ., διαστ. σφραγίδας: 0.024×0.028 μ.

Εἰκ. 2. Σκαρίφημα με τις τομές στὸν χῶρο βορείως τῆς Δ. πύλης (ὑπὸ Κ. Μπούρα).

ρους κλασσικὸς καὶ ἑλληνιστικὸς χρόνος, ἐνῶ τὰ νεώτερα στὸν 1ο π.Χ.-1ο μ.Χ. αἰῶνα.

Ἀνασκαφή

Ἡ περιορισμένης ἐκτάσεως ἐφετινὴ ἀνασκαφή³³ διεξήχθη στὸν χῶρο βορείως τῆς Δ. πύλης (εἰκ. 2, πίν. 390), καὶ ἀπέβλεπε στὴν διάγνωση τῆς μορφῆς καὶ τῆς χρήσης τοῦ χῶρου ἐντὸς τοῦ τείχους Α τοῦ ἐσωτερικοῦ πύργου³⁴, Β τοῦ ὁποίου ἔγιναν τομὲς γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀποκάλυψης τῆς

33. Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος οἱ μεταπτυχιακοὶ φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Κ. Πρέντζας, Ἔφη Ρομποτῆ καὶ Ν. Πάσσαρης, καθὼς καὶ οἱ φοιτητὲς Μαριλένα Γρηγοριάδη, Ἀ. Σιγλιμίρης, Β. Κορώσης καὶ Δ. Κούσουλας.

34. ΠΑΕ 2003, 72 εἰκ. 1.

ἐσωτερικῆς παρεϊᾶς τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου ἕως τὸν ἐπιφανειακῶς ὄρατὸ πύργου ΒΔ 1³⁵ (εἰκ. 3).

Διερευνητικὲς τομὲς

Μετὰ ἀπὸ τὴν κοπή τῶν ἀγκαθιῶν, τοὺς ἐπιφανειακοὺς καθαρισμοὺς³⁶ καὶ τὴν ἀπομάκρυνση³⁷ τῶν μπάζων ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους³⁸ ποὺ εἶχαν ἀποτεθεῖ στὸν ἐγκαταλελειμμένο ἀγρό, ὀρίστηκε προσωρινά³⁹ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ὁ κάρναβος τῶν τετραγώνων ἀπὸ τὴν Κ. Μπούρα μὲ τὴν πολύτιμη βοήθεια τοῦ ἀρχαιολόγου Γ. Ἰ. Γαβαλά.

Μολονότι ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ ἐπίπεδο εὐρύχωρο χωράφι Α τοῦ ἐσωτερικοῦ πύργου καὶ Δ τῆς διαχωριστικῆς ξερολιθιάς (πίν. 40α) δὲν ὀλοκληρώθηκε, ἀπὸ τίς δοκιμαστικὲς τομὲς⁴⁰ προέκυψαν νέες ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες τόσο γιὰ τὴν εἰκόνα ὅσον καὶ γιὰ τὴν παλαιότερη χρῆση τοῦ χώρου. Ἔτσι, διεπιστώθη, ὅτι, ὁ ἐν μέρει ἐπιφανειακῶς ὄρατός, βαθμιδωτὰ κομμένος⁴¹, ριζιμιὸς βράχος (πίν. 40β)⁴², ὅπως πιστοποιοῦν τὰ κατάλοιπα ἐργαλείων λάξευσης, ἐντορμιές σφηνός, κ.ἄ., χρησίμευσε πρὸς λατόμευσιν οἰκοδομικοῦ

35. Ἔργον 2004, 46 εἰκ. 36-37.

36. Βλ. παρακ. σ. 80 σημ. 7-8· κατὰ τὸν καθαρισμὸ στὴν ξερολιθιά (βλ. παρακ. 88 σημ. 43-44) περισυνελέγησαν, μεταξύ ἄλλων, ἓνα θραῦσμα μυκτῆρος λύχνου (Μ04/Πλ 951) καὶ τμῆμα βάσης πινακίου (Μ04/Πγ 951), πρώιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων.

37. Ἡ μεταφορὰ τῶν μπάζων ἀπέβλεψε καὶ στὴν ἐπαναφορὰ τῆς μορφῆς τοῦ ἀγροῦ-βοσκότοπου στὸ ἐπίπεδο ποὺ ἦταν τὸ 2001, ὅταν ἄρχισαν οἱ ἀνασκαφὲς στὴν Δ. πύλη καὶ ἔγιναν οἱ τομὲς γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς πρὸς Β πορείας τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου.

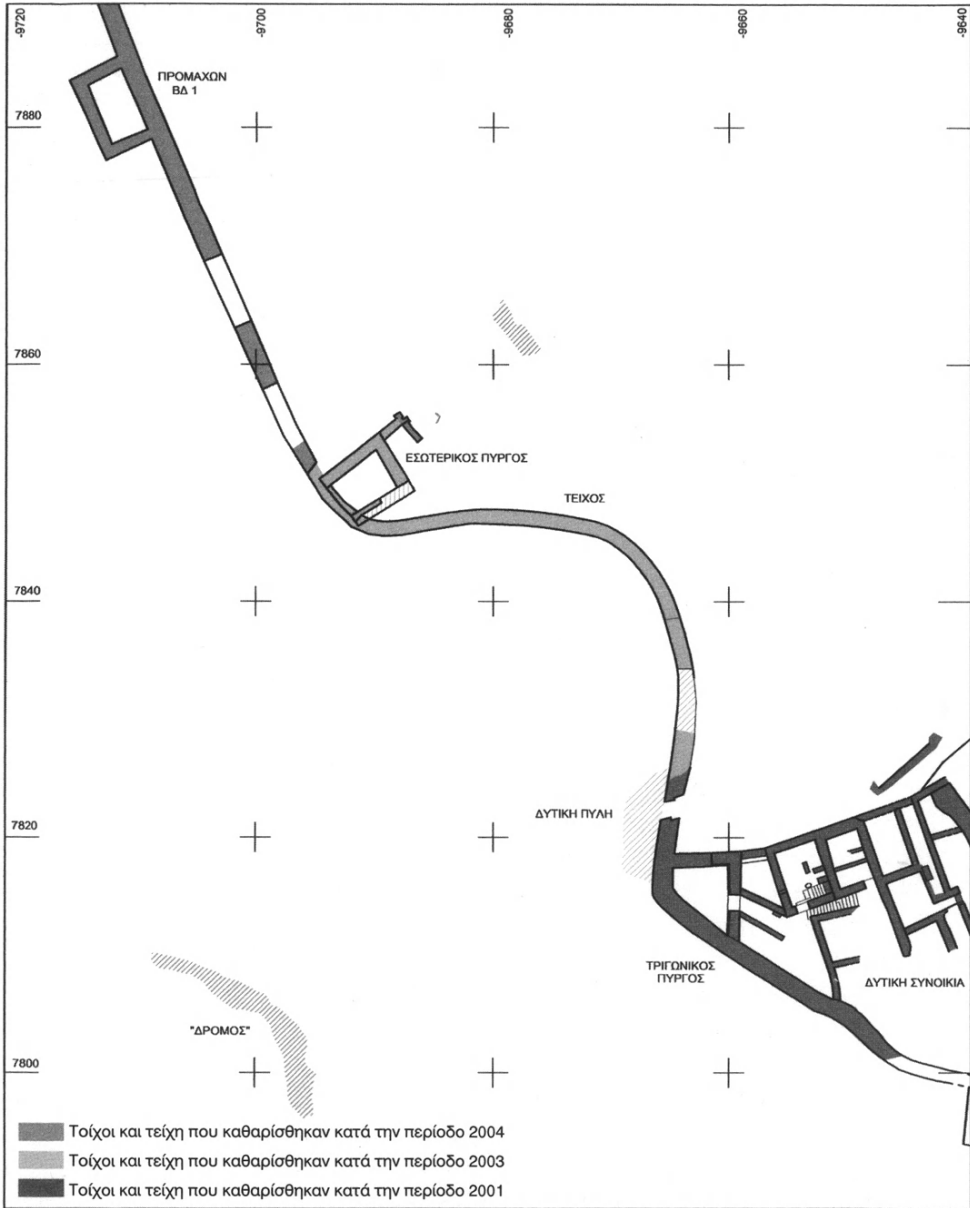
38. Προέρχονται ἀπὸ τὴν Δ. πύλη (2001) καὶ κυρίως ἀπὸ τίς τομὲς γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ τείχους κατὰ τὸ 2003. Τὰ καθαρὰ χώματα, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ χρηστή-βοσκῶ, τὰ «σκορπίσαμε» στὸ ἀκαλλιέργητο χωράφι γιὰ «νὰ κάμουν χόρτα γιὰ τὰ κατσίκια». Ἀπὸ τὸ προσεκτικὸ κοσκίνισμα συγκεντρώθηκαν κυρίως μικρὰ θραύσματα ὕαλου καὶ ἀπολεπίσματα ὀφιδιανῶ, καθὼς καὶ δύο θραύσματα μυκτῆρος τροχήλατων λύχνων ὑστεροαρχαϊκῶν-πρώιμων κλασσικῶν χρόνων (Μ04/Πλ 952 καὶ Πλ 954).

39. Βλ. παρακ. σ. 97 σημ. 77.

40. Τέσσερες τομὲς: Τ. 1/04, 2/02, 3/04 καὶ 4/04.

41. Ἔργον 2004, 47 εἰκ. 38.

42. Τομὲς 3 καὶ 4/04.

Εἰκ. 3. Τὸ τείχος ἀπὸ τὸν τριγωνικὸ πύργου ἕως τὸν προμαχῶνα ΒΔ 1 (σχ. Γ. Ἀντωνίου).

ὕλικου⁴³. Πλησίον τοῦ λατομημένου φυσικοῦ βράχου, δυτικά τοῦ μισογκρεμισμένου διαχωριστικοῦ χωραφότοιχου, σύρριζα καὶ κάτω ἀπὸ τὴν πρόχειρα ξανακτισμένη ξερολιθιά⁴⁴ (πίν. 406), ἀποκαλύφθηκαν κατάλοιπα ἀρχαίου τοίχου⁴⁵, πιθανῶς τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ⁴⁶.

Στὰ χαμηλότερα σημεῖα τοῦ φυσικοῦ βράχου, ὅπου ἀποκαλύφθηκε κάτω ἀπὸ λεπτή στρώση καλλιέργειας (πάχ. 0.15 μ.), οἱ εὐδιάκριτες αὐλακίες ἀπὸ ἀλέτρι μαρτυροῦν γιὰ τὴν μακραίωνη καλλιέργεια μετὰ ἀπὸ τὴν ὀριστική ἐγκατάλειψη τοῦ χώρου⁴⁷.

Οἰκοδομικὰ λείψανα δὲν ἐντοπίστηκαν Α καὶ Β τοῦ ἐσωτερικοῦ πύργου⁴⁸. καὶ ἐδῶ, κάτω ἀπὸ τὴν ἄνισου πάχους⁴⁹, διαταραγμένη ἀπὸ τὴ ἄρωση στρώση καλλιέργειας (humus) ἀποκαλύφθηκαν ὁ ριζιμὸς φυσικὸς βράχος, καθὼς καὶ μερικοὶ λίθοι, ἄλλοι κατακομματιασμένοι ἀπὸ τὸ ἀλέτρι, καὶ ἄλλοι – ἐλάχιστοι – εὐμεγέθεις⁵⁰, βαθιὰ ριζωμένοι μὲ «ἀλετριές», αὐλακώσεις ἀπὸ τὸ ἡνί (πίν.

43. Ἡ χρονολόγησις τῆς λατόμευσης, παραμένει, τουλάχιστον πρὸς τὸ παρόν, ἄγνωστη· πιθανῶς ἡ παλαιότερη λατόμευσις ἀνάγεται στοὺς Προϊστορικοὺς χρόνους (βλ. παρακ. σημ. 45-46)· δὲν ἀποκλείεται ὅμως καὶ τὸ ἐνδεχόμενον τῆς ἀποκοπῆς λίθων καὶ γιὰ τὴν οἰκοδόμησις τοῦ παρακείμενου ὄχρωτικοῦ τοίχου τῶν Ἱστορικῶν χρόνων.

44. Τομὲς 3 καὶ 4/04.

45. Τὰ δύο σωζόμενα τμήματα, τὸ πάχος τῶν ὁποίων δὲν εἶναι πλήρως ὁρατό, ἔχουν διαστάσεις: μῆκ. 0.77 μ. καὶ ὕψ. 0.35 μ., καὶ μῆκ. 1.10 μ.· δὲν εἶναι σαφὲς ἐὰν τὸ μεταξὺ τους ἐλλεῖπον τμήμα μῆκ. 0.50 μ., ἀποτελεῖ ἄνοιγμα ἢ ἔχει καταστραφεῖ στὰ νεώτερα χρόνια.

46. Μολονότι μετὰ τῶν ὀλίγων ἀστρωματογράφων εὐρημάτων ἐλάχιστα χρονολογοῦνται στὴν ΠΕΧ, ὅπως θραύσματα ὀψιδιανοῦ καὶ λαβὴ πῆλινου χειροποίητου ἀγγείου (Μ04/Παβ 951), τὰ σωζόμενα λείψανα θυμίζουσι τὴν δομὴ τοῦ τοιοῦτοῦ ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὸν ἐσωτερικὸ πύργου: ΠΑΕ 2003, 75 εἰκ. 2.

47. Τὰ νεώτερα ἀπὸ τὰ ὀλίγα εὐρήματα χρονολογοῦνται στὴν πρώιμη Ρωμαϊοκρατία.

48. Τομὲς 1 καὶ 2/04. Καὶ ἐδῶ ἐλάχιστα ἦταν τὰ χρονολογήσιμα εὐρήματα· ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω θραῦσμα μυκτῆρος τροχήλατου λύχνου μὲ μελανὸ γάνωμα, ὕστερων ἀρχαϊκῶν χρόνων (ἀρ. Μ04/Πλ 854).

49. Πάχ. ἐλάχιστο 0.08 μ. καὶ μέγ. 0.17 μ.

50. Πιθανῶς προέρχονται ἀπὸ τὴν πρόχειρη κτιστὴ κατασκευή, λείψανα τῆς ὁποίας ἀποκαλύφθηκαν στὴν τομὴ 1/04, Α τοῦ τοίχου ΑΔ 2 τοῦ ἐσωτερικοῦ πύργου.

41α-β). Σὲ ὀρισμένα σημεῖα, τὰ χῶματα ἦταν σκληρὰ μὲ πολλὰ θραύσματα ὀστῶν, ὀλίγα τεμάχια ἀσβεστοκονιάματος, βότσαλα, τρίμματα ξυλανθράκων, ὄστρακα ἀπὸ πῆλινα, ἄβαφα χρηστικά σκεύη, κυρίως χύτρες, μὲ ἐμφανὴ ἴχνη φωτιάς. Στὰ κινητὰ εὐρήματα συγκαταλέγονται ἓνα χάλκινο, διαβεβρωμένο νόμισμα⁵¹ ἑλληνιστικῶν χρόνων, ἓνα χάλκινο ἐργαλεῖο⁵², μερικά θραύσματα ἀπὸ γυάλινα ἀντικείμενα, καθὼς καὶ ἐλάχιστα ὄστρακα ἐρυθροβαφῶν πινακίων, χρονολογούμενα στὸν 1ο π.Χ.-1ο μ.Χ. αἰ. Ἀπὸ τὰ διάσπαρτα ὀστὰ καὶ τὰ καμένα ἀπὸ τὴν χρῆση σκεύη ὑποθέτομε, ὅτι πιθανῶς πρόκειται γιὰ τὸ τελευταῖο ἐπίπεδο ζωῆς, τὴν φάση ἐγκατάλειψης τοῦ χῶρου.

Ἐσωτερικὸς πύργος (εἰκ. 4)

Συμπληρωματικὴ ἔρευνα πραγματοποιήθηκε ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ ἐσωτερικοῦ χῶρου τοῦ ἐνσωματωμένου στὴν ἐσωτερικὴ παρεῖα τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου ὀρθογωνίου κτίσματος, τὸ ὁποῖον τὸ 2003 συμβατικὰ ὀνόμασα ἐσωτερικὸ πύργο⁵³ (εἰκ. 2-4, πίν. 42α). Ἐπισημαίνω ὥστόσο, ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν γεωμορφολογία τοῦ ἐδάφους ποῦ ὑπαγόρευσε τὴν ὄλη πορεία τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου⁵⁴ καὶ τὴν στρατηγικὴ σημασία τῆς θέσης του⁵⁵, δὲν λείπουν καὶ οἱ ἀπτές

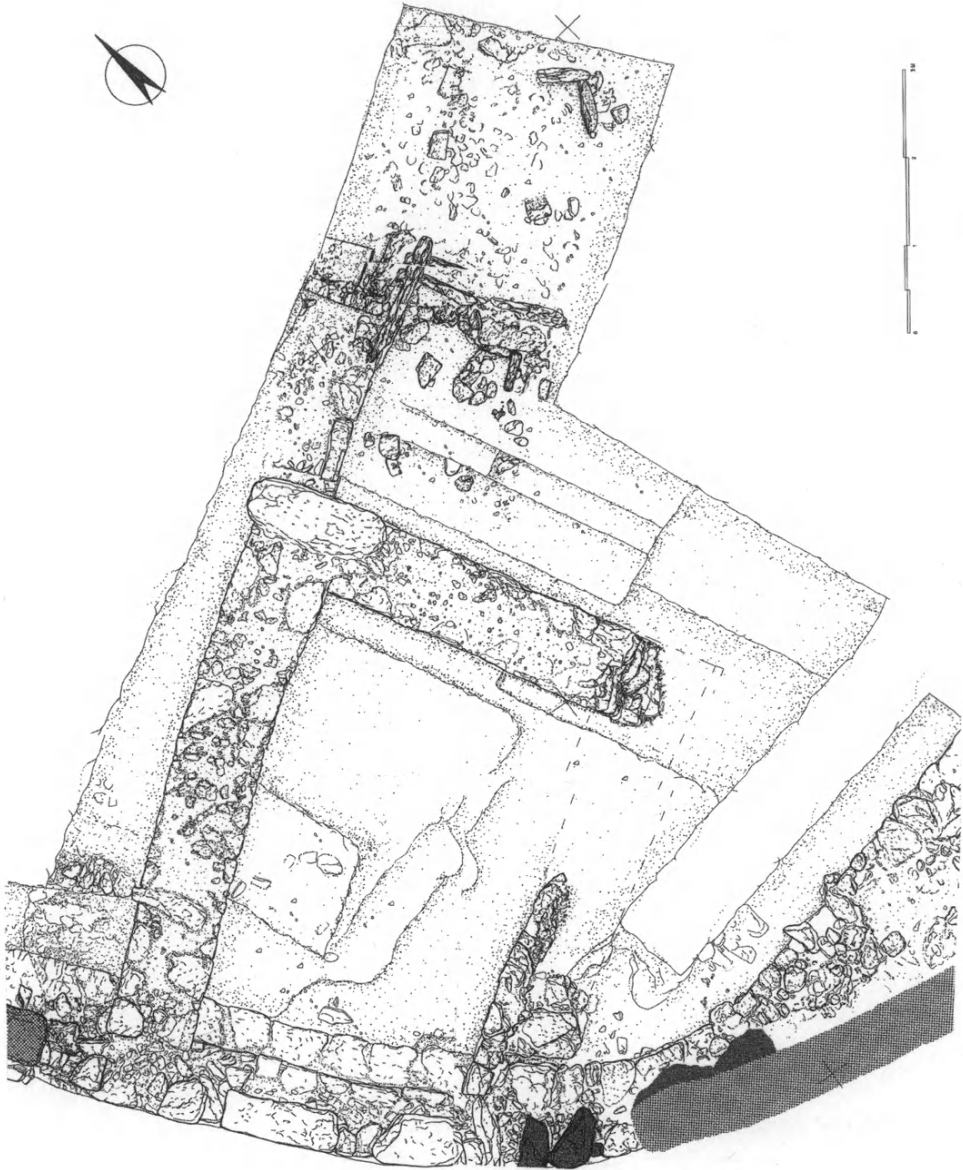
51. Τομὴ 1/04, στρώση /3/, ΧΕ., ἀρ.: Μ04/Ν 953, διάμ. 0.013 μ., πάχ. 0.03, βάρος 2 γρ.

52. Τομὴ 1/04, στρώση /3/, ΧΕ., ἀρ.: Μ04/Μχ 956, μήκ. 0.083 μ. πλ. 0.03 μ.

53. Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Ἔργον 2003, 60 καὶ Λ. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, ΠΑΕ 2003, 72 εἰκ. 1, 73-75 εἰκ. 2, πίν. 446.

54. Βλ. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, ὁ.π. 73. Τὴν ἀνέγερσή του ἐντὸς τοῦ ὀχυρωτικοῦ περιβάλλου προφανῶς ἐπέβαλε τὸ ἀπότομο κόψιμο τοῦ ριζιμιοῦ βράχου, ὄρατὸ καὶ σήμερα στὴν ἐξωτερικὴ πλευρά. Πιθανῶς πρόσθετος λόγος ἦταν καὶ ἡ ὑπαρξὴ παλαιότερου τοίχου, τὸν ὁποῖον καὶ ἐνσωμάτωσαν: αὐτόθι 74-75 εἰκ. 2, πίν. 44α.

55. Ἔχει ἄμεση ὀπτικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν Δ. πύλη καὶ τὸν τριγωνικὸ πύργο, καθὼς καὶ μὲ τὸν προμαχῶνα-πύργο ΒΔ 1, ἐλέγχει τὸν χερσαῖο δρόμο πρὸς τὴν Κάτω πόλη καὶ τὸν ὄρμο Φοινικιές, καθὼς καὶ πρὸς τὴν ΝΔ. ἐνδοχώρα ἂν καὶ εἶναι ἀθέατος ἀπὸ τὴν θάλασσα, βλέπει τὰ παρακείμενα νησιά, καθὼς καὶ τὰ μεγάλα νησιά.

Εἰκ. 4. Κάτοψη τοῦ ἐσωτερικοῦ πύργου καὶ τοῦ πρὸς Α χάρου (σχ. Γ. Ἀντωνίου).

ὕλικές μαρτυρίες, ὅπως τὰ κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο⁵⁶, ποὺ ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ὡς ἀμυντικοῦ πύργου. Στις ἤδη γνωστὲς ἀρχαῖες μαρτυρίες⁵⁷, προσετέθησαν ἐφέτος ἓνα ἐπίμηκες διαβεβρωμένο σιδηρὸ ἀντικείμενο μὲ αἰχμηρὰ ἀπόληξη, πιθανότατα αἰχμητὴ δόρατος⁵⁸, καθὼς καὶ ἓνα λίθινο βόλι, ποὺ βρέθηκε κατὰ τὴν συμπληρωματικὴ ἔρευνα σὲ βάθος⁵⁹. Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησι τοῦ λιθοβόλου δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν δυνατὴ, ἀφοῦ τὰ συνευρήματα χρονολογοῦνται σὲ διάφορες ἐποχές: τὰ παλαιότερα – ὀλίγα θραύσματα ὀψιδιανῶν καὶ χειροποίητων ἀγγείων – εἶναι Προϊστορικῶν χρόνων, τὰ περισσότερα ὅμως, κυρίως ὄστρακα χρηστικῶν ἀγγείων πόσεως καὶ λύχνων, χρονολογοῦνται στοὺς Ἱστορικοὺς χρόνους, ἀπὸ τὴν ὄψιμη γεωμετρικὴ περίοδο ἕως καὶ τὸν 1ο π.Χ.-1ο μ.Χ. αἰ.⁶⁰

Ἡ ἐφετινὴ ἐντὸς τοῦ ἐσωτερικοῦ πύργου συμπληρωματικὴ ἔρευνα σὲ ἐπιλεγμένα ἄσκαφα τμήματα, κυρίως στοὺς ἀνασκαφικοὺς μάρτυρες τῶν τομῶν τοῦ 2003⁶¹, ἀπέβλεψε στὸν ἐπανελέγχο τῆς στρωματογραφίας, ὀριζόντιας καὶ κάθετης. Τὰ στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν ἐπιβεβαίωσαν τὶς πρῶτες παρα-

56. Γιὰ τὴν προνομιακὴ, διαχρονικῆς σημασίας θέση, μαρτυροῦν καὶ οἱ εὐάριθμες σφαῖρες τῶν Ἰταλῶν στρατιωτῶν τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου τείχους κτισμένου χωραφότοιχου (βλ. Ἡμερολόγιο 2003).

57. ΠΑΕ 2003, 74 σημ. 11.

58. ΧΕ ἀρ. Μ04/Μσ 851, μέγ. σωζ. μῆκ. 0.067 μ., πάχ. στελέχους: 0.040-0.070 μ.: βρέθηκε (16-08-04) στὰ χῶματα τῆς τομῆς 11 τοῦ 2003, στρώσης Δ. Πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν συντήρησι δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησι.

59. Τομὴ 11 τοῦ 2003, Ν τοῦ τοίχου ΒΝ/1, στὴν στρώσι Δ. Δύο λίθινα βόλια βρέθηκαν καὶ Α. τοῦ ἐσωτερικοῦ πύργου, στὴν στρώσι καλλιέργειας (βλ. Ἡμερολόγιο 16/08/04, τ. 4/04).

60. Μολονότι ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ ἡ μελέτη τῶν εὐρημάτων δὲν ἔχουν ὀλοκληρωθεῖ, ἀπὸ τὴν σύστασι τῆς στρώσης – κυρίως ἀκατέργαστοι λίθοι διαφόρων μεγεθῶν, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ δύο εὐμεγέθη θαλάσσια βότσαλα –, συνάγεται ὅτι τὸ βόλι χρησιμοποιοῦντο στὸ ἐξισωτικὸ γέμισμα τοῦ χώρου, πιθανῶς κατὰ τὴν μετασκευὴ του τὸν 1ο π.Χ.-1ο μ.Χ. αἰ., ὅπως μαρτυρεῖ θραῦσμα σώματος ἐρυθροβαφοῦς ἀγγείου.

61. Στις τομὲς τοῦ 11 καὶ 12 τοῦ 2003 (τομὴ 11/03 = τοῖχος ΒΝ1 καὶ Α. καὶ Ν. παρεῖα).

τηρήσεις και διαπιστώσεις⁶² για τὴν θεμελίωση στὸν λαξευμένο φυσικὸ βράχο, τὴν κατὰ προσέγγισιν χρονολόγηση τοῦ ἐξισωτικοῦ γεμίματος, τὶς οἰκοδομικὲς φάσεις ἐπισκευῆς ἢ μετασκευῆς, καθὼς και για τὰ ἐπίπεδα ζωῆς, κυκλοφορίας και ἐγκατάλειψης.

Σὲ ὀρισμένα σημεία⁶³, κάτω ἀπὸ τοὺς πεσμένους λίθους, ἢ διαφορετικὴ σύσταση τῶν στρώσεων⁶⁴, ἢ ὑφὴ τῶν σκληρῶν, στρακωμένων χωμάτων, και τὰ ὀργανικὰ κατάλοιπα, ὅπως μεγάλα θραύσματα ὀστῶν και δόντια ζῶων, ἀποτελοῦν ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις για τὴν ἀναγνώριση δαπέδου-ἐπιπέδου κυκλοφορίας. Ἡ ὑποκείμενη στρώση, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου περιεῖχε πολλὰ τεμάχια ἀπολεπισμένου σχιστόλιθου (πασπαρόπετρες), χαλίγια, πολὺ μικρὰ ὄστρακα, θραύσματὰ ἀπὸ κίσσηρη και διάσπαρτους ξυλάνθρακες και συμπαγὲς δωματοχώμα, και προφανῶς σχηματίστηκε μετὰ ἀπὸ κατάρρευση ἐπιπέδης στέγης. Ἐπὶ πλέον, διαπιστώθηκε ὅτι και τὸ διαφορετικῆς τοιχοδομίας ἀνώτερο τμήμα τοῦ τοίχου μετὰ ἀπὸ Α πρὸς Δ (τοιχος ΑΔ 1) «πατάει» σὲ πολὺ σκληρὰ χῶματα· πιθανῶς πρόκειται για μετασκευὴ ἢ ἐπισκευὴ σύγχρονη μετὰ τὸ δάπεδο. Καὶ ἐδῶ, τὰ παλαιότερα χρονολογήσιμα ὄστρακα ἀγγείων (πίν. 426-γ) και τροχήλατων λύχνων (πίν. 42δ), ὅπως και ἀπὸ τὶς ἀδιατάρακτες στρώσεις στὶς τομὲς σὲ βάθος, εἶναι ἀρχαϊκῶν χρόνων, ἐνῶ τὰ νεώτερα ἀνήκουν στὴν ὕστερη κλασσικὴ ἢ πρώιμη ἑλληνιστικὴ περίοδο. Ἐλάχιστα ὄστρακα και ὑάλινα κυρίως ἀπὸ τὶς ἀνώτερες, ἐν μέρει διαταραγμένες στρώσεις, χρονολογοῦνται στὴν ὄψιμη ἑλληνιστικὴ περίοδο ἢ στὸν 1ο π.Χ.-1ο μ.Χ. αἰ.

Ἀξιοσημείωτη, ἀλλὰ δυσερμηνευτὴ εἶναι ἡ ἔντονη παρουσία στὸ ἐξισωτικὸ γέμισμα, κυρίως στὴν κατώτατη στρώση ποὺ βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ μετὰ τὸν φυσικὸ βράχο, καλῆς ποιότητος κεραμικῆς ἀρχαϊκῶν και πρώιμων κλασσικῶν χρόνων· ἐπειδὴ στὸν ἕως τώρα ἐρευνημένο ἐντὸς τοῦ τείχους χῶρο, – ἀπὸ τὴν Δ. πύλη ἕως και τὸν πύργο ΒΔ 1 –, δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ οἰκοδομικὰ λείψανα σὲ ἄμεση γειτνίαση μετὰ τὸν ὀχυρωτικὸ τοῖχο, εὐλογητὴ εἶναι ἡ ὑπόθεση, πῶς για

62. ΠΑΕ 2003, 74.

63. Τομὲς 11/-12/03.

64. Στρώσεις Δ και Δ.

τὴν ἐπίχωση τῶν κοιλοτήτων τῶν ριζιμιῶν βράχων, στὸ ἐξισωτικὸ γέμισμα χρησιμοποίησαν «χώματα φερτά», πιθανῶς ἀπὸ τὰ παλαιότερα κτίσματα τοῦ γειτονικοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος ποὺ βρίσκεται στὴν κλιτῶ Α τοῦ τριγωνικοῦ πύργου καὶ ΝΑ τῆς Δ. πύλης⁶⁵.

Ἀπὸ τὴν ἐκτὸς τοῦ ἐσωτερικοῦ πύργου συμπληρωματικὴ ἀνασκαφή⁶⁶, προέκυψαν νέα στοιχεῖα: ἀποκαλύφθηκε ἡ ἐσωτερικὴ παρεῖα τοῦ ἀρχαίου ὀχυρωτικοῦ τοίχου (πίν. 43α), καὶ ἐρευνήθηκε «ἡ στρώση τέφρας» ποὺ εἶχε ἐν μέρει ἀποκαλυφθεῖ τὸ 2003. Διαπιστώθηκε ὅτι οἱ ὑποκείμενες στρώσεις περιέχουν ξυλάνθρακες, χῶμα ψιλὸ καὶ τεφρὸ καὶ ὀστὰ ζώων (στρώση Δ) καὶ χῶμα πολὺ ψιλὸ, μαλακό, στάχτη λεπτὴ σὰν πούδρα, ξυλάνθρακες, ἐλαιοπυρῆνες καμένους καὶ λίθους μὲ ἴχνη φωτιᾶς (στρ. 3): στὸ ΝΑ. τμήμα ἔχει σχῆμα ὠοειδὲς καὶ ὀρίζεται μὲ λίθους μεσαίου μεγέθους, ἀκατέργαστους, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπάρχει τέφρα. Ἐπειδὴ ἡ ἀνασκαφή σὲ βάθος δὲν ὀλοκληρώθηκε καὶ τὰ ὀργανικὰ κατάλοιπα δὲν ἔχουν μελετηθεῖ, πρὸς τὸ παρὸν δὲν ὑπάρχουν ἐπαρκεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὴν χρονολόγησή: ὑποθέτω, ὅτι πιθανῶς πρόκειται γιὰ πρόχειρη ἐστία, σύγχρονη μὲ τὶς πρόχειρες κτιστὲς κατασκευεῖς Α τοῦ ἐσωτερικοῦ πύργου (στὶς τομὲς 1, 2/04 καὶ 3/04). Λείπουν ἀκόμα οἱ ἀσφαλεῖς μαρτυρίες γιὰ τὴν ὀριστοῦν ἐπακριβῶς ἡ ἀρχικὴ χρῆση, ἡ διάρκεια ζωῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ πύργου, καθὼς καὶ ὁ προορισμὸς τῶν μεταγενεστέρων, πενιχρῶν οἰκοδομικῶν καταλοίπων.

Τομὲς στὸ τεῖχος: Νότια καὶ Βόρεια (εἰκ. 2, πίν. 436, 44α)

Σὲ δύο εὐμεγέθεις τομὲς⁶⁷ στὸν εὐμεγέθη χώρο (35 μ.) ποὺ ἐκτείνεται βόρεια ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ «πύργο» ἕως καὶ τὸν προμαχῶνα ΒΔ 1, ἀποκαλύφθηκαν τὸ πλάτος (1.60 μ.) καὶ ἡ ἀνατολικὴ ὄψη, ἡ ἐσωτερικὴ παρεῖα τοῦ ἀρχαίου ὀχυρωτικοῦ τοίχου (πίν. 436, 44α), ποὺ ἦταν κατὰ τόπους ὀρατὸς στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ νεώτερου χωραφότοιχου. Τὰ κινητὰ εὐρήματα

65. ΠΑΕ 2001, 122-125 καὶ ΜΑΡΑΓΚΟΥ, Ἀμοργός Ι, 275 εἰκ. 254.

66. Τομὴ 5/04, Β τοῦ τοίχου ΑΔ2, Α τῆς «πυρᾶς» τοῦ 2003 (τομὴ 13/03).

67. Βόρεια καὶ Νότια τομὴ 04.

ἦταν ὀλίγα, διαφόρων εἰδῶν καὶ ἐποχῶν⁶⁸. Καὶ ἐδῶ, στὸν ἐρευνηθέντα χῶρο – ἀπόσταση 2 μ. ἀπὸ τὸ τεῖχος καὶ ἕως βάθ. 1 μ. – δὲν ἐντοπίστηκαν λείψανα κτιστῆς κατασκευῆς.

Στὸ Β. τμήμα τῆς Βόρειας τομῆς, στὴν Β. ἀπόληξη τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου, κατὰ τὴν διάλυση τοῦ μισογκρεμισμένου χωραφότοιχου ἀποκαλύφθηκε⁶⁹ ἄνοιγμα πλ. 1.14 μ., κτισμένο πρόχειρα μὲ λίθους τοῦ ἀρχαίου τείχους (εἰκ. 2), ἀσφαλῶς γιὰ τὴν πρόσβαση στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ προμαχῶνος. Οἱ κατὰ χώραν σωζόμενοι εὐμεγέθεις ἀρχαῖοι λίθοι (πίν. 446), πιθανῶς ἀποτελοῦν τίς «παραστάδες» τῆς πυλίδος ποὺ ὀδηγεῖ στὸν πύργο ΒΔ 1⁷⁰.

Πύργος ΒΔ 1 (εἰκ. 5)

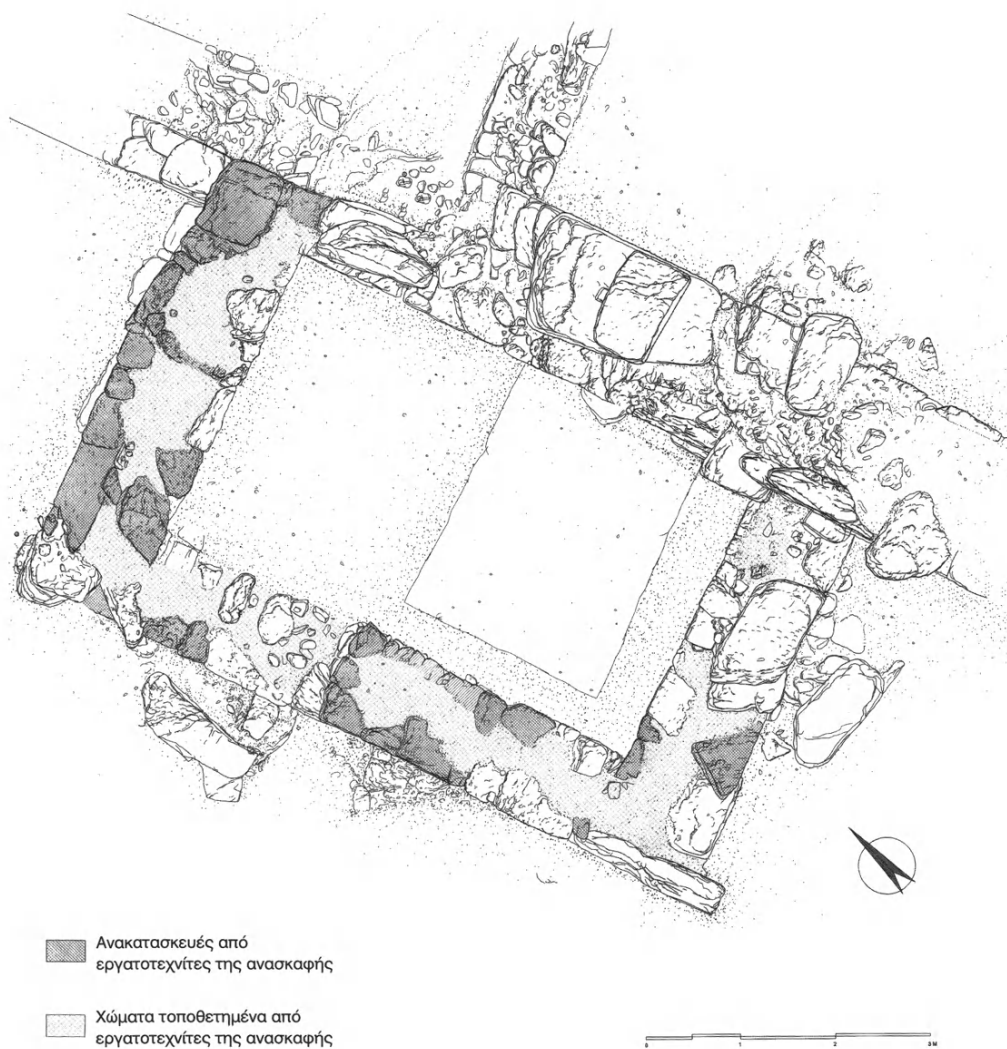
Ὁ ἐπιφανειακῶς ὄρατὸς πύργος ΒΔ 1⁷¹ (εἰκ. 3, πίν. 45α-β) εἶναι προσκολλημένος στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου (πίν. 45α), ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴν ἀνατολική του πλευρά (σωζ. ὕψ. 1.56 μ.). Ἀπὸ τὴν ἐφετινὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο ἀποκαλύφθηκαν οἱ ἐσωτερικὲς παρειές τῶν πλευρικῶν τοίχων (πίν. 46α), καθὼς καὶ ὁ ριζιμιὸς βράχου, ἀνώμαλος καὶ ἐπικλινῆς μὲ φορὰ ἀπὸ Ν πρὸς Β, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου εἶναι θεμελιωμένοι οἱ τοῖχοι τοῦ πύργου, καὶ στὰ ὑψηλότερα σημεῖα ἀποτελεῖ τὸ δάπεδο (πίν. 466). Ἡ ἐνιαίας σύστασης, ἀνίσου πάχους (0.20 - 35 μ.), στρώση λατύπης καὶ λίθων μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους ἀποτελεῖ τὸ ἐξισωτικὸ γέμισμα τῶν κοιλοτήτων καὶ τῶν σχισμῶν τοῦ ἀνώμαλου φυσικοῦ βράχου. Στὰ λιγοστὰ χρονολογήσιμα εὐρήματα (πίν. 47α-γ), κυρίως μικρὰ θραύσματα ἄβαφων καὶ μελαμβαφῶν ἀγγείων, συγκαταλέγονται καὶ μερικὰ ὄστρακα ἀγγείων ἀρχαϊκῶν χρόνων· βρέθηκαν στὴν κατώτερη στρώση ποὺ ἦταν σὲ ἐπαφὴ μὲ

68. *Νότια τομή*: θραύσματα ὀφειανῶ, ὑάλου, ὄστρακα μελαμβαφῶν ἀγγείων, χάλκι-
νος ἦλος (Μ 04/Μχ 954, μῆκ. 0.043 μ. διάμ. κεφαλῆς: 0.110 μ.), χάλκινο ἀγκίστρι (9
(Μ 04/Μχ 995, μέγ. μῆκ. 0.018 μ.). *Βόρεια τομή*: θραῦσμα μυκτῆρος τροχήλατου
λύχνου κλασικῶν χρόνων, ἀρχῶν 5ου π.Χ. αἰ. (Μ 04/Πλ 953).

69. Τομὴ 6/04 (διεύρυνση τῆς Βόρειας τομῆς κατὰ 2 μ.).

70. Βλ. παρακ. σ. 96.

71. Βλ. παραπ. σ. 86 σημ. 35. Διαστ. 5.50×3.40 μ.

Εἰκ. 5. Κάτοψη τοῦ πύργου ΒΔ 1 (σχ. Γ. Ἀντωνίου).

τὸν φυσικὸ βράχο καὶ πιθανῶς σχετίζονται μὲ τὴν ἀρχικὴ θεμελίωση τοῦ πύργου.

Πρὸς προστασίαν τῶν σωζομένων ἀρχαίων τοίχων τοῦ προμαχώνος ΒΔ 1 καταχώσθησαν οἱ ἐρευνητικὲς τομές (πίν. 47δ), ἀφαιρέθησαν οἱ κρεμάμενοι, πρόχειρα κτισμένοι ἢ παρατοποθετημένοι λίθοι καὶ στερεώθησαν οἱ κατὰ χώραν σωζόμενοι (πίν. 46β, 50α). Στὴν ΒΔ. γωνία τοῦ πύργου τοποθετήσαμε προσωρινὰ⁷² ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς πεσμένους λίθους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ περισσότεροι φαίνεται ὅτι ἦταν σὲ θέση φυσικῆς πτώσεως (πίν. 47β).

Γιὰ νὰ διευκολυνθοῦν τόσον ἡ πρόσβαση στὴν βορείως τοῦ πύργου ἀπότομη κατηφορικὴ πλαγιά, ὅπου βρίσκεται τὸ μεγαλύτερο καὶ καλύτερο σωζόμενο δυτικὸ σκέλος τοῦ τείχους⁷³, ὅσον καὶ ἡ ἀνάβαση⁷⁴ στὸ ἀνώτερο ἄνδρη Α τοῦ πύργου, ὅπου ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἡ ἐσωτερικὴ παρειά τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου, τοποθετήσαμε μπροστὰ στοὺς δύο χαμηλότερους πλευρικοὺς τοίχους, Ν. καὶ Δ., πρόχειρη βαθμίδα⁷⁵.

Ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ ἐκτὸς τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου

Κατὰ τὴν ἀποψίλωση, σύρριζα στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου, σὲ μικρὴ ἀπόσταση (8 μ.) Ν τοῦ προμαχώνος ΒΔ-1 ἀποκαλύφθηκε ἄνοιγμα ἐπίμηκες, ὀρθογώνιο (μῆκ. 0.45 μ. καὶ ὕψ. 0.15 μ.) (πίν. 48α-β).

72. Οἱ τοποθετηθέντες λίθοι σημειώνονται μὲ κόκκινο χρῶμα + 04 (= χρονολογία 2004) τῆς εὐκόλως ἀναστρέψιμης ἐπέμβασης.

73. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, Ἄμοργος I, 269 εἰκ. 249-250, σ. 270 εἰκ. 251-252.

74. Ὅπως διαπιστώθηκε στὶς τομές Α τοῦ πύργου ΒΔ 1, 6/04 στὸ ἄνδρη τοῦ χωραφιοῦ, καὶ 7/04 στὴν κατηφορικὴ κλιτύ, σώζονται λείψανα τοίχου μὲ φορὰ Α>Δ (εἰκ. 5 καὶ πίν. 50α): πιθανῶς ἦταν βαθμιδωτὸ ἀνάλημμα ποὺ διευκόλυνε τὴν πρόσβαση στὸ ἀνώτερο ἄνδρη. Στὴν τομὴ 7/04, ἐκτὸς ἀπὸ ὀλίγα ὄστρακα, βρέθηκε καὶ χάλκινο νόμισμα, δυσδιάγνωστο. Ἡ ἔρευνα διεκόπη λόγῳ τῶν ἰσχυρῶν βορείων ἀνέμων.

75. Ἔτσι ἀποφεύγεται ἡ φθορὰ τῶν ἀρχαίων τοίχων, τοὺς ὁποίους οἱ πεζοπόροι ἐπισκέπτες συχνὰ χρησιμοποιοῦν ὡς ἀναβαθμοὺς γιὰ νὰ ἀναρριχθοῦν καὶ νὰ περάσουν στὴν δύσβατη ἀλλὰ ἄξια θέας βορεινὴ πλαγιά.

Ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ ἀγωγό, πού πιθανῶς συνδέεται μέ τόν ἐπιφανειακῶς ὁρατό στό χαμηλότερο ἄνδρηρο λαξευμένο καί κτιστό ἀγωγό⁷⁶ (πίν. 49α-β).

Μετά ἀπό τήν μεταφορά τῶν τετραγώνων τοῦ καννάβου⁷⁷ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, προκειμένου νά ἀναζητηθοῦν λείψανα τοῦ ἀρχαίου δρόμου πρόσβασης στήν Δ. πύλη, ἀποψιλώσαμε τὸ μονοπάτι (πίν. 50β) πού ὁδηγεῖ στὸν πύργο ΒΔ 1 καί στήν ΒΔ κλιτύ, καί καθарίσαμε τὸν ἀπὸ μακροῦ ἐγκαταλελειμμένο ἀγρό⁷⁸, Δ τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου, ΒΔ τῆς πύλης καί Ν τοῦ πύργου ΒΔ 1 (πίν. 50β, 51).

Συστηματικὸς καθαρισμὸς ἔγινε στό μονοπάτι (πίν. 50β) καί σέ ὀρισμένα σημεία, ὅπου εἶναι ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ λείψανα πατημένου ἢ λαξευμένου φυσικοῦ βράχου.

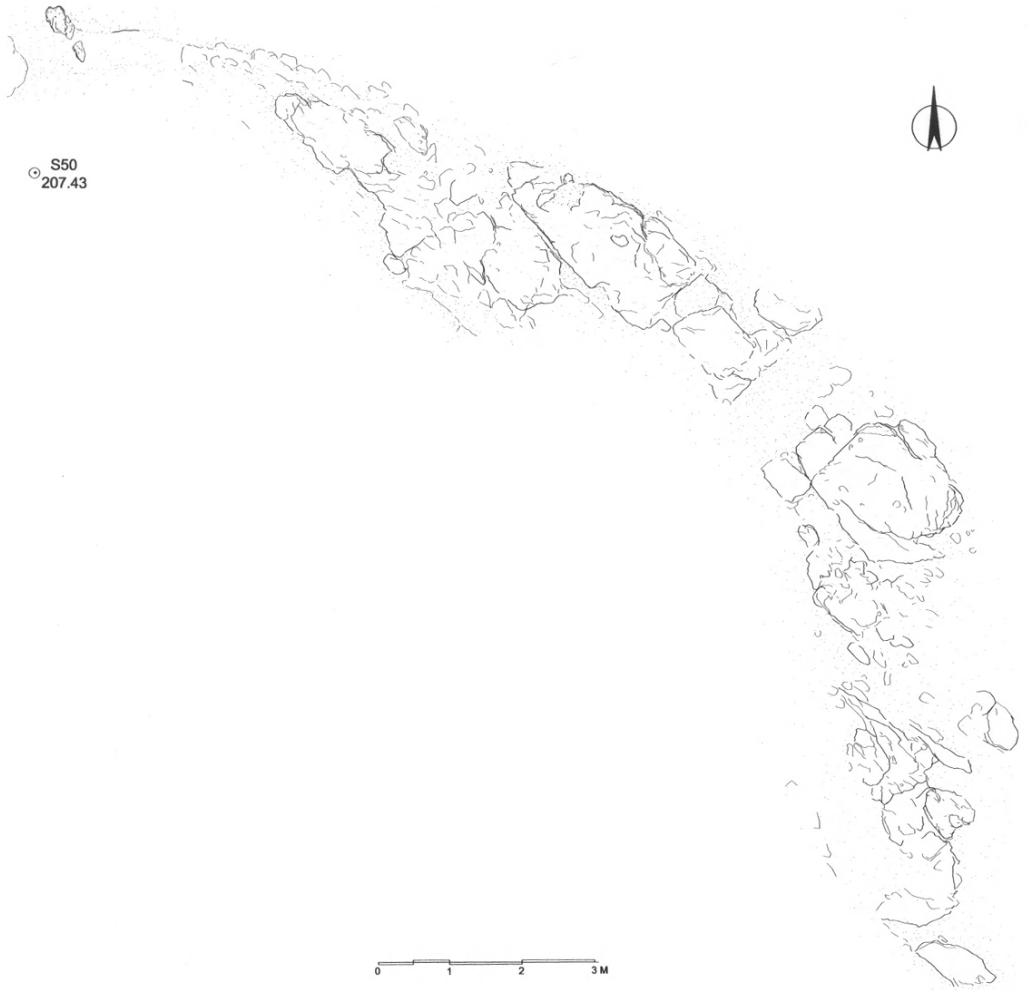
Ὁ σχετικὰ ἀνώμαλος ριζιμιὸς βράχος καλύπτεται κατὰ τόπους ἀπὸ λεπτή στρώση χώματος (πάχ. 0.03 - 0.14 μ.), καί σέ ὀρισμένα σημεία διακρίνονται τεχνητὰ λαξεύματα (πίν. 51).

Πρὸς τὸ παρόν, πρὶν ἀπὸ τήν ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας καί τῆς σχεδιαστικῆς ἀποτύπωσης, δὲν εἶναι δυνατὸν νά ἀναγνωρίσωμε τὰ κατάλοιπα τοῦ ἀρχαίου δρόμου ἢ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ· πιθανότατα βρίσκεται στὰ χνάρια τοῦ

76. Ἐκτός ἀπὸ τήν ἀποψίλωση καί τὸν πρόχειρο καθαρισμὸ, δὲν προχωρήσαμε σὲ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Σημειώνω, ὥστόσο, ὅτι ὁ ἀγωγὸς στό κατώτερο ἄνδρηρο ἔχει βάθος ± 0.70 ἐκ. (πίν. 49α-β).

77. Τὸ τοπογραφικὸ σχέδιο μέ τὸν κάνναβο τῶν τετραγώνων ἔγιναν ἀπὸ τὸν τοπογράφο Ἀνδρέα Ἀγγούρια μέ τήν συνεργασία τῶν ἀρχαιολόγων Κατερίνας Μπούρα καί Γ. Γαβαλά καί τήν πολύτιμη βοήθεια τοῦ φύλακα Γ. Λ. Βλαβιανοῦ. Οἱ κορυφές τῶν πινακίδων καί τετραγώνων σημαίνονται μέ μεταλλικὸ σωλήνα, γεμισμένο μέ τσιμέντο καί «φυτεμένο» βαθιὰ στό ἔδαφος· γιὰ τίς πινακίδες ὁ σωλήνας εἶναι μεγαλύτερης διαμέτρου μέ κόκκινο χρῶμα, ἐνῶ στὰ τετράγωνα εἶναι στενότερος καί ἔχει χρῶμα μπλέ.

78. Ὁ ἀγρὸς ἔως καί πρόσφατα ἀνήκε στὸν Δημήτριο Γιαννακό καί ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς βοσκοτόπι ἀπὸ τὸν Ε. Θεολογίτη. Προχωρήσαμε στίς ἐφετινὲς ἐργασίες κοπῆς τῶν ἀγκαθιῶν καί καθαρισμοῦ, κατόπιν συνεννόησεως τόσοσν μέ τὸν ἰδιοκτήτη ὅσον καί μέ τὸν ἐνοικιαστή τοῦ βοσκοτόπου. Μετά ἀπὸ τήν ὀλοκλήρωση τῶν καθαρισμῶν, ἐνεφανίσθη ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ νέου νομίμου κατόχου τοῦ ἀγροῦ κ. Νικήτα Κωβαίου, ὁ γαμπρὸς του κ. Κωνσταντῖνος Γιαννακὸς ὁ ὁποῖος, μαινόμενος κατέστρεψε τήν πρόχειρη καλύβα καί πέταξε τὰ καθρόνια-πάγκους πού χρησιμοποιούσαμε κατὰ τήν διάρκεια τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν.

Εἰκ. 6. Κάτοψη δρόμου.

σήμερα παραμορφωμένου ἢ καταχωσμένου δρόμου, πὸ ἕως καὶ πρόσφατα συνέδεε τὸ Κατ' Ἀκρωτήρι, τὴν Δ. περιοχή τοῦ λιμένος, μὲ τὴν Μινῶα, τὸν ὄρμο Φοινικιῆς καὶ τὸ δυτικὸ μέρος τοῦ νησιοῦ (εἰκ. 6).

ΛΙΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΩΜΙΝΘΟΥ

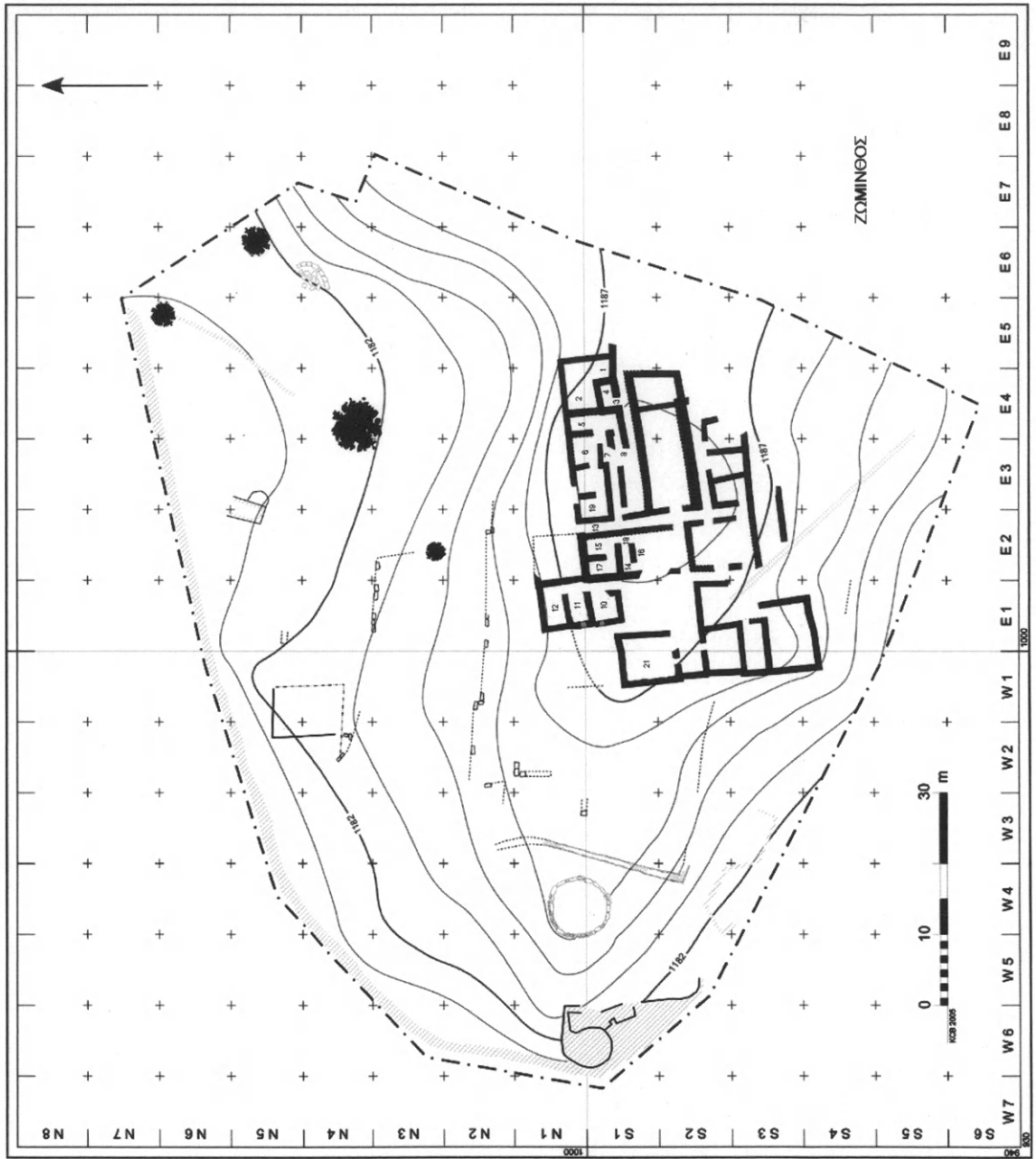
(Πίν. 52-54)

Ἡ Ζώμινθος εἶναι μία μικρὴ πεδινὴ ἔκταση ποῦ ὀρίζεται ἀπὸ χαμηλοὺς σχετικὰ λόφους, σὲ ὑψόμετρο 1187 μ. στὶς βόρειες παρυφῆς τοῦ Ψηλορείτη, μεταξὺ τοῦ χωριοῦ Ἀνώγεια (τοῦ πλησιέστερου κατοικημένου τόπου σὲ ἀπόσταση 12 χλμ.) καὶ τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου, ἐνὸς ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἱερά. Ἡ μινωικὴ θέση, ἡ ὁποία σώζει ἀκόμα τὸ προελληνικὸ τῆς ὄνομα, ἀνακαλύφθηκε τὸ 1982 ἀπὸ τὸν Γιάννη Σακελλαράκη¹, ὁ ὁποῖος ἀναγνωρίζοντας τὴν ἐξαιρετικὴ σημασίαν τῆς μερίμνησε γιὰ τὴν κήρυξη τῆς θέσης ὡς ἀρχαιολογικοῦ χώρου (ΦΕΚ 53/31.1.85, 498) καὶ ὀργάνωσε μία πρώτη συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ποῦ διήρκεσε πέντε χρόνια (1983, 1986, 1988-1990)². Ἡ ἐπανεναρξὴ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας στὴ μινωικὴ Ζώμινθο πραγματοποιεῖται στὸ πλαίσιο ἐνὸς νέου διεπιστημονικοῦ προγράμματος ἔρευνας ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ Γιάννη Σακελλαράκη, Ἐπίτιμου Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων, καὶ τοῦ Διαμαντῆ Παναγιωτόπουλου, Καθηγητῆ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελβέργης.

Ἡ μινωικὴ θέση τῆς Ζωμίνθου περιλαμβάνει μία μινωικὴ «ἔπαυλη», ἡ ὁποία ὀνομάστηκε συμβατικὰ Κεντρικὸ Κτίριο (εἰκ. 1), ἕναν οἰκισμό, ὁ ὁποῖος περιβάλλει σὲ μεγάλη ἀκτῖνα τὸ Κεντρικὸ Κτίριο, καὶ ἕνα νεκροταφεῖο. Τὸ Κεντρικὸ Κτίριο ἰδρύθηκε στὴ δυτικὴ πλαγιά ἐνὸς χαμηλοῦ λόφου, σὲ μιὰ

1. I. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, *ΠΑΕ* 1983, 443.

2. Αὐτόθι 488-498. *Ἔργον* 1986, 139-141· *Ἔργον* 1988, 165-172· H.W. CATLING, *AR* 1988-1989, 101-102· G. TOUCHAIS, *BCH* 1989, 690-692· I. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, *Ἀνασκάπτοντας τὸ Παρελθόν* (1996) 205· Γ.-Ἐ. Σακελλαράκη, *Ἀρχάνες: μία νέα ματιὰ στὴ μινωικὴ Κρήτη* (Ἀθήνα 1997) 320, εἰκ. 279-282.

Εἰκ. 1. Ἀρχαιολογικός χάρτης καὶ «Κεντρικὸ Κτίριο» τῆς Μινωικῆς Ζομίνθου.

θέση που προσφέρει τή δυνατότητα ἐλέγχου ὀλόκληρου τοῦ μικροῦ ὄροπεδίου. Ἐνδεικτικά στοιχεῖα τῆς σημασίας τοῦ κτιρίου, που ἀποτελεῖ τή μεγαλύτερη μέχρι σήμερα γνωστή μινωική (ἀγρ-)ἐπαυλη, εἶναι ἡ ἰσχυρή του θεμελίωση, οἱ ἐντυπωσιακές του διαστάσεις (μῆκος: 54 μ., πλάτος: 37 μ.), ὁ αὐστηρὸς Β-Ν προσανατολισμὸς του καὶ οἱ ὀδοντώσεις τῆς δυτικῆς του πρόσοψης. Ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο τελευταίων χαρακτηριστικῶν προσιδιάζει κατὰ κανόνα μόνο στὰ μινωικά ἀνάκτορα. Τὸ Κεντρικὸ Κτίριο σώζεται σὲ ἐξαιρετικὴ κατάσταση διατήρησης. Τὸ ὕψος τῶν τοίχων φθάνει σὲ ὀρισμένα σημεῖα τὰ 2.5 μ. Ὁ βόρειος ἐξωτερικὸς τοῖχος σωζόμενος σὲ ὕψος 2.2 μ. μὲ μία εἴσοδο καὶ δύο παράθυρα ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τίς καλύτερα διατηρημένες μινωικὲς προσόψεις (πίν. 52α). Τὸ ἰσόγειο ἀποτελεῖται ἀπὸ περίπου σαράντα δωμάτια. Μετὰ τή σεισμικὴ καταστροφή του τὸ Κεντρικὸ Κτίριο ἐγκαταλείφθηκε ὀριστικά. Καθὼς δὲν ὑπῆρξαν μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις στὸ συγκεκριμένο σημεῖο, μὲ ἐξαιρεση δύο λάκκων περιορισμένης ἔκτασης που ἀνοίχθηκαν ἀπὸ ἀρχαιοκάπηλους στὴ δεκαετία τοῦ '60, ὀλόκληρο τὸ ὕλικὸ τοῦ ἄνω ὀρόφου βρίσκεται στὴν ἐπίχωση τοῦ ἰσογείου, ὅπως ἀκριβῶς κατέρρευσε μετὰ τή σεισμικὴ καταστροφή.

Ἀποτελέσματα τῆς παλαιότερης ἀνασκαφικῆς ἔρευνας

Κατὰ τή διάρκεια τῆς πρώτης συστηματικῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου μετὰξὺ τοῦ 1983 καὶ 1990 ἀνασκάφηκε μικρὸ μόνο τμήμα του. Ὁ κύριος στόχος τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν νὰ διευκρινιστεῖ ἡ ἔκταση καὶ ἡ χρονολόγησις τοῦ κτιρίου. Μόνο τέσσερα ἀπὸ τὰ σαράντα περίπου δωμάτια ἐρευνήθηκαν συνολικά ἢ τμηματικά. Τὰ σημαντικότερα ἀποτελέσματα αὐτῶν τῶν ἀνασκαφῶν μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν ὡς ἑξῆς:

Τὸ Κεντρικὸ Κτίριο οἰκοδομήθηκε ἀπὸ ἀδρὰ κατεργασμένους ἀσβεστόλιθους κατὰ τή διάρκεια τῆς ὙΜ Ι περιόδου πάνω στὰ ἐρείπια μιᾶς παλαιότερης κατασκευῆς, ἴχνη τῆς ὁποίας σώζονται στὴ ΒΔ πτέρυγα. Οἱ ἐξαιρετικὰ ἰσχυροὶ τοῖχοι τοῦ ἰσογείου στήριζαν ἕναν – τουλάχιστον – ἄνω ὄροφος, τὸ δάπεδο τοῦ ὁποίου ἦταν καλυμμένο μὲ σχιστολιθικὲς πλάκες. Σὲ μιὰ ὑστερότερη φάση προστέθηκαν στὸν ἀρχικὸ πυρήνα τοῦ κτιρίου καὶ ἄλλα δωμάτια. Τὸ Κεντρικὸ Κτίριο καταστράφηκε ἀπὸ ἰσχυρὸ σεισμὸ που χρονολογεῖται ἐπίσης στὴν ὙΜ Ι περίοδο. Μετὰ τή σεισμικὴ αὐτὴ καταστροφή τὸ Κεντρικὸ Κτίριο ἐγκαταλείφθηκε ὀριστικά. Ἰχνη μιᾶς περιορισμένης ἐπανακατοίκησης τοῦ οἰκισμοῦ δια-

πιστώθηκαν στὴν ἀπέναντι πλευρὰ τοῦ ἀμαξίτου δρόμου ποὺ διασχίζει τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο, κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπια ἐνὸς πιθανῶς βενετσιάνικου τυροκομείου.

Τὰ λίγα δωμάτια τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου ποὺ ἀνασκάφηκαν ἀπέδωσαν μεγάλες ποσότητες κεραμεικῆς καὶ ὀστῶν ζώων, καθὼς ἐπίσης μικροαντικείμενα, θραύσματα ἀσβεστοκονιάματος καὶ τοιχογραφιῶν. Ἡ πιὸ σημαντικὴ ἀνακάλυψη τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν στὸ Κεντρικὸ Κτίριο ἦταν αὐτὴ ἐνὸς κεραμικοῦ ἐργαστηρίου τὸ ὁποῖο ἐντοπίστηκε στὴ ΒΔ πτέρυγα καὶ ἐρευνήθηκε συστηματικὰ (πίν. 526)³. Ἡ διαρρύθμιση, ὁ ἐξοπλισμός, τὰ προϊόντα καὶ ἡ ἄριστη διατήρηση τοῦ ἐργαστηρίου εἶναι μοναδικὰ στὴ μινωικὴ Κρήτη. Τὸ πιὸ σημαντικὸ κατασκευαστικὸ του στοιχεῖο ἀποτελεῖ μία μικρὴ κυκλικὴ δεξαμενὴ γιὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ πηλοῦ. Ὁ κεραμικὸς τροχός (πίν. 53α)⁴ καὶ ὁ ὑπόλοιπος βασικὸς ἐξοπλισμὸς τοῦ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου βρέθηκαν στὸν δυτικὸ τομέα τοῦ χώρου. Πάνω σὲ δύο χαμηλὰ θρανία ποὺ ἐκτείνονται κατὰ μῆκος τοῦ νότιου καὶ δυτικοῦ τοίχου ἀποκαλύφθηκαν πολυάριθμα ἀγγεῖα, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρίσκονταν κατὰ χώραν. Ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν συνολικὰ 250 ἀγγείων – μετὰξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ δώδεκα διακοσμημένα – εἶχε ἀρχικὰ τοποθετηθεῖ σὲ ράφια προσαρμοσμένα στοὺς τοίχους τοῦ χώρου. Τέλος, στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο του, ἐντοπίστηκε ἑλλειπτικὴ κατασκευὴ ἣ ὁποία ἀποτελεῖ κατὰ πάσα πιθανότητα τὸν κεραμικὸ κλίβανο.

Ἔργασίες μελέτης καὶ συντήρησης κατὰ τὸ ἔτος 2004

Τὸ πρῶτο ἔτος τοῦ νέου ἀρχαιολογικοῦ προγράμματος ποὺ ἦταν ἀφιερωμένο στὴ μελέτη τοῦ ὑλικῶν τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν καὶ τὴν προετοιμα-

3. P. MICHAELIDIS, *SMEA* 32, 1993, 17-20.

4. Ὁ τροχός ἀντιπροσωπεύει ἓνα συνηθισμένο τύπο τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου· βλ. D. EVELY, *BSA* 83, 1988, 90-4, 100-6, εἰκ. 5-9, πίν. 14-19: τύπος 3C, 'Flywheel'. Πρβ. ἐπίσης αὐτόθι 90, εἰκ. 5, πίν. 16· TH. ELIOPOULOS, *BSA* 95, 2000, 107, πίν. 1-2· H. GEORGIU, *Ayia Irini: Specialized Domestic and Industrial Pottery, Keos VI* (1986) 38, ἀρ. 152, πίν. 10, 19.

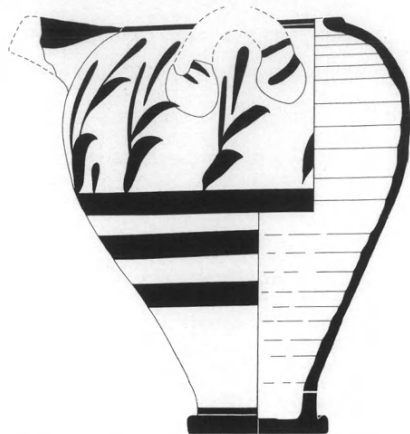
σία τῆς κατεξοχῆν ἀνασκαφικῆς ἔρευνας τὸ ἔτος 2005 πραγματοποιήθηκε χάρις σὲ χορηγία τοῦ *Institute for Aegean Prehistory*⁵. Ἡ μελέτη τοῦ ὕλικου τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν ἐπικεντρώθηκε στὴ συντήρηση, καταγραφή καὶ σχεδίαση τῶν 250 περίπου ἀκέραίων ἀγγείων ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀνασκαφεῖ μερικῶς τὸ 1988, μὲ στόχο τὴν τελικὴ δημοσίευσή του. Τὸ κεραμικὸ αὐτὸ σύνολο ἀποτελεῖται στὴν πλειοψηφία του ἀπὸ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα (πίν. 53β) καὶ καλάθους (πίν. 53γ) διάφορων τύπων ποὺ συνυπάρχουν μὲ πρόχειλες καὶ ραμφόστομες πρόχους, προχοῖδια, μικκύλα ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, διάφορα χρηστικά σκεύη (πίν. 53δ) κ.ἄ. Ὁ ἀκέραιος κεραμικὸς τροχὸς τοῦ ἐργαστηρίου ἀντιπροσωπεύει συνηθισμένο τύπο τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου ἀποτελώντας ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα σὲ μέγεθος παραδείγματα τῆς κατηγορίας του. Σύμφωνα μὲ τὰ προκαταρκτικὰ ἀποτελέσματα τῆς μελέτης τὸ συγκεκριμένο σύνολο ἐντάσσεται χρονολογικὰ στὴν ὠριμὴ φάση τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου. Οἱ ραμφόστομες πρόχοι μὲ διακόσμηση τρεχουσῶν σπειρῶν (εἰκ. 2), ἓνα γεφυρόστομο ἀγγεῖο μὲ καλαμοειδῆ μοτίβο (εἰκ. 3) καὶ ἓνα τμηματικὰ σωζόμενο κωνικὸ ρυτὸ μὲ στολιδωτὴ διακόσμηση (πίν. 54α) ἐπιτρέπουν ἀκριβῆ συγχρονισμό μὲ τὸν χρονολογικὸ ὀρίζοντα τῆς ἠφαιστειακῆς καταστροφῆς τῆς Θήρας⁶. Τὸ ὁμοιογενὲς αὐτὸ σύνολο πρόκειται

5. Στὴ μελέτη τοῦ 2004 συμμετεῖχαν: Γιάννης Γεωργίου, ὑποψήφιος διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελβέργης, Γιώργος Τζωράκης, πτυχιούχος Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀθήνας, Παναγιώτης Ντόβας, μεταπτυχιακὸς φοιτητῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, Λουκία Φλεβάρη, φοιτήτρια Ἀρχαιολογίας τοῦ ἴδιου Πανεπιστημίου καὶ Sebastian Zöller, φοιτητῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελβέργης.

6. Τὰ στενότερα παράλληλα ἐντὸς Κρήτης προέρχονται ἀπὸ τὴν «ὠριμὴ ΥΜ ΙΑ» κεραμεικὴ τῆς Κνωσοῦ: πρβ. P.M. WARREN, LM IA: Knossos, Thera, Gournia, στὸ PH.P. BETANCOURT, V. KARAGEORGHIS, R. LAFFINEUR καὶ W.-D. NIEMEIER (ἐκδ.), *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as he Enters his 65th Year, Aegaeum* 20, 1999, 895-6, 898· P.A. MOUNTJOY, *Knossos. The South House, BSA Suppl.* 34 (2003) 56· ἐπίσης P. WARREN καὶ V. HANKEY, *Aegean Bronze Age Chronology* (1989) 72-8· C.F. MACDONALD, *Notes on Some Late Minoan IA Contexts from the Palace of Minos and its Immediate Vicinity*, στὸ D. EVELY, I.S. LEMOS and S. SHERRATT (ἐκδ.), *Minotaur and Centaur. Studies in the Archaeology of Crete and Euboea*

Εἰκ. 2. ὙΜ ΙΑ ραμφόστομη πρόχους με διακόσμηση ἀπὸ τρέχουσες σπεῖρες.

Εἰκ. 3. ὙΜ ΙΑ γεφυρόστομο ἀγγεῖο με καλαμοειδῆ διακόσμηση.

νά ἀποτελέσει στὸ μέλλον σημεῖο ἀναφορᾶς στὴν προσπάθεια χρονολογικοῦ συγχρονισμοῦ διάφορων κεραμικῶν ομάδων ἀπὸ ἄλλες κρητικῆς θέσεις τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου. Ἡ καταγραφή καὶ μελέτη τῆς ὑπόλοιπης κεραμεικῆς ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο τοῦ κτιρίου ἀπέδωσε μεταξύ ἄλλων τμῆμα κλειστοῦ ἀγγείου τὸ ὁποῖο φέρει ἐγγράφατο «κεραμικὸ σημεῖο» (εἰκ. 4). Σὲ συνεργασία με τὴν Ἑλένη Νοδάρου, διδάκτορα Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Sheffield πρόκειται νά ληφθοῦν δείγματα ἀπὸ ἀγγεῖα καὶ ὄστρακα γιὰ πετρογραφικὴ μελέτη.

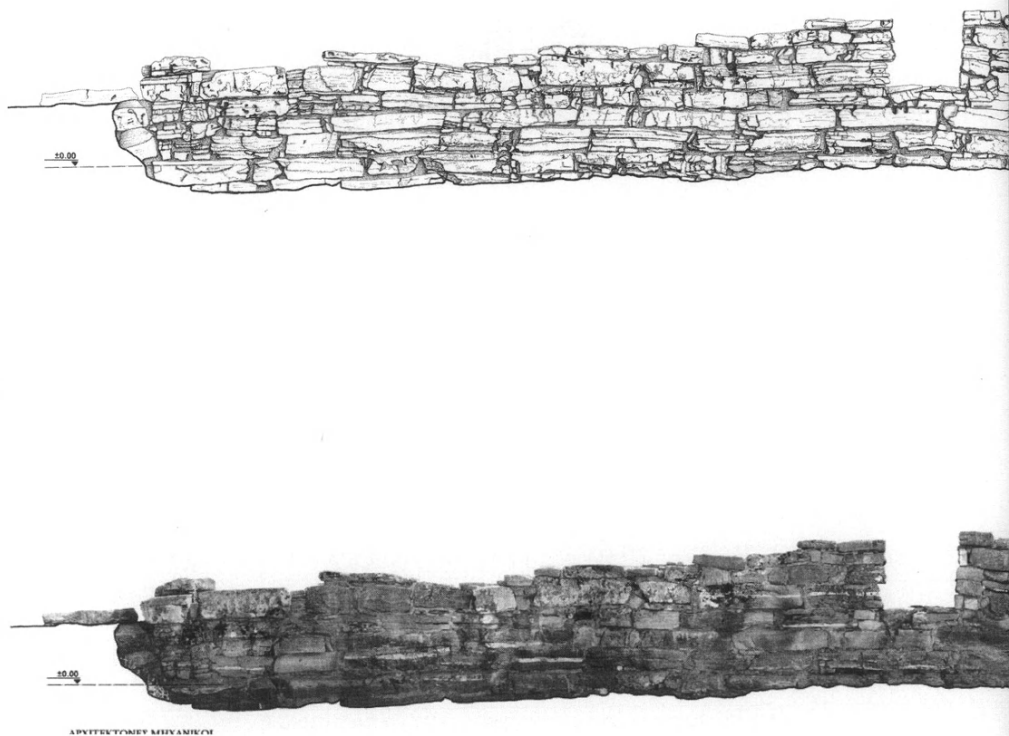
Presented to Mervyn Popham, BAR International Series 638 (1996): J. DRIESSEN καὶ C. MACDONALD, The Troubled Island. Minoan Crete before and after the Santorini Eruption, Aegaeum 17, 1997, 19-21, καὶ τὴν «ὑστερη» ἢ «τελικὴ ὙΜ ΙΑ» κεραμεικὴ τοῦ Κομμοῦ· πρὸς A. VAN DE MOORTELE, The Area around the Kiln, and the Pottery from the Kiln and the Kiln Dump, στὸ J.S. SHAW, A. VAN DE MOORTELE, P.M. DAY καὶ V. KILIKOGLU, A LM IA Ceramic Kiln in South-Central Crete. Function and Pottery Production, Hesperia Suppl. 30 (2001) 91-3.

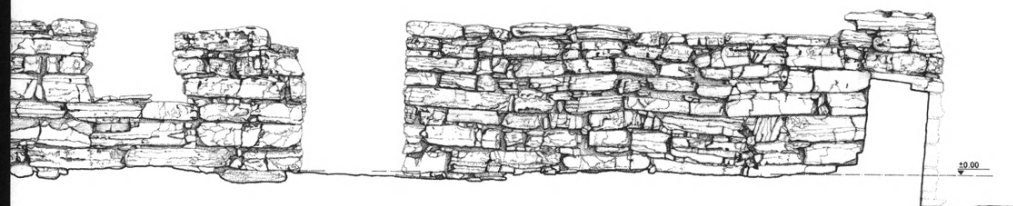
Είχ. 4. Τμήμα ἐνεπίγραφου κλειστού ἀγγείου.

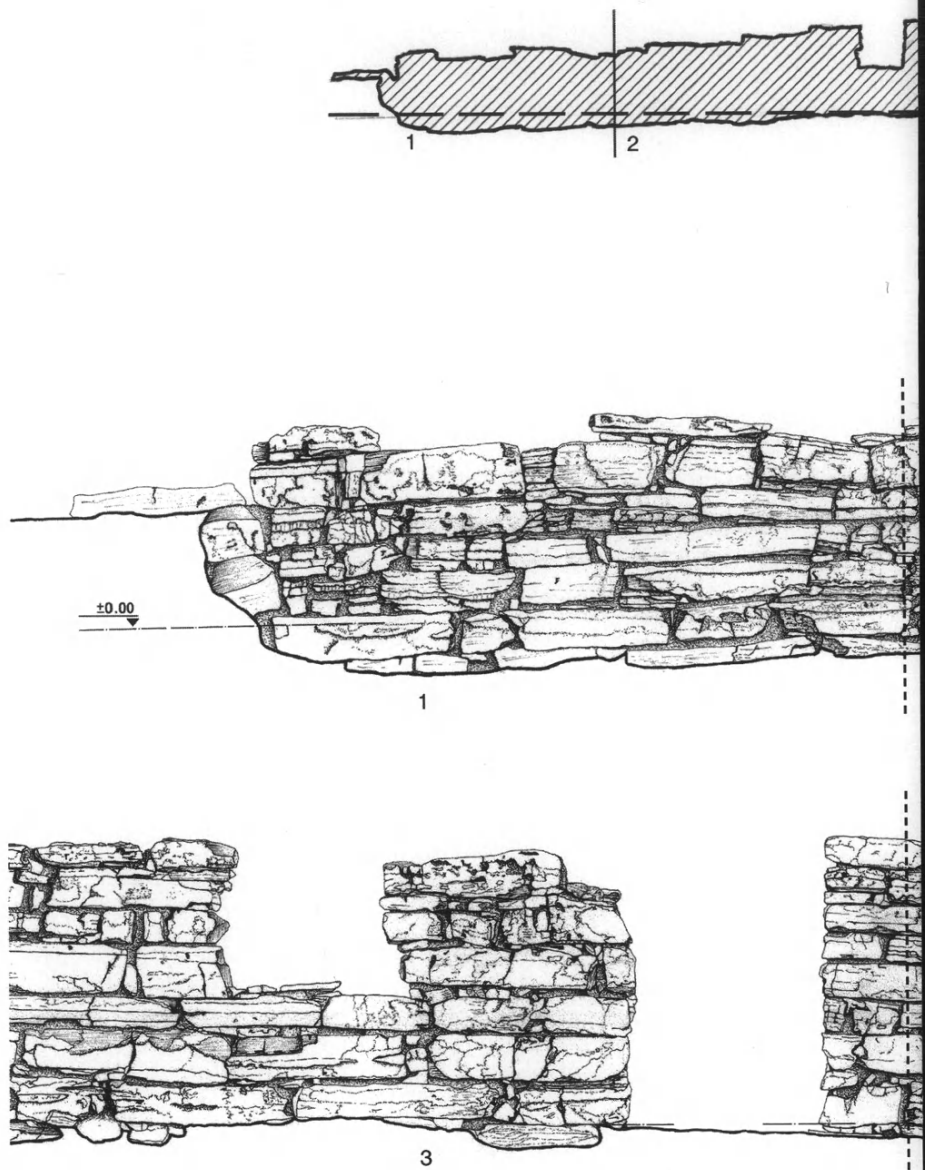
Στὸ πλαίσιο τῆς προετοιμασίας τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὸν χῶρο ἀπὸ τὸ 2005 μελετήθηκαν ἡ κατάσταση διατήρησης ἀλλὰ καὶ ἡ στατική τοῦ κτιρίου. Διαπιστώθηκε ὅτι οἱ δραματικὲς ἐποχιακὲς ἐναλλαγὲς τῆς θερμοκρασίας στὸ συγκεκριμένο ὑψόμετρο ἔχουν προκαλέσει σημαντικὲς φθορὲς στὴν τοιχοδομία του, καθιστώντας ἀναγκαῖες ἐκτεταμένους ἐργασίες στερέωσης καὶ ἀναστήλωσης. Βασικὸς στόχος τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν ποὺ θὰ ἔχουν ἄμεση προτεραιότητα θὰ ἀποτελέσει ἡ μακροπρόθεσμη προστασία τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων ἀλλὰ καὶ ἡ ἀσφάλεια τοῦ ἐπιστημονικοῦ συνεργείου τῆς σχεδιαζόμενης ἀνασκαφῆς. Στὸ πλαίσιο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτῆς μελέτης ἔγινε τὸν Αὐγούστο τοῦ 2004 λεπτομερὴς ταχυμετρικὴ ἀποτύπωση καὶ σχέδιο σὲ κλίμακα 1:20 τῆς βόρειας πρόσοψης τοῦ κτιρίου (εἰχ. 5-6). Ἡ ἀποτύπωση αὐτὴ θὰ ἀποτελέσει ὁδηγὸ γιὰ τὴ συστηματικὴ τεκμηρίωση τῶν ὑπόλοιπων τμημάτων τοῦ κτιρίου ποὺ θὰ προηγηθοῦν τῶν στερεωτικῶν ἐργασιῶν, οἱ ὁποῖες πρόκειται νὰ ξεκινήσουν τὸ 2005.

Στόχος τοῦ νέου διεπιστημονικοῦ προγράμματος ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας στὴ Ζώμινθο, ἡ ἀρχικὴ φάση τοῦ ὁποῖου πρόκειται νὰ διαρκέσει πέντε χρόνια, ἀποτελεῖ ἡ διεξοδικὴ μελέτη ἐνὸς μινωικοῦ ὄρεινοῦ κέντρου σὲ συνάρτηση μὲ τὸ φυσικὸ του περιβάλλον σὲ ἓνα ὑψόμετρο τὸ ὁποῖο ξεπερνᾷ κατὰ πολὺ τὸ σημερινὸ ἀνώτατο ὄριο κατοίκησης στὴν Κρήτη. Ἡ ὄρεινὴ πεδιάδα τῆς Ζωμίνθου εἶναι μία ἀπὸ τίς λίγες περιοχὲς τῆς Κρήτης ποὺ παρέμεινε ἀλώβητες ἀπὸ καταστρεπτικὲς σύγχρονες ἐπεμβάσεις. Ἡ ἐπανάραξη τῆς ἀνασκα-

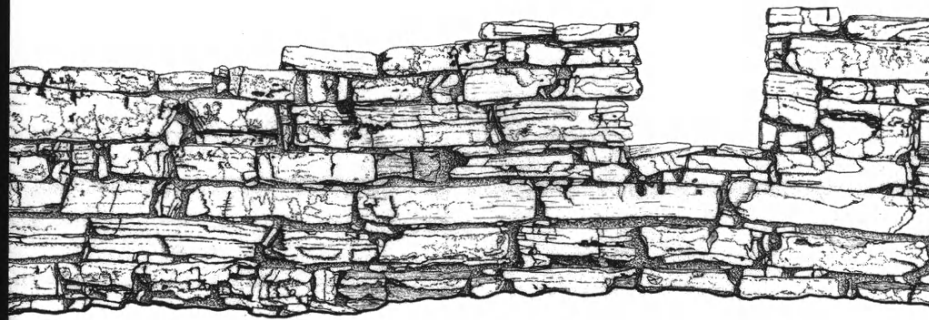
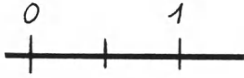
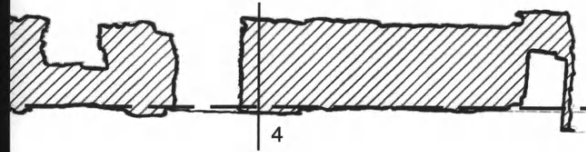

Εἰχ. 5. Πρόσοψη τοῦ βορείου τοίχου τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου τῆς Ζωμίνθου.

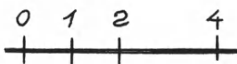
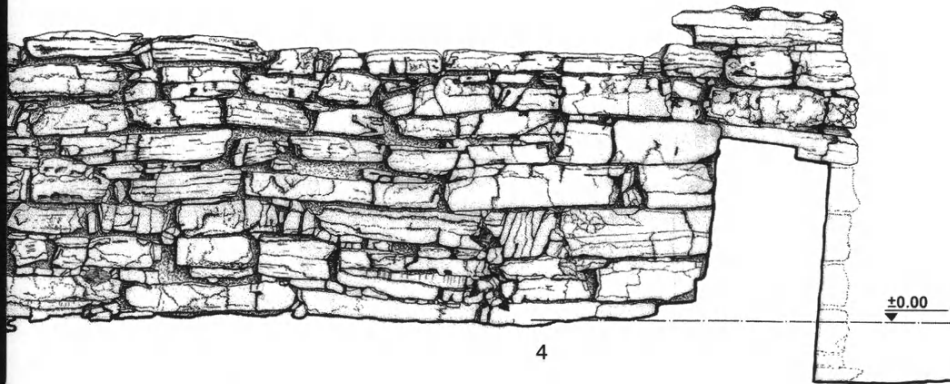

Εἰκ. 6. Πρόσοψη τοῦ βορείου τοίχου τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου τῆς Ζωμίνθου.

2

φικῆς καὶ εὐρύτερης ἐπιστημονικῆς ἔρευνας σὲ αὐτὴ τὴ θέση φιλοδοξεῖ ὄχι μόνο νὰ ἀποκαλύψει τὰ μινωικὰ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα ἀλλὰ καὶ νὰ συμβάλει στὴν ἀποκατάσταση ἐνὸς μινωικοῦ τοπίου καὶ στὴν ἀνάδειξη τῆς πολυσχιδοῦς ἀλληλεπίδρασης μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ περιβάλλοντος στὴ συγκεκριμένη περίοδο.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ - ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ

(Πίν. 55-68)

Υπό τήν διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες στό Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας καί κατά τὸ 2004. Λόγω τῶν ἐργασιῶν ἀντικατάστασης τοῦ στεγάστρου δάσος ὑποστυλωμάτων γιά τὸ προστατευτικό πατάρι ἐργασίας καλύπτει κυριολεκτικά τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο καθιστώντας τον δυσπρόσιτο γιά κάθε ἀρχαιολογική δραστηριότητα (πίν. 55α-β). Γιά τὸν ἴδιο λόγο ὁ χῶρος παρέμεινε κλειστός καί γιά τὸ κοινὸ γιά μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Καθὼς ἦταν ἐπόμενο, οἱ ἐργασίες περιορίστηκαν ἀποκλειστικά σὰ ἐργαστήρια συντήρησης καί ἐπεξεργασίας τῶν εὐρημάτων.

Τὸ ἔργο ἀντικατάστασης τοῦ στεγάστρου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου βρισκόταν στὴν ὀλοκλήρωση τῆς πρώτης φάσης του σὰ τέλος τοῦ 2003 καί εἶχε ὑποβληθεῖ στό ΥΠΠΟ τὸ σχετικὸ Τεχνικὸ Δελτίο γιά τὴ δεύτερη καί τελικὴ φάση του. Οἱ ἐργασίες συνεχίζονταν κανονικά ἀπὸ τὴν ἐργολήπτρια κοινοπραξία μὲ βάση τίς διαβεβαιώσεις τῶν ἀρμοδίων τοῦ ΥΠΠΟ ὅτι ὁ σχετικὸς φάκελος εἶχε προωθηθεῖ στό Ὑπουργεῖο Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, ἀναμενόταν ἡ σχετικὴ ὑπουργικὴ ὑπογραφή. Ἔτσι, ὡς κεραυνὸς ἐν αἰθρία ἦλθε ἡ εἶδηση, μετὰ τὴν ἀλλαγὴ ἡγεσίας στό ΥΠΠΟ, ὅτι ὁ σχετικὸς φάκελος οὐδέποτε διέβη τὸ κατώφλι τοῦ ΥΠΠΟ καί, κατὰ συνέπειαν, τὸ ἔργο εἶχε ἀπενταχθεῖ ἀπὸ τὸ Γ' Κοινοτικὸ Πλαίσιο Στήριξης καί γιά τὸ Ὑπουργεῖο Ἐθνικῆς Οἰκονομίας εἶχε παύσει ὑφιστάμενο. Κατόπιν αὐτοῦ ἡ ἐργολήπτρια κοινοπραξία, σύμφωνα μὲ τοὺς ὅρους τῆς σύμβασης, προέβη στὴ διακοπὴ τῶν ἐργασιῶν δεδομένου ὅτι παρέμεναν ἀνεξόφλητα τιμολόγια τῆς ἀξίας περίπου 4.000.000 εὐρώ. Μετὰ ἀπὸ μαραθῶνιο τριῶν μηνῶν καί χάρις στὴν προσωπικὴ παρέμβαση τοῦ Πρωθυπουργοῦ κ. Κ.

Καραμανλῆ οἱ ἀπαιτούμενες πιστώσεις ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἐξόφληση τῶν ὀφειλῶν ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἔργου ἐξασφαλίστηκαν ἀπὸ ἐθνικούς πόρους¹.

Μετὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ οἰκονομικοῦ προβλήματος οἱ ἐργασίες ἐπανελήφθησαν τὸν Σεπτέμβριο καὶ συνεχίστηκαν μὲ ἐντατικότερους ρυθμούς, ὥστε μέχρι τὸ τέλος τοῦ ἔτους νὰ ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἡ κατασκευὴ τοῦ χωροδικτυώματος (πίν. 56α-β) καὶ ἡ κάλυψή του μὲ ἀνοξειδωτὴ λαμαρίνα (πίν. 57α-β). Παράλληλα κατασκευάστηκαν οἱ ἀποχετευτικοὶ ἀγωγοὶ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, οἱ ὁποῖοι συνδέθηκαν μὲ τὶς μεγάλες ὑδατοδεξαμενές. Μὲ τὶς ἐργασίες αὐτὲς ἐξασφαλίστηκε ὄχι μόνο ἀποτελεσματικὴ προστασία τῶν μνημείων ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς φύσης ἀλλὰ καὶ ἡ συλλογὴ μεγάλων ποσοτήτων γλυκοῦ νεροῦ, ἀπαραίτητου γιὰ τὶς ποικίλες ἀνάγκες τῆς ἀνασκαφῆς.

Ὅπως ἐπισημάνθηκε στὴν ἀρχή, οἱ ἐργασίες συντήρησης, διαλογῆς, καταγραφῆς, σχεδίασης, φωτογράφησης καὶ ταξινόμησης τῶν εὕρημάτων συνεχίστηκαν μὲ ἐντατικὸ ρυθμὸ στὰ ἐπὶ μέρους ἐργαστήρια τῆς ἀνασκαφῆς. Πιὸ ἀναλυτικὰ οἱ ἐργασίες αὐτὲς ἔχουν ὡς ἐξῆς:

Ἐργαστήριο τοιχογραφιῶν

Γιὰ τὴν συντήρηση, τὴν ἀποκατάσταση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀκρωτηρίου εἶναι ἀπαραίτητη ἡ συνεχῆς συνεργασία τῶν ὑπεύθυνων ἀρχαιολόγων ὄχι μόνο μὲ τοὺς εἰδικούς συντηρητὲς ἀλλὰ καὶ μὲ εἰδικὸ ἀρχιτέκτονα καὶ ζωγράφο γιὰ τὴν ἔνταξή τους στὸν χῶρο².

1. Ἐκφράζονται καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ θερμὲς εὐχαριστίες πρὸς τὸν Πρωθυπουργὸ κ. Κωνσταντῖνο Καραμανλῆ γιὰ τὸ προσωπικὸ ἐνδιαφέρον του.

2. Τὴν ἀρχαιολογικὴ ἐποπτεία στὸ ἐργαστήριον εἶχαν οἱ Δρ. Ἀνδρέας Βλαχόπουλος καὶ Φραγκούλα Γεώργια. Ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως τὶς ἐργασίες συντήρησης παρακολουθεῖ ἡ παλαιὰ συνεργάτις καὶ καθηγήτρια στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης Κλαίρη Παλυβοῦ. Ἡ ζωγράφος Μαρία Κρίγκα ἐπικουρούμενη κατὰ τὸ 2004 καὶ ἀπὸ τὴν Τζ. Πάλλα ἐκάλυψε καὶ πάλι τὶς ἀνάγκες σχεδιαστικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἀποκατάστασης. Μὲ τεχνικὴ ὑπεύθυνο τοῦ ἐργαστηρίου τὴν συντηρήτρια Εὐαγγελία Καλαμπούκη καὶ ὑπὸ τὴν καθοδήγηση καὶ ἐποπτεία τῶν ἀρχισυντηρητῶν τοῦ ὙΠΠΟ Ἰάκωβου Μιχαηλίδη καὶ Ἀπόστολου Βούλγαρη ἐργάστηκαν οἱ Σοφία Βούλγαρη, Ἐλένη Μιχαηλίδου, Ἀγγελικὴ Ἀλεφραγκῆ, Ἀ. Βάλδη, Ἡλίας Βλαβιανός, Ἰάκωβος Γιατροπούλης, Νικόλαος Διακουμόπουλος, Μαρία Ματσάδου, Μαρίνα Παπαπέτρου, Μ. Σγούντζου, Κατερίνα Τσεβέτκου, Ἐμμανουὴλ Χαμαοῦ.

Τὸν κύριον ὄγκο τῶν τοιχογραφιῶν πού βρίσκονται στὸ στάδιο συντήρησης ἀποτελοῦν οἱ συνθέσεις πού κοσμοῦσαν τὴν Ξεστή 3. Μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς συνθέσεις αὐτὲς ἀποδεικνύεται ἡ τοιχογραφία τῶν Πολύχρωμων Σπειρῶν, τῆς ὁποίας ἡ συντήρηση ἀποτέλεσε καὶ τὸ κύριο ἔργο τοῦ ἐργαστηρίου κατὰ τὸ 2004. Σύμφωνα μὲ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐνδείξεις ἡ τοιχογραφία αὐτὴ βρέθηκε σὲ μεγάλη διασπορὰ πέριξ τοῦ δωματίου 3 καὶ προφανῶς ἀνῆκε σὲ δωμάτιο τοῦ δευτέρου ὀρόφου, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐλάχιστα ἀρχιτεκτονικὰ τμήματα ἔχουν ἀπομείνει³. Ἀπὸ τὴ σταδιακὴ συναρμολόγηση τῶν θραυσμάτων τῆς τοιχογραφίας προκύπτει ὅτι σύνθεση λευκῶν καὶ γαλάζιων σπειρῶν ἐκάλυπτε τοῖχο μήκους 5 καὶ ὕψους 3 μέτρων. Λόγω τῶν μεγάλων διαστάσεων τῆς ἡ σύνθεση αὐτὴ ἀπλώθηκε σὲ δύο πάγκους στὸ ἐργαστήριο, ὥστε νὰ εἶναι προσπελάσιμα τὰ σπαράγματα κατὰ τὴν ἀναζήτηση ἐπαφῶν μεταξύ τους (πίν. 58α). Παρόμοια σύνθεση ἀλλὰ σὲ ἄλλους χρωματικούς συνδυασμούς κοσμοῦσε ἓνα δεύτερο τοῖχο ἀδιευκρίνιστων ἀκόμη διαστάσεων (πίν. 58β). Μία τρίτη ἐνότητα προφανῶς ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο ἀποτελεῖ ζωφόρος σπειρῶν ὕψους 0.70 μ. (πίν. 59α). Δεδομένου ὅτι, ὅπως ἤδη ἐπισημάνθηκε, παραμένει ἄγνωστη ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ χώρου τὸν ὁποῖο κοσμοῦσε ἡ τοιχογραφία, ἡ συντήρηση καὶ ἀποκατάστασή τῆς θὰ συμβάλει στὴν ἀνάπλαση τῆς εἰκόνας του. Καὶ μόνο ἀπὸ τὶς διαστάσεις τῆς μεγάλης συνθέσεως (5 μέτρα) ἐκτιμᾶται ὅτι ἡ τοιχογραφία αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ κοσμοῦσε ἓνα τυφλὸ τοῖχο μιᾶς ἰδιαίτερα μεγάλης αἴθουσας.

Μικρὲς συμπληρωματικὲς ἐπεμβάσεις καὶ τοποθέτηση σπαραγμάτων ἔγιναν στὴ σύνθεση τῶν «Κυριῶν μὲ τὶς Ἀνθοδέσμες» (πίν. 59β) καὶ ἄρχισε ἡ συντήρηση τῶν συνθέσεων μὲ τὶς δύο ἀνδρικές μορφές Α καὶ Β («Κυνηγῶν»;) ἀπὸ τὸν προθάλαμο 5 τοῦ κτιρίου⁴. Ἦδη ἡ σύνθεση τοῦ «Κυνηγοῦ Α» ἔχει ἀποκατασταθεῖ σὲ μεγάλο βαθμό. Εἰκονίζει ἀνδρική μορφή, ἡ ὁποία κρατεῖ σχοινὶ καὶ συλλαμβάνει ταῦρο ἀπὸ τὰ κέρατα (πίν. 60α). Πίσω ἀπὸ τὸ ζῶο ἀποκαθίσταται δευτέρη μορφή (πίν. 60β). Οἱ διαστάσεις πού προκύπτουν γιὰ τὴ σύνθεση αὐτὴ (2.35 × 1.65 μ.) ἀντιστοιχοῦν πρὸς ἐκείνες τοῦ νότιου τοίχου τοῦ προθαλάμου, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἡ τοιχογραφία εἶχε ἀποκολληθεῖ τὸ 1973⁵. Ἀπὸ τὸν βόρειο πλινθότοιχο τοῦ προθαλάμου προέρχεται ἡ σύνθεση τοῦ «Κυνηγοῦ» Β, ὅπου παριστάνεται ἀνδρική μορφή μὲ ζῶμα νὰ ἐκτελεῖ ἄλλα

3. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Θήρα* VII, 26, πίν. 40α-β· *Θήρα* VII, 23.

4. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Θήρα* VI, 13, πίν. 23· *Θήρα* VII, 23.

5. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Θήρα* VII, 26, πίν. 39α.

στή ράχη αἰγάγρου σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ τὸν συλλάβει ἀπὸ τὰ κέρατα (πίν. 61α). Γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς συντήρησης στὴ σύνθεση αὐτὴ θὰ ἀπαιτηθεῖ ἡ ἀνασκαφὴ κάτω ἀπὸ τὸ παρακείμενο κλιμακοστάσιο, ὅπου ἐνδέχεται νὰ ὑπάρχουν σημαντικὰ τμήματα τῆς τοιχογραφίας.

Παράλληλα μὲ τὶς ἀνωτέρω ἐργασίες ἐπανεξετάστηκαν παλαιότερες ἀποσπασματικὲς τοιχογραφίες ἀπὸ διάφορα σημεῖα τοῦ οἰκισμοῦ, τῶν ὁποίων θραύσματα ἐντοπίστηκαν στὶς ἀποθήκες τοῦ Ἀκρωτηρίου. Πρόκειται γιὰ τὴ σύνθεση τῶν Ἀντιλοπῶν ἀπὸ τὸ κτίριο Β⁶, καὶ τὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν τοῦ λεγόμενου Ἀφρικανοῦ, τῶν Σεβιζόντων Πιθήκων καὶ τῶν Γαλάζιων Πουλιῶν ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχή τοῦ Τομέα Α⁷.

Ἔργαστήριο κεραμικῆς

Ὁ τεράστιος ὄγκος ὀστράκων πού προέκυψε ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν φρεάτων θεμελίωσης τοῦ νέου στεγάστρου ἀπαίτησε τὴν ἐνίσχυση τοῦ ἐργαστηρίου σὲ ἀνθρώπινο δυναμικὸ (πίν. 616)⁸. Ἀπὸ πλευρᾶς ἀρχαιολόγων συνεχίστηκε καὶ ὀλοκληρώθηκε ἡ διαλογὴ καὶ ἡ ταξινόμηση τῶν ὀστράκων καθὼς καὶ ἡ καταχώρηση στοὺς καταλόγους τῆς ἀνασκαφῆς ὑπερδιακοσίων ἀντικειμένων, τῶν ὁποίων εἶχε ὀλοκληρωθεῖ ἡ συντήρηση. Ἀπὸ τὸ τεχνικὸ προσωπικὸ συντηρήθηκαν, συμπληρώθηκε ἡ διαλογὴ καὶ ἡ ταξινόμηση τῶν ὀστράκων καθὼς καὶ ἡ καταχώρηση στοὺς καταλόγους τῆς ἀνασκαφῆς ὑπερδιακοσίων ἀντικειμένων, τῶν ὁποίων εἶχε ὀλοκληρωθεῖ ἡ συντήρηση. Ἀπὸ τὸ τεχνικὸ προσωπικὸ συντηρήθηκαν, συμπληρώθηκαν καὶ ἀποκαταστάθηκαν αἰσθητικὰ περὶ τὰ 200 ἀγγεῖα κυρίως ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἀλλὰ καὶ ἀπὸ παλαι-

6. Τὴ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ κτιρίου Β γιὰ τελικὴ δημοσίευση ἔχει ἀναλάβει ἡ ἀρχαιολόγος Φρ. Γεώργια.

7. Ἡ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν γιὰ τελικὴ δημοσίευση ἔχει ἀναληφθεῖ ἀπὸ τὸν ἀρχαιολόγο Δρ Ἀνδρέα Βλαχόπουλο.

8. Μὲ ἀρχαιολογικὴ ὑπεύθυνο τὴν Δρ Εἰρήνη Νικολακοπούλου ἐργάστηκαν ἐπίσης οἱ ἀρχαιολόγοι Νατάσα Ἀκριβάκη, Στέφανος Καριώτης, Βενέδικτος Λανάρας καὶ Ἀθηνᾶ Μανίκη. Μὲ τεχνικὸ συντονιστὴ τὸν συντηρητὴ Παναγιώτη Βλάχο ἐργάστηκαν ἐπίσης οἱ Λουκᾶς Ἀλεφραγκῆς καὶ Νεκτᾶριος, Ἀλεφραγκῆς, Ἔφη Γκιούλμπα, Δημητρώπουλος Βασίλης, καὶ Λευτέρης Ὀλιβέρα.

ότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους. Τὸ ἐργαστήριο κεραμικῆς ἐκάλυψε ἐπίσης τὶς ἀνάγκες συντήρησης λιθίνων εὐρημάτων ἀποκαθιστώντας 15 ἀγγεῖα καὶ 75 ἐργαλεῖα. Σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀπὸ τὰ συντηρηθέντα ἀντικείμενα σχεδιάστηκαν ἢ ἀποκαταστάθηκαν σχεδιαστικά⁹.

Στὸ ἐργαστήριο κεραμικῆς ἐξυπηρετήθηκαν ἐπίσης κατὰ διαστήματα ἑξι ἐπιστήμονες μελετητές¹⁰, ἐνῶ παράλληλα ἀσκήθηκαν ἑπτὰ φοιτητὲς ἀρχαιολογίας¹¹ καὶ τέσσερις σπουδαστὲς συντήρησης¹².

Ἐργαστήριο - ἀποθήκη λιθίνων¹³

Γιὰ ἐξοικονόμηση χώρου ἡ νέα ἀποθήκη γιὰ τὰ λίθινα εὐρήματα¹⁴ ἐξοπλίστηκε μὲ κυλιόμενους ρυμούς (πίν. 626), στοὺς ὁποίους ταξινομήθηκαν περὶ τὰ 2500 ἀντικείμενα, ἀφοῦ εἶχε προηγηθεῖ ἡ καταγραφή τους στὸν εἰδικὸ κατάλογο, ἡ σχεδίαση καὶ ἡ φωτογράφησή τους¹⁵.

Ἐργαστήριο μετάλλων¹⁶

Κατὰ τὸν Αὐγούστο τοῦ 2004, ὅποτε λειτούργησε τὸ ἐργαστήριο, ἀφ' ἐνὸς πραγματοποιήθηκε ὁ ἐτήσιος ἔλεγχος τῶν μέχρι τώρα συντηρημένων

9. Τὴ σχεδίαση καὶ σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση ἔκαναν ὁ ζωγράφος Ἀνδρέας Κοντονῆς καὶ ἡ σχεδιάστρια Λίλα Μπολώτη.

10. Dr P. Day, Dr. Carl Knappett, Δρ Ἀγγελία Παπαγιαννοπούλου, Παν. Δρίβας, Εὐαγγελία Κάτσα, Μαίρη Τσουλάκου.

11. Γεωργία Ἀθηνέλλη, Δημήτρης Καραμπάτσος, Δημήτρης Μουρτίκας, Βάνα Ὁρφανοῦ, Ἰωάννα Παπαγιάννη, Δήμητρα Σπηλιοπούλου καὶ Ἑλένη Ψύχα.

12. Μαρία-Φλώρα Ἀντωνοπούλου, Σοφία Δακουτροῦ, Ἀθηνᾶ Κουμπαρούλη καὶ Ἰωάννα Φαρμάκη.

13. Τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν καταγραφή καὶ ταξινόμηση τῶν λιθίνων εὐρημάτων ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς ἀντίστοιχης ἀποθήκης ἔχει ἡ ἀρχαιολόγος Δρ Ἀναστασία Δεβετζή.

14. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 2003.

15. Τὶς φωτογραφήσεις τῶν εὐρημάτων πραγματοποίησαν οἱ φωτογράφοι Γιάννης Σαρακίνης καὶ Δημήτρης Σακαντζῆς.

16. Ἐπεύθυνη τοῦ ἐργαστηρίου εἶναι ἡ εἰδικὴ συντηρήτρια Ἐλευθερία Παπαδήμα, τὴν ὁποία γιὰ πολλοστὴ χρονιά εὐγενῶς διέθεσε ἡ Ἐφορεία Ἐναλίων Ἀρχαιοτήτων. Στὴν προέσταμένη τῆς Ἐφορείας κ. Δελλαπόρτα ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες.

ἀντικειμένων καὶ ἀφ' ἐτέρου συντηρήθηκαν πιὸ πρόσφατα εὐρήματα. Ἀπὸ τὸν ἔλεγχο παλαιότερων εὐρημάτων διαπιστώθηκε ὅτι ἡ ὑπ' ἀριθ. εὐρετ. 5606 δίωτη λεκάνη ἀπὸ τὴν Δυτικὴ Οἰκία¹⁷ παρουσίαζε τάσεις διάβρωσης (πίν. 62γ). Μὲ τὴ συμπληρωματικὴ αὐτὴ ἐπέμβαση ἀποκαλύφθηκαν ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες, ὅσον ἀφορᾷ στὴ χρῆση τοῦ σκεύους. Διαπιστώθηκε δηλαδὴ ὅτι αὐτὸ εἶχε ὑποστῆ ἐπισκευὴ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ ὅτι τὴ μία τουλάχιστον τῶν λαβῶν του ἐκάλυπτε χόρτινο πλέγμα, ὅπως ἔδειξαν τὰ διατηρηθέντα λείψανά του (πίν. 62β). Ἀπὸ τὰ νεώτερα εὐρήματα συντηρήθηκαν κυρίως μικροαντικείμενα ποὺ συνελέγησαν κατὰ τὴ διαδικασία ὑδροκοσκινίσματος στὸ ἐργαστήριο περιβαλλοντικῆς ἀρχαιολογίας.

Ἔργαστήριο περιβαλλοντικῆς ἀρχαιολογίας

Δύο ομάδες ἐξειδικευμένων ἀρχαιολόγων ἐργάστηκαν στὸ ἐργαστήριο, ἡ ομάδα τῆς ἀρχαιοβοτανικῆς καὶ ἡ ομάδα τῆς ἀρχαιοζωολογίας¹⁸. Ἡ πρώτη ομάδα συνέχισε τὴ διαδικασία διαχωρισμοῦ τῶν ὀργανικῶν καταλοίπων ἀπὸ τίς ποσότητες λεπτοκοκκῆς ἐλαφρόπετρας, ποὺ εἶχαν συλλεγεῖ κατὰ τὸ ὑδροκοσκίνισμα δειγμάτων χόματος ἀπὸ τὰ φρέατα θεμελίωσης τῶν στύλων τοῦ νέου στεγάστρου¹⁹.

Ἀπὸ τὴν ομάδα ἀρχαιοζωολογίας²⁰ συνεχίστηκε ἡ διαλογὴ καὶ ταξινόμηση τῶν καταλοίπων χερσαίας καὶ θαλάσσιας μικρῆς καὶ μεγάλης πανίδας. Μὲ εἰδικὴ χορηγία τοῦ Institute for Aegean Prehistory καταρτίστηκε ἠλεκτρονικὴ βάση δεδομένων, στὴν ὁποία καταχωρίστηκαν περὶ τὰ 100.000 ὅσα ποὺ ἔχουν ὡς τώρα συγκεντρωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ.

17. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1977, 387-88, πίν. 202β.

18. Τῆς πρώτης ομάδας ὑπεύθυνη εἶναι ἡ ἀρχαιοβοτανολόγος Δρ Ἀνάγια Σαρπάκη καὶ τῆς δεύτερης ἡ ἀρχαιοζωολόγος Δρ Κατερίνα Τρανταλίδου.

19. Τὴν ομάδα ἀποτελέσαν οἱ ἀρχαιολόγοι Βασίλης Γασπαράκης, Εὐαγγελία Μανουσογιαννάκη, Δήμητρα Μαραγκάκη, Χριστίνα Μπίσδα, Λαμπρινὴ Πολέντα, Ἀντωνία Σιδηροπούλου καὶ Νικολία Σπανοῦ.

20. Στὴν ομάδα ἀρχαιοζωολογίας ἐργάστηκαν οἱ ἀρχαιολόγοι Μ. Θεοδόση καὶ Ἐλ. Μπελεγρίνου.

Ἐξωτερικὲς συνεργασίες

Θραύσματα ξυλανθράκων προερχόμενα ἀπὸ πρωτοκυκλαδικὸν ὀρίζοντα τοῦ φρέατος 63Α ἀναλύθηκαν στὸ Ἰνστιτούτο Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου²¹. Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση αὐτὴ προέκυψαν ἐντυπωσιακὲς πληροφορίες τόσο γιὰ τὶς δραστηριότητες τῶν κατοίκων τῆς Θήρας ὅσο καὶ γιὰ τὶς σχέσεις τους μὲ τὸν ἔξω κόσμο. Ἡ ταύτιση ξύλων ἀπὸ δένδρα ποὺ δὲν ἀνήκουν στὴν ἐπιτόπια χλωρίδα, ὅπως ὁ κέδρος τοῦ Λιβάνου, ἡ καστανιά, ἡ τίλια (φλαμουριά) ἐπιβεβαιώνουν τὶς ἐξωτερικὲς σχέσεις τοῦ Ἀκρωτηρίου, γνωστὲς καὶ ἀπὸ ἄλλα λιγότερο φθαρτὰ εὐρήματα. Τὸ ἴδιο σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ ταύτιση ξύλου ροδιᾶς καὶ μάλιστα ἀπὸ ὀρίζοντα τοῦ τέλους τῆς τρίτης χιλιετίας π.Χ. Δεδομένου ὅτι ἡ ἀρχικὴ προέλευση τοῦ ροδιοῦ τοποθετεῖται σὲ περιοχὴ νοτιῶς τῆς Κασπίας θαλάσσης, ἡ μέχρι τώρα ἀντίληψη ἦταν ὅτι στὸ Αἰγαῖο ἔφτασε κατὰ τὴν Ὑστερῇ Ἐποχῇ τοῦ Χαλκοῦ, τὸν 14ο ἢ 13ο αἰ. π.Χ. Τὸ πρόσφατο ταπεινὸ εὐρημα τοῦ Ἀκρωτηρίου ὅχι μόνον μεταθέτει τὸν χρόνο εἰσαγωγῆς τῆς ροδιᾶς κατὰ 8-10 αἰῶνες νωρίτερα, ἀλλὰ καὶ ἐξηγεῖ πῶς τὸ ἐξωτικὸ φρούτο ἔγινε τοῦ συρμοῦ ὡς διακοσμητικὸ στοιχεῖο σὲ μιὰ κατηγορία πῆλινων σκευῶν τῆς Μέσης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (περ. 18ος αἰ. π.Χ., πίν. 63α). Ἐντοπιστήκαν ἀκόμη καρποὶ ρεβυθιοῦ καὶ σπόροι καρθάμου (κνίκου τῶν ἀρχαίων), βοτάνου γνωστοῦ γιὰ τὴ χρήση του στὴ βαφὴ ὑφασμάτων. Σημαντικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ διαπίστωση ὅτι γιὰ καύσιμη ὕλη στὸ Ἀκρωτήρι χρησιμοποιοῦνταν κλαδιὰ μικρῶν θάμνων, ἐλαιοπυρῆνες ἀλλὰ καὶ ... κοπριά.

Ἀμέσως μετὰ τὴ σύσταση τοῦ Κέντρου Ἐρευνας καὶ Συντήρησης Ἀρχαιολογικοῦ Ὑφάσματος ἡ ἀνασκαφὴ συνδέθηκε μαζί του καὶ ἄρχισε μιὰ πολὺ γόνιμη καὶ πολλὰ ὑποσχόμενη συνεργασία²². Οἱ στερεομικροσκοπικὲς ἐξετάσεις ποὺ ἔγιναν δειγματοληπτικὰ σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ ἀντικειμένων ἀποκάλυψαν ὅτι ὀργανικὰ ὕλικα καὶ τεχνικὲς χρήσης τους, ἀπρόσιτα στὸ γυμνὸ μάτι ἢ ἔστω καὶ κάτω ἀπὸ κοινὸ μικροσκόπιο, μποροῦν νὰ ἐντοπιστοῦν

21. Τὴν μελέτη ἔκανε ἡ ἀρχαιοβοτανολόγος Ἑλένη Ἀσοῦτη: E. ASOUTI, Wood charcoal from Santorini (Thera): new evidence for climate, vegetation and timber imports in the Aegean Bronze Age, *Antiquity* 77, 2003, 471-78.

22. Ἐπικεφαλῆς τοῦ Κέντρου ἀλλὰ καὶ τῆς ομάδας ποὺ συνεργάζεται μαζί μας εἶναι ἡ κ. Γιούλη Σπαντιδάκη.

μέ ὑπερσύγχρονα μέσα τῆς τεχνολογίας καί νά παράσχουν πλήθος πολύτιμων πληροφοριῶν.

Ἀπό τὸ φρέαρ θεμελίωσης τοῦ στύλου 76 γιὰ τὸ νέο στέγαστρο εἶχε περισυλλεγεῖ, ἐγκλωβισμένη μέσα στὸ στρώμα ἐλαφρόπετρας, μεγάλη μπρούντζινη πρόχους (ἀριθ. εὔρετ. 9214)²³. Ὅπως εἶχε διαπιστωθεῖ ἀκόμη κατὰ τὴν εὔρεση τοῦ σκεύους, τόσο ἡ κύρια λαβὴ ὅσο καί μία βοηθητικὴ λίγο πῖο πάνω ἀπὸ τὴ βάση, ἦσαν περιτυλιγμένες με πλοχμὸ ἀπὸ τρεῖς φυτικὲς ταινίες (πίν. 636), οἱ ὁποῖες θὰ μπορούσαν νά προέρχονται ἀπὸ φύλλα καλαμιῶν ἢ φοινίκων. Πείραμα μετὲ τὴ χρήση καλαμόφυλλων ἔδειξε ὅτι ἦταν δυνατὴ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς τεχνικῆς ποῦ εἶχε ἐφαρμοστεῖ γιὰ τὴν πλοκὴ τους²⁴. Ἡ κάλυψη τῶν λαβῶν τῆς πρόχους μετὲ παχεῖς πλοχμούς, ἔστω καί ἀπὸ εὐτελὲς ὕλικό, φαίνεται πὼς ἦταν ἀναγκαία προκειμένου εἶτε νά ἀπαλύνεται ὁ πόνος ποῦ θὰ προκαλοῦσαν οἱ ἀκμὲς τῶν λαβῶν κατὰ τὴν ἄρση τῆς πρόχους πλήρους, εἶτε νά προστατεύονται τὰ χέρια, ἂν τυχὸν ἡ πρόχους ἦταν γεμάτη μετὲ βραστὸ νερό. Πάντως τὸν τρόπο ἄρσης τοῦ σκεύους δείχνει σαφέστατα ἡ πρόχους ποῦ κρατεῖ ἡ μορφὴ ἐνηλίκου ἀνδρὸς στὴν τοιχογραφία τῶν Γυμνῶν Ἀγοριῶν ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 3 (πίν. 64α)²⁵.

Ἀπὸ τὸ φρέαρ γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ στύλου 68A τοῦ νέου στεγάστρου, καταπλακωμένο μετὲ ἐλαφρόπετρα εἶχε ἀνασυρθεῖ στὶς 9 Ὀκτωβρίου 2000 μικρὸ τεμάχιο ὑφάσματος 13×8 ἐκ. (πίν. 646). Μετὰ τὴν ἐξέταση τοῦ ὑφάσματος κάτω ἀπὸ ἠλεκτρονικὸ μικροσκόπιο διαπιστώθηκε ἀφ' ἑνὸς ὅτι οἱ κλωστὲς εἶναι ἀπὸ φυτικὲς ἴνες καί ἀφ' ἑτέρου ὅτι ὑπάρχει διαφορὰ στὸ πάχος μεταξὺ κλωστῶν στημονιοῦ καί ὑφαδιοῦ. Δίκλωνες μετὲ στρέψη S καί διάμετρο 0.8 mm εἶναι οἱ κλωστὲς κατὰ τὸν ἄξονα OY, ἐνῶ μονόκλωνες μετὲ στρέψη z καί διάμετρο ποῦ κυμαίνεται μεταξὺ 1.28 καί 1.8 mm. Τὸ πλῆθος τῶν κλωστῶν ἀνά ἑκατοστὸ καί ἡ διάμετρός τους ὑποδηλώνουν χονδρὸ ὕφασμα, κατὰ πάσα πιθανότητα σακκί.

Κατὰ τὴ διάνοιξη τῆς τάφρου γιὰ τὴν διευθέτηση τῶν χιαστὶ τενόντων μεταξὺ τῶν νέων στύλων τοῦ στεγάστρου 63 A καί 64 A ἐγκλωβισμένο μέσα

23. Ἔργον 2001, 79 εἰκ. 86.

24. Τὸ πείραμα ἐγίνε ἀπὸ τὴν κ. Σπαντιδάκη.

25. X. ΝΤΟΥΜΑΣ, *Οἱ Τοιχογραφίες τῆς Θήρας*. Ἰδρυμα Θήρας «Πέτρος Μ. Νομικός» (Ἀθήνα 1992) 149, εἰκ. 114.

στό στρώμα τῆς ἐλαφρόπετρας βρέθηκε συγκεντρωμένο σὲ δέμα (μπόγο) ἓνα μεγάλο ἀλιευτικό δίχτυ (πίν. 65α, 65β). Τὸ δίχτυ εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ δίκλωνο σπάγκο. Ἡ στρέψη τῶν ἰνῶν κάθε κλώνου (πρωτογενῆς) εἶναι z ἐνῶ τῶν κλώνων γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ σπάγκου (δευτερογενῆς) εἶναι S ($z2S$, πίν. 66α). Ἀπὸ τὴν ἐξέταση κάτω ἀπὸ ἠλεκτρονικὸ μικροσκόπιο διαπιστώθηκε ὅτι οἱ ἴνες εἶναι φυτικές, ἀλλὰ δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ταύτιση τοῦ εἴδους τοῦ φυτοῦ, ἀποκλειομένου τοῦ λιναριοῦ ἢ τῆς καννάβεως.

Τὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν πιὸ πάνω πρόσφατων εὐρημάτων μᾶς ὠθήσαν στὴν ἐπανεξέταση καὶ ἄλλων μεταλλικῶν ἀντικειμένων πού εἶχαν εἴθει παλαιότερα στὸ φῶς. Χάρης στὸ γεγονός ὅτι ὀργανικὰ κατάλοιπα ὀρυκτοποιούμενα ἀπὸ τὰ ἄλατα πού προκαλεῖ ἡ διάβρωση τοῦ μετάλλου διατηροῦνται, ἢ ἀπόπειρα ἔδωσε ὄντως ἐντυπωσιακὰ ἀποτελέσματα, πού μᾶς ἐνθαρρύνουν στὴ συστηματοποίηση τοῦ ἐγχειρήματος.

Μέσα σὲ πίθο (A15) ἀποθηκευμένο στὸ ἰσόγειο Δ1 τοῦ Συγκροτήματος Δ εἶχαν βρεθεῖ στίς 2 Σεπτεμβρίου 1993²⁶ ζευγὸς μπρούντζινων ταλάντων (δίσκων) ζυγαριάς (ἀριθ. εὔρετ. 7352). Σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν περίμετρο τοῦ χείλους ἀμφοτέρων καὶ στὴν κυρτὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὰ τάλαντα ἐντοπίστηκαν λείψανα ψάθας ἀπὸ λεπτὲς φυτικές ταινίες χωρὶς στρέψη (πίν. 666). Λόγω τοῦ πολὺ λεπτοῦ πάχους τους ἐκτιμᾶται ὅτι πρόκειται γιὰ φύλλα χλόης. Τὸ εὐρημα ἐρμηνεύεται ὡς λήψη μέτρων προστασίας τῶν ταλάντων κατὰ τὴ φύλαξή τους τυλίγοντάς τα μέσα σὲ λεπτὴ ψάθα.

Στὴν ἐπιφάνεια μπρούντζινης πρωτοκυκλαδικῆς σμίλης (ἀριθ. εὔρετ. 7319) πού τὸ 1994 εἶχε βρεθεῖ στὴν Πλατεία Κενοταφίου (περιοχὴ τοῦ πεσοῦ 17)²⁷, ἐντοπίστηκαν τὰ λείψανα ὑφάσματος ὀρυκτοποιημένου ἀπὸ τὰ μεταλλικὰ ἄλατα πού προκάλεσε ἡ διάβρωση τῆς σμίλης (πίν. 67α). Δυστυχῶς, χωρὶς τὴν ἀπαιτούμενη γνώση καὶ τὰ εἰδικὰ ὄργανα ὁ ἐντοπισμὸς τῶν λειψάνων αὐτῶν ἦταν ἀδύνατος κατὰ τὴν εὔρεση τοῦ ἀντικειμένου μὲ συνέπεια σημαντικὸ μέρος τους νὰ ἀφαιρεθοῦν κατὰ τὴ διαδικασία συντήρησής του. Ἡ ἐξέταση κάτω ἀπὸ ἠλεκτρονικὸ μικροσκόπιο σάρωσης τοῦ μικροῦ

26. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1993, 181.

27. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1994, 165.

τιμήματος πού διατηρήθηκε, διαστάσεων 0.8×0.8 ἐκ., κατέδειξε ὅτι πρόκειται γιὰ ὕφασμα ἀπλῆς ὕφανσης σὲ μία στρώση μὲ δέκα μονόκλωνες κλωστὲς ἀπὸ λινὰρι ἀνὰ ἑκατοστὸ καὶ στίς δύο κατευθύνσεις (πίν. 676).

Ἐκτὸς τῆς ἴδιας θέσης μὲ τὴν ἀνωτέρω σμίλη προέρχεται καὶ ἡ πρωτοκυκλαδικὴ ἐπίσης μπρούντζινη περόνη μὲ στρεπτό τὸ ἓνα τῆς ἄκρο (ἀριθ. εὐρετ. 7322, πίν. 68α). Λεῖψανα ὀρυκτοποιημένου λεπτοῦ ὕφασματος μήκους 8 χιλιοστῶν ἐντοπίστηκαν στὸ μέσον περίπου τῆς περόνης, τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται καθ' ὅλη τὴν περίμετρό της (πίν. 68β). Τὸ ὕφασμα εἶναι κατασκευασμένο μὲ ἀπλὴ ὕφανση καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ 12 κλωστὲς ἀνὰ ἑκατοστόμετρο καὶ στίς δύο κατευθύνσεις. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ ὕφασμα εἶχε τυλιχθεῖ ἑκατέρωθεν τοῦ σημείου θραύσης τῆς περόνης ἐγείρει τὴν ὑποψία μήπως εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς μέσον γιὰ τὴν ἐπισκευὴ της μὲ τὴ συγκράτηση τῶν δύο τμημάτων στὴ θέση τους. Μιά τέτοια ἐνέργεια εἶναι κατανοητὴ γιὰ μιὰν ἐποχὴ πού τὸ μέταλλο ἦταν ἀκόμη σπάνιο ἀγαθό.

Ψηφιακὸ ἀρχεῖο

Ὁ τεράστιος ὄγκος καὶ ἡ ποικιλία τῶν πληροφοριῶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου καθιστοῦν ὀσημέραι πιὸ δύσκολη τὴ διαχείρισή τους μὲσω τοῦ συμβατικοῦ ἀρχείου ἡμερολογίων, καταλόγων, φωτογραφιῶν καὶ σχεδίων. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἀποφασίστηκε ἡ σταδιακὴ ψηφιοποίηση τοῦ ἀρχείου²⁸. Μέχρι τέλους τοῦ 2004 εἶχαν σαρωθεῖ περὶ τοὺς 50 τόμους ἡμερολογίων ἀνασκαφῆς καὶ εἶχαν πληκτρολογηθεῖ στὸ πρόγραμμα Excel οἱ κατάλογοι κεραμικῆς μέχρι τοῦ ἀριθμοῦ 10.947 καὶ οἱ κατάλογοι λιθίνων εὐρημάτων μέχρι τοῦ ἀριθμοῦ 3.395. Παράλληλα ἄρχισε ἡ σταδιακὴ ψηφιοποίηση καὶ τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου²⁹, ὥστε σὲ συνδυασμὸ μὲ τοὺς καταλόγους τῶν εὐρημάτων καὶ τὰ ἡμερολόγια τῆς ἀνασκαφῆς νὰ ἐκπονηθεῖ πρόγραμμα διαχείρισης τῶν πληροφοριῶν πρὸς διευκόλυνση τῶν μελετητῶν. Ἀπὸ τὴν ὁμάδα ψηφιοποίησης ἀρχείου δημιουργήθηκαν ἐπίσης δύο βάσεις δεδομένων μία γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τῆς ἀνασκαφῆς καὶ μία γιὰ τὴ Μεσοκυκλαδικὴ κεραμικὴ.

28. Τὴ ψηφιοποίηση τῶν ἡμερολογίων καὶ καταλόγων πραγματοποιοῦν οἱ ἀρχαιολόγοι Σοφία Βακιρτζῆ καὶ Λουκία Βαλάση.

29. Ἡ ψηφιοποίηση τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου γίνεται ἀπὸ τὸν φωτογράφο Δημήτρη Σακαντζῆ.

Βιβλιοθήκη-Ἀρχεῖο

Σημαντικὸ σταθμὸ στὴν ἱστορία τῆς ἀνασκαφῆς ἀποτελεῖ ἡ ἐξασφάλιση εἰδικοῦ χώρου γιὰ τὴν ἐπὶ τόπου στέγαση τῆς βιβλιοθήκης τῆς ἀνασκαφῆς (πίν. 68γ). Στὸν χώρῳ αὐτὸ θὰ εἶναι δυνατὴ πλέον ἡ ἐπεξεργασία τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων τόσο ἀπὸ τὸ ἐπιστημονικὸ προσωπικὸ τῆς ἀνασκαφῆς ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς ἐπιστῆμονες ἐπισκέπτες. Ὅσον ἀφορᾷ στὸ περιεχόμενον τῆς βιβλιοθήκης, πέρα ἀπὸ τὴ βασικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸ ἴδιον τὸ Ἀκρωτήρι, περιλαμβάνει ἐκδόσεις σχετικὲς μὲ τὴν προϊστορία τοῦ Αἰγαίου κυρίως κατὰ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, τῆς Μεσογείου καὶ ἄλλων περιοχῶν, μὲ τὴν γεωλογία καὶ τὴν ἡφαιστειολογία τῆς Θήρας, καθὼς ἐπίσης μὲ θέματα συντήρησης, ἐπεξεργασίας καὶ διαχείρισης ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων. Εἰδικὸ τμῆμα τῆς τέλος ἀποτελεῖ ἡ «Ψυχαγωγικὴ Βιβλιοθήκη» μὲ τίτλους ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ καὶ ξένη λογοτεχνία. Στὴ βιβλιοθήκη ἀνήκει ἐπίσης σειρὰ τῶν πάσης φύσεως ἀρχείων (ἡμερολογίων, καταλόγων, φωτογραφιῶν, σχεδίων κλπ.), ποὺ εἶναι ἐπίσης στὴ διάθεση τῶν μελετητῶν. Μία δευτέρη σειρά, ὡς γνωστὸ, τηρεῖται στὸ κτίριον τῆς ὁδοῦ Θόλου στὴν Ἀθήνα. Ἡ διαρρύθμιση τοῦ χώρου καὶ ὁ ἐξοπλισμὸς του μὲ τὴν ἀπαραίτητη ἐπίπλωση σὲ βιβλιοστάσια καὶ τραπέζια ἐργασίας καὶ μελέτης κατέστη δυνατὴ μετὰ ἀπὸ χορηγία τοῦ Ἰδρύματος «Σταῦρος Σ. Νιάρχος».

Ἐκδοτικὸ πρόγραμμα

Ἄν καὶ μὲ ρυθμὸ βραδύτερον ἀπὸ τὸν ἐπιθυμητό, λόγω οἰκονομικῶν δυσχερειῶν, προχώρησε καὶ ἡ διαδικασία τῶν ἐπιστημονικῶν δημοσιεύσεων. Ἡ προετοιμασία τοῦ τόμου *Δυτικὴ Οἰκία: Τριποδικὲς Τράπεζες - Λίθινα - Μετάλλινα - Ποικίλα* ἔχει ὀλοκληρωθεῖ καὶ εἶναι ἔτοιμη γιὰ ἐκτύπωση. Στὸ τελικὸ στάδιο τῆς προετοιμασίας βρίσκεται καὶ ὁ τόμος τῶν πεπραγμένων τοῦ ἐπιστημονικοῦ διημέρου *Ἀκρωτήρι Θήρας: 30 Χρόνια Ἐρευνας*, ποὺ εἶχε γίνῃ στὴν αἴθουσα τῆς Ἑταιρείας τὸ 1997³⁰.

30. Τὴν ἐκδοτικὴ ἐπιμέλεια, σελιδοποίηση καὶ τὴν ἐν γένει προετοιμασία γιὰ τὸ τυπογραφεῖο ἔχει ἀναλάβει ἡ συνεργάτις ἀρχαιολόγος Βασιλικὴ Μπίρταχα.

Χορηγοὶ

Δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ κλείσει ὁ ἀπολογισμὸς τῶν ἐργασιῶν κατὰ τὸ 2004 χωρὶς νὰ γίνῃ εἰδικὴ μνεῖα σὲ ὄλους ἐκείνους τοὺς φορεῖς ἀλλὰ καὶ τὰ μεμονωμένα ἄτομα πού μὲ τὸ ἀμέριστο ἐνδιαφέρον καὶ τὴ συνδρομὴ τους κατέστησαν τὶς ἐργασίες αὐτὲς δυνατές. Τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ ἤλθε καὶ πάλι ἀρωγὸ καλύπτοντας ὄχι μόνον σημαντικὸ μέρος τῶν δαπανῶν γιὰ τὴν ἐκτέλεση διαφόρων ἐργασιῶν ἀλλὰ καὶ ἐξασφαλίζοντας ἐξειδικευμένο στελεχικὸ δυναμικὸ στὸν τομέα τῆς συντήρησης.

Τὸ Ἰδρυμα Θήρας Πέτρος Μ. Νομικὸς συνεχίζοντας τὴν ἐπὶ δεκαετίες παράδοσή του συνέδραμε παντοιοτρόπως, κυρίως δὲ στὴ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν.

Ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος ἐχορήγησε γιὰ τὴ συντήρηση τῆς τοιχογραφικῆς σύνθεσης τῶν «Πολύχρωμων Σπειρῶν». Ὁ ἀδόκητος θάνατος τοῦ Διοικητῆ τῆς Θεόδωρου Καρατζᾶ ἀποστέρησε τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀπὸ ἕναν ἐνθερμὸ ὑποστηρικτὴ τῆς. Ἡ νέα ἡγεσία τῆς Τραπεζῆς ὑπὸ τὸν κ. Τάκη Ἀράπογλου ἐτίμησε τὴν ἀνασκαφὴ μὲ εἰδικὴ ἐπίσκεψη στὶς ἐπὶ τόπου ἐγκαταστάσεις τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἔμπρακτα ἐξεδήλωσε τὸ ἐνδιαφέρον τῆς νὰ συνεχίσει τὴν παράδοση πού καθιέρωσε ὁ ἀείμνηστος Καρατζᾶς.

Στὴ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν ἦταν ἀφιερωμένη καὶ ἡ χορηγία τοῦ Ἰδρύματος Θ. Σαμούρα.

Γιὰ τὴ μελέτη καὶ ταξινόμηση τῶν ἀρχαιοβοτανικῶν εὕρημάτων συνεισέφερε καὶ κατὰ τὸ 2004 τὸ Ἰδρυμα Ἰωάννου Φ. Κωστοπούλου.

Ὁ φίλος καὶ φανατικὸς ὑποστηρικτὴς τῆς μελέτης τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας Φώτης Ψυχράμης συνέβαλε γιὰ τὴν κάλυψη ποικίλων ἀναγκῶν τῆς ἀνασκαφῆς.

Ἀδιάπτωτο ὑπῆρξε καὶ κατὰ τὸ 2004 τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ συμπαράσταση τοῦ μεγάλου θιασώτη τῆς ἀνασκαφῆς Θηραίου κ. Ἀριστείδη Ἀλαφούζου πού ἐκδηλώθηκε μὲ παντοίους τρόπους.

Δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ κλείσει ὁ κατάλογος πρὶν νὰ γίνῃ μνεῖα στὸ Ἰδρυμα «Σταῦρος Σ. Νιάρχος». Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, χάρις στὴ γενναία χορηγία του κατέστη δυνατὴ ἡ ὀργάνωση τῆς βιβλιοθήκης στὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ἐκεῖ ἐργαζομένων ἐπιστημόνων.

Πρὸς ὄλους τοὺς παραπάνω χορηγοὺς καὶ ὑποστηρικτὲς τῶν Ἀνασκαφῶν ὀφείλονται χάριτες καὶ δημόσια ἀναγνώριση.

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ
ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 69-70)

Συνεχίσθηκαν και κατά τὸ 2004 οἱ ἐργασίες συντήρησης, καταγραφῆς και προκαταρκτικῆς μελέτης εὐρημάτων τῶν Ἀνασκαφῶν Ζάκρου. Τὸ ἐφετινὸ πρόγραμμα – πού ἐντάχθηκε στὸ πλαίσιο τοῦ ἔργου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς τελικῆς δημοσίευσης τῆς θέσης – ὑποστήριξαν οἰκονομικὰ τὸ Ἰνστιτούτο γιὰ τὴν Αἰγαιακὴ Προϊστορία (Institute for the Aegean Prehistory) και ὁ Εἰδικὸς Λογαριασμὸς Κονδυλίων Ἐρευνας τοῦ Ἐθνικοῦ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Στις ἐργασίες πῆραν μέρος – ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ γράφοντος – οἱ ἀρχαιολόγοι Ἄ. Ἀρχοντάκη, Σ. Βουτσάκη, Ἐ. Γεροντάκου, Δ. Κρίγκα, Ἄ. Πλάτωνος και Ἄ. Κ. Χριστοπούλου, οἱ φοιτητὲς ἀρχαιολογίας Α. Βασσάλος, Τ. Δογιάμα, Ι. Ἐβρενόπουλος, Μ. Ζωιτόπουλος, Ε. Μελέα, Κ. Νικολοπούλου, Β. Πετράκης, Β. Σαμαρᾶς, Μ. Τιμπουκάκη, Γ. Χαρίτος και Μ. Ψαλλίδα, ὁ ἀρχιτέκτων Ἀθανάσιος Νακάσης, βοηθούμενος ἀπὸ τὴ συντηρήτρια κ. Εὐαγγελία Καρδαρᾶ και τὸν φοιτητὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου Ἀγγελὸ Νακάση και, τέλος, ὁ συντηρητὴς ἀρχαιοτήτων Κ. Νικάκης. Σημαντικὴ βοήθεια – ὅσον ἀφορᾶ τις ἐργασίες συντήρησης, σχεδίασης και φωτογράφησης τῶν κινητῶν εὐρημάτων – προσέφερε στὸ πρόγραμμα, γιὰ μία ἀκόμα φορά, ἡ Ὀμάδα Ὑποστήριξης Δημοσιεύσεων τοῦ Κέντρου Μελέτης τοῦ Ἰνστιτούτου γιὰ τὴν Αἰγαιακὴ Προϊστορία (INSTAP). Τὴν πραγματοποίηση τοῦ ἔργου βοήθησαν ποικιλοτρόπως οἱ ΚΓ' και ΚΔ' Ἐφορεῖες Προϊστορικῶν και Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων και ἡ Βρετανικὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν. Πρὸς ὅλους τοὺς ἀνωτέρω, φορεῖς και πρόσωπα, ἐκφράζονται ἀπὸ ἐδῶ θερμὲς εὐχαριστίες. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐργασιῶν ἦταν ἀναλυτικὰ τὰ ἀκόλουθα:

α. Καταγραφή καὶ προκαταρκτικὴ μελέτη κεραμικῶν ομάδων (πίν. 69α)

Στὸ Ἡράκλειο συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες καταγραφῆς καὶ προκαταρκτικῆς μελέτης κεραμικοῦ ὕλικου τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔτους 1964, πού προέρχεται ἀπὸ τὸ μινωικὸ ἀνάκτορο καὶ τοὺς περιβάλλοντες χώρους του. Συγκεκριμένα, καταγράφηκαν συνολικὰ 103 ομάδες κεραμεικῆς πού βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τῶν ἀνδρῶν τῆς Δυτικῆς Αὐλῆς τοῦ Ἀνακτόρου καὶ τὴν Παλαιοανακτορικὴ Οἰκία κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ νεοανακτορικοῦ πλακοστρώτου της, σὲ μία ἀπόθεση ἀπόρριψης ἐξωτερικὰ τῆς νότιας πρόσοψης τῆς Δυτικῆς Πτέρυγας, στὶς Αἴθουσες Συμποσίων καὶ Τελεουργιῶν τῆς ἴδιας πτέρυγας, στὰ δωμάτια XLV, XLII καὶ XLII τοῦ Νότιου Βιοτεχνικοῦ Τομέα, στὸ Μαγειρεῖο καί, τέλος, στὴν πλακόστρωτη στοὰ στὰ βόρεια τῆς Κεντρικῆς Αὐλῆς.

Οἱ ομάδες πού προέρχονται ἀπὸ τὰ ἀνδρῶνα τῆς Δυτικῆς Αὐλῆς ἀποτελοῦνται κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ θραύσματα ἀκόσμητης χρηστικῆς κεραμεικῆς, στὴν ὁποία ἀντιπροσωπεύονται ὅλα τὰ γνωστὰ σχήματα ἀγγείων σὲ διάφορους τύπους, ἀριθμοὺς καὶ μεγέθη. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, διακρίνονται πίθοι, πιθαμοφορεῖς, πρόχοι, διάφορα ἀγγεῖα πόσεως, χύτρες καὶ μεγάλος ἀριθμὸς λύχνων καὶ πυραύνων. Μὲ ἐξαίρεση αὐτὰ πού προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα, τὰ κεραμικὰ ἀνήκουν πιθανότατα στὴν ἴδια χρονολογικὴ βαθμίδα (MM IIIβ - ὙΜ Ια). Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ παρουσία ἀγγείων διακοσμημένων σὲ δύο τεχνικές ("light on dark" καὶ "dark on light"), σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν εὐρεία διάδοση τοῦ πτυχωτοῦ ρυθμοῦ χελωνίου (ripple), ἀλλὰ καὶ διαφόρων σπειροειδῶν (συνδεομένων ἢ ὀφθαλμωτῶν σπειρῶν, βλαστόσπειρας) ἢ καὶ φυτικῶν (καλαμοειδῶν, φυλλοφόρων ταινιῶν) θεμάτων.

Ἡ καταγραφή τῆς κεραμεικῆς ἀπὸ τὴ λεγόμενη «Παλαιοανακτορικὴ Οἰκία» τῆς Δυτικῆς Αὐλῆς ἐπιβεβαίωσε τὴν ἀρχικὴ ἐκτίμηση τοῦ ἀνασκαφέα, ὅτι τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ χρησιμοποιήθηκε μέχρι τὴ MM IIIβ-ὙΜ ΙΑ, φάση κατὰ τὴν ὁποία καταχώθηκε γιὰ νὰ κατασκευασθοῦν τὰ ἀνδρῶνα. Στὶς ομάδες ἀπὸ τὴν Παλαιοανακτορικὴ Οἰκία ἀντιπροσωπεύονται ὅλοι οἱ τύποι ἀγγείων πού σχετίζονται μὲ τὴν παραγωγή καὶ κατανάλωση τροφῆς, ἐνῶ σημαντικὸς εἶναι καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀστράκων πού προέρχονται ἀπὸ ἀποθηκευτικὰ σκεύη, πύραυνα, πυριατήρια καὶ λύχνους. Ἐπισημαίνεται, ἐπίσης, ἡ παρουσία σχημάτων καὶ διακοσμητικῶν θεμάτων πού ἀνάγονται σὲ μιὰ προγενέστερη φάση χρήσης τοῦ οἰκίματος, πού μὲ τὰ μέχρι σήμερα δεδομένα θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ χρονολογικὰ στὴ MM II περίοδο.

Στη ΜΜ ΠΙΒ-ΥΜ ΙΑ περίοδο μπορεί να αποδοθεί και η κεραμική από τον αποκαλούμενο «αποθέτη απόρριψης», έξωτερικά της ΝΔ πρόσοψης της Αΐθουσας των Συμποσίων. Στις ομάδες από τον «αποθέτη» αντιπροσωπεύονται πολλά σχήματα, όπως αμφορείς με έλλειπτικό στόμιο, πρόχοι, πιθαμοφορείς, καρποδόχες του τύπου με έσωτερικό σταυρικό διαχώρισμα, φιάλες, κύπελλα με κάθετα τοιχώματα, ήμισφαιρικοί κύαθοι, άωτα κωνικά κύπελλα, tumblers κ.ά.

Στην κεραμική που προέρχεται από τον Νότιο Βιοτεχνικό Τομέα αντιπροσωπεύονται άγγεϊα όλων των χρήσεων: αποθηκευτικά (σταμνόςχημα, πιθοειδή, καδόσχημα, κάδοι τύπου κυψέλης, ψευδοπροχυτικοί πίθοι, πιθαμοφορείς), μαγειρικά (χύτρες, τριποδικοί μαγειρικοί δίσκοι) και έπιτραπέζια (πρόχοι διαφόρων τύπων, γεφυρόστομοι σκύφοι και ποικίλα άγγεϊα πόσεως). Από τα διακόσμηση κομμάτια αξίζει να σημειωθούν φιάλη με θέμα βλαστόσπειρας σε τεχνική «σκοτεινού επί ανοικτού», και θραύσματα πρόχων και ήμισφαιρικών κυάθων με θέματα τρεχουσών σπειρών, χελωνίου και φυλλοφόρων ταινιών.

Οι ομάδες που προέρχονταν από τη στοά βόρεια της Κεντρικής Αύλης (XXXIV) περιελάμβαναν κυρίως θραύσματα πίθων, αμφορέων, πρόχων, γεφυρόστομων σκύφων, χυτρών και άγγείων πόσεως. Στη διακόσμηση κυριαρχούν τα σπειροειδή θέματα σε τεχνική «σκοτεινού επί ανοικτού», συχνά με λευκές έπικοσμήσεις, διάφορα φυτικά θέματα και το χελώνιο.

Η κεραμική που προήλθε από το Μαγειρείο περιελάμβανε μεγάλο αριθμό θραυσμάτων χυτρών, μαγειρικών δίσκων, λεκανίδων, πλαθάνων και καρποδόχων με έσωτερικό σταυρικό διαχώρισμα. Άξιοσημείωτη είναι εδώ η παρουσία κάποιων πρωιμότερων όστράκων, όπως θραύσματος πρόχου με διακόσμηση barbotine, κομματιού κυπέλλου με διακόσμηση διαγώνιων έρυθρών και λευκών ταινιών πάνω σε μελανό έπίχρισμα, τμήματος κυπέλλου του τύπου της ώοθήκης (egg-cup) και τμήματος γεφυρόστομου σκύφου που ανήκει στον λεγόμενο «Λευκό ρυθμό» της ΠΜ ΙΙΙ περιόδου.

Τέλος, οι ομάδες των κατωτέρων στρωμάτων των Αΐθουσών Συμποσίων και Τελετουργιών έδωσαν άπλή χρηστική κεραμική χαμηλής ποιότητας με λιγιστά διακόσμηση όστρακα. Σε άγγεϊα που μορφολογικά και στυλιστικά αποδίδονται στην ΥΜ ΙΒ παράδοση ανήκουν τμήματα βαθιών ύψιπόδων κυάθων, τμήμα πιθαμοφορέα της άνακτορικής παράδοσης με ζώνη καλαμοειδών,

γεφυρόστομοι σκύφοι καὶ κύαθοι τυπικοί τοῦ ὙΜ ΙΒ σχηματολογίου, καρποδόχες μὲ ἐσωτερικὸ σταυρικὸ διαχώρισμα κοσμούμενες μὲ ἐνάλληλα κρεμαστά ἀπὸ τὴν περιφέρεια τοῦ χείλους τόξα μὲ ἐπίθετη λευκὴ βαφή πάνω σὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρῖσμα κ.ἄ.

6. Συντήρηση κινητῶν εὐρημάτων

Συνεχίσθησαν ἐπίσης στὸ Ἔργαστήριο Συντήρησης Εὐρημάτων Ζάκρου οἱ ἐργασίες συντήρησης κινητῶν εὐρημάτων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς Οἰκίες Β, Δ καὶ Ε τοῦ ΝΔ λόφου. Εἰδικότερα, ὀλοκληρώθηκε ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ὑλικοῦ τοῦ προερχόμενου ἀπὸ τὴν ἐπιβλητικὴ Οἰκία Β, ποὺ τουλάχιστον ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὴ ἄποψη εἶναι τὸ σημαντικότερο οἰκοδόμημα τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ζάκρου. Μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ κεραμικὰ εἶχε ἤδη ἀποκατασταθεῖ κατὰ τὴν πρώτη περίοδο συντήρησης τοῦ ὑλικοῦ (1962-1964), ἡ νέα ὅμως καταγραφή καὶ ἐπεξεργασία του ὀδήγησε στὴν ἀποκατάσταση τουλάχιστον πενήντα (50) ἀκόμα πήλινων ἀγγείων, διαφόρων τύπων καὶ μεγεθῶν, ποὺ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὰ δωμάτια Ι, Ν, Π καὶ Ρ τοῦ κτιρίου. Στὸ σύνολο τῶν ἀποκατεστημένων κομματιῶν περιλαμβάνονται ἔνδεκα (11) τριφυλλόστομες πρόχοι, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ πέντε φέρουν «ραντιστὴ» διακόσμηση καὶ ἡ μία λευκὲς παράλληλες ταινίες πάνω σὲ σκοτεινόχρωμο βάθος, δύο (2) τρίωτοι ψευδόστομοι ἀμφορεῖς μὲ σφαιρικὸ σῶμα, ὁ ἓνας μὲ ἐρυθρὴ διακόσμηση συνδεομένων «τροχῶν», τρεῖς (3) γεφυρόστομοι σκύφοι ἀπὸ ὑπόλευκο πηλὸ, ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀρκετὰ μεγαλύτερος μὲ δακτυλιοειδῆ βάση, δύο (2) ἠθμοπυξίδες, πέντε (5) χύτρες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία κυλινδρική ἐξαιρετικὰ εὐμεγέθης, δύο (2) μικροὶ ἀσκοί, δύο (2) καρποδόχες μὲ ψηλὸ κυλινδρικὸ πόδι, τέσσερις μόνωτοι κύαθοι, ὁ ἓνας εὐμεγέθης μὲ λευκὲς παράλληλες ταινίες πάνω σὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρῖσμα καὶ πάνω ἀπὸ εἴκοσι (20) κωνικὰ κύπελλα διαφόρων μεγεθῶν καὶ τύπων. Ἡ κεραμεικὴ ἀνήκει κυρίως στὴν ὙΜ ΙΒ, περίοδο τῆς μεγάλης καταστροφῆς τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ζάκρου, μερικὰ ὅμως κομμάτια, προερχόμενα κυρίως ἀπὸ τὸ δωμάτιο Ρ, μαρτυροῦν περιορισμένης ἔκτασης ἀνακατάληψη τοῦ οἰκοδομήματος στὴν ὙΜ ΙΙΑ2.

Παράλληλα, συνεχίσθηκε ἡ ὑποθετικὴ συμπλήρωση δύο τοιχογραφικῶν συνθέσεων ἀπὸ τὴ «βίλλα τῆς Ἐπάνω Ζάκρου».

γ. Παλαιοανακτορικό Συγκρότημα τής Ἀνατολικῆς Πτέρυγας.

Ἐ ολοκλήρωση ἐργασιῶν καθαρισμοῦ καὶ σχεδίασης

Στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς Ζάκρου, μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου Ἐ. Γεροντάκου, συνεχίσθηκαν καὶ ὀλοκληρώθηκαν οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ, φωτογράφησης καὶ σχεδίασης τοῦ Παλαιοανακτορικοῦ Συγκροτήματος κάτω ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Πτέρυγα τοῦ Ἀνακτόρου, στὸ πλαίσιο τῆς προετοιμασίας γιὰ τὴν τελικὴ δημοσίευσή του.

Οἱ ἐργασίες περιορίσθηκαν, κυρίως, στὴν «ἀπελευθέρωση» ἀπὸ τὰ μπάζα ὄλης τῆς ἰσχυρῆς νότιας πρόσοψης τοῦ οἰκοδομήματος, ὅπως καὶ τῆς ΝΔ του γωνίας (πίν. 696). Διευκρινίσθηκε ὅτι στὴν τελευταία ἐσφαλμένα εἶχε σημειωθεῖ στὸ παλαιότερο σχέδιο εἴσοδος πρὸς τὸ ΝΔ δωμάτιο Β (πίν. 70α). Ἐνα μικρὸ χαμηλὸ τοίχιό – ἐξωτερικὰ καὶ ἐγκάρσια στὴ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ οἰκοδομήματος – φαίνεται νὰ ἀνήκει σὲ κάποιον προγενέστερο κτίριο. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς ἴδιας πρόσοψης βρέθηκε μικρὸ λοπάδιο, ἀσφαλῶς κτισμένο κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ τοίχου τοῦ ὁποῦ ἡ τυπολογικὴ ἔνταξή θὰ πιστοποιήσει τὴ χρονολόγησή τῆς κατασκευῆς τουλάχιστον τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ οἰκοδομήματος.

Τέλος, ξεκαθαρίσθηκε ὁ ἐξωτερικὸς τοῖχος ποὺ baίνει ἐγκάρσια πρὸς τὴ νότια πρόσοψη τοῦ συγκροτήματος, στὸ ὕψος τοῦ δωματίου Μ. Φαίνεται νὰ πρόκειται γιὰ εἶδος προχειροκτισμένου περιβόλου ἀποκομμένου κατὰ τὸ πρὸς Νότον τμήμα του, ποὺ εἶχε θεμελιωθεῖ στὸ ἴδιο περίπου ἐπίπεδο μὲ ἐκεῖνο τῆς νότιας ἰσχυρῆς πρόσοψης.

δ. Καταγραφή καὶ διαλογὴ κεραμεικῆς (1979-1990)

Στὴ Ζάκρο συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες καταγραφῆς καὶ διαλογῆς κεραμικοῦ ὑλικοῦ τῶν δέκα τελευταίων χρόνων τῆς ἀνασκαφῆς, ποὺ εἶχε παραμείνει ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν ἀνεπεξέργαστο στὴ μικρὴ ἀποθήκη τοῦ ἀνασκαφικοῦ οἰκίσκου (πίν. 706). Καταγράφθηκαν εἴκοσι (20) ομάδες ὀστράκων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τοὺς τομεῖς τῆς ἀνακτορικῆς Δυτικῆς Αὐλῆς καὶ τοῦ ΝΑ Περιβόλου, ἀπὸ τὸ Παλαιοανακτορικὸ Συγκρότημα ὑπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Πτέρυγα τοῦ Ἀνακτόρου, ἀπὸ τὰ διαμερίσματα τοῦ ἄνω ἀνδῆρου τῆς Οἰκίας Α Hogarth καὶ τὸ κτίριο δυτικὰ τῆς τελευταίας. Ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ

ομάδες τῶν χώρων Α και Γ τοῦ Κτιρίου Δυτικά τῆς Οἰκίας Α, ἀφοῦ φαίνονται ὁμοιογενεῖς – τυπολογικά και χρονολογικά – και πιθανότατα ἀποτελοῦν τμήμα ἀπὸ τὸ τελευταῖο περιεχόμενο κάποιου κτιρίου τῆς περιοχῆς, ποῦ πρέπει νὰ καταστράφηκε στὸ τέλος τῆς ὙΜ ΙΑ περιόδου. Στὶς ομάδες αὐτὲς χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ παρουσία χυτρῶν και ἄλλων μαγειρικῶν σκευῶν, ἀλλὰ και μεγάλου ἀριθμοῦ ἀγγείων πόσεως, κατεξοχὴν κυπέλλων.

ε. Καταγραφή, σχεδίαση και φωτογράφιση ὑλικοῦ στὸ Μουσεῖο Σητείας

Στὸ Μουσεῖο Σητείας ἡ ἀρχαιολόγος Ἄ. Ἀρχοντάκη κατέγραψε ἑκατὸ περίπου ἀγγεῖα, κυρίως πήλινα, προερχόμενα ἀπὸ τὸ «Κτίριο τῶν Κογχῶν» και τὸ «Ἀνατολικὸ Κτίριο». Ἡ ἐργασία αὐτὴ πραγματοποιήθηκε στὸ πλαίσιο τῆς προετοιμασίας γιὰ τὴν τελικὴ δημοσίευση τῶν δύο παραπάνω κτιρίων, ποῦ εἶναι πλέον δυνατὴ, μετὰ και ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς συντήρησης και καταγραφῆς τοῦ λοιποῦ κεραμικοῦ ὑλικοῦ στὸ Ἐργαστήριο Συντήρησης Εὐρημάτων Ζάχρου κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη.

Τὸ ἴδιο ὑλικὸ σχεδιάστηκε και φωτογραφήθηκε με φιλμ Α/Μ και ἔγχρωμων διαφανειῶν ἀπὸ μέλη τῆς Ὀμάδας Ὑποστήριξης Δημοσιεύσεων τοῦ Κέντρου Μελέτης τοῦ Ἰνστιτούτου γιὰ τὴν Αἰγαιακὴ Προϊστορία.

ς'. Ἀποτύπωση οἰκοδομικῶν λειψάνων

Τέλος στὴ Ζάχρο ὁ ἀρχιτέκτων Ἄ. Νακάσης, με τὴ βοήθεια σπουδαστῶν, συμπλήρωσε τὴν ἀποτύπωση (με τομές και ὄψεις) τοῦ μεγάλου «Ἰσχυροῦ Κτιρίου» και τῆς μινωικῆς ἔπαυλης τῆς Ἐπάνω Ζάχρου και ξεκίνησε τὴ σχεδίαση τῆς κάτοψης τοῦ «Κτιρίου τῶν Ἀποθετῶν τοῦ Ἱεροῦ», τὸ ὁποῖο βρίσκεται ΒΔ τοῦ ἀνακτόρου.

ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Κατὰ τὸ 2004 ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία τὰ περιοδικὰ τῆς, τέσσερα ἄλλα βιβλία καὶ ἔγινε ἐπανεκδόση παλαιῦ συγγράμματος.

Τὰ περιοδικὰ μας εἶναι ὁ τόμος 156 τῶν *Πρακτικῶν*, ὁ ὁποῖος περιέχει τὶς ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 2001, τὸ *Ἔργον* 2003 μὲ τὴ σύντομη περιγραφή τῆς δράσεως τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴ χρονιὰ ἐκείνη, ἡ *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς* 2002, καθὼς καὶ τὰ τέσσερα τεύχη τοῦ *Μέντορος*, ὁ ὁποῖος διήνυσε ἤδη τὴ δέκατη ἑβδομὴ χρονιὰ τῆς ἐκδόσῆς του. Στὸ τεύχος 73 τοῦ Δεκεμβρίου δημοσιεύεται σύντομα ἡ ἱστορία τῆς ἀρχαιολογίας στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰ ἔτη 1829-1836. Εἶναι τὰ ἑπτὰ χρόνια ποὺ μεσολάβησαν ἀνάμεσα στὴν Κυβέρνηση τοῦ Καποδίστρια, ἕως τὶς 6 Ἰανουαρίου ποὺ ἰδρύθηκε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Στὴ σειρά «Βιβλιοθήκη» ἐκδόθηκε ἡ μονογραφία τοῦ Alan S. Henry, *Torone, The Literary, Documentary and Epigraphical Testimonia*. Εἶναι ἡ συστηματικὴ συλλογὴ ὄλων τῶν μαρτυριῶν περὶ Τορώνης, ἀρχαίων, μεσαιωνικῶν καὶ νεωτέρων σὲ κείμενα συγγραφέων, ὅπως ἡ περίφημη περιγραφή τοῦ Θουκυδίδου στὸ τέταρτο βιβλίον τῆς ἱστορίας του, σὲ ἐπιγραφές, σὲ ἔγγραφα τῶν μοναστηριῶν τοῦ Ἄθωνος. Τὸ βιβλίον χωρίζεται σὲ τρία μέρη: τὸ πρῶτον περιέχει μαρτυρίες γιὰ τὴν ἱστορία, τὴ γεωγραφία καὶ τὴν τοπογραφία τῆς Τορώνης· τὸ δεῦτερον μέρος περιέχει τὶς μαρτυρίες γιὰ τὰ χερσαῖα καὶ θαλάσσια προϊόντα τῆς Τορώνης καὶ τὸ τρίτον περιέχει ποικίλες μαρτυρίες, ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές Τορωναίων, μυθολογικὰ τῆς Τορώνης, γλωσσικὰ φαινόμενα ποὺ ἐπιχωρίαζαν στὸν τόπον καὶ μαρτυροῦνται ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς καὶ παροιμῶδεις φράσεις ποὺ ἀφοροῦν τὴν Τορῶνη.

Ὁ τόμος 231 τῆς «Βιβλιοθήκης» εἶναι τὸ βιβλίον τῆς καθηγήτριας Χρυσούλας Σαατσόγλου Παλιαδέλλη, *Βεργίνα, Ὁ τάφος τοῦ Φιλίππου. Ἡ τοιχο-*

γραφία μὲ τὸ κυνήγι. Ὅπως εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου σ' αὐτὸ δημοσιεύεται ἡ τοιχογραφία ποὺ κοσμοῦσε τὴν πρόσοψη τοῦ τάφου τοῦ Φιλίππου στὴ Βεργίνα. Ἡ τοιχογραφία αὐτὴ ἀποτελεῖ ζωγραφικὴ ζωφόρο πάνω ἀπὸ τὸν δωρικὸ θριγκὸ τῆς πρόσοψης τοῦ τάφου. Καταλαμβάνει δηλαδὴ τὴ θέση τοῦ ἀετώματος, ἔχει ὕψος 1.16 μ. καὶ μῆκος 5.56 μ. Εἶναι ἡ μεγαλύτερων διαστάσεων ἀρχαία τοιχογραφία ἀπὸ ὅσες μᾶς σώζονται καὶ εἰκονίζει ἓνα κυνήγι μέσα σὲ δάσος. Κατὰ τὴ σύντομη περιγραφή τοῦ Μανόλη Ἀνδρονίκου «ἐφτὰ πεζοὶ καὶ τρεῖς ἵππεις, πέντε ἢ ἕξι θηράματα καὶ ἑννέα κυνηγετικά σκυλιὰ κινοῦνται μέσα σ' ἓνα τοπίο ποὺ δηλώνεται μὲ τέσσερα δέντρα, μιὰ ὑψηλὴ πεσόσχημη στήλη καὶ θράχους. Ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ συνθέτουν τὴ ζωγραφικὴ δημιουργία εἶναι ὑποταγμένα σὲ μιὰ σοφὰ μελετημένη ἀρχιτεκτονικὴ διάταξη».

Τὸ βιβλίον τῆς κυρίας Παλιαδέλη χωρίζεται σὲ τρία μέρη: Τὸ πρῶτο περιλαμβάνει τὴν ἀρχιτεκτονικὴν περιγραφή τοῦ τάφου, καὶ τὴν τεχνικὴν ἀνάλυση τῆς τοιχογραφίας· ἀνασκαφὴ καὶ προστασία, ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια, ὑπόστρωμα καὶ χρώματα, τεχνικὴ τοῦ ζωγραφίσματος καὶ σχεδίαση.

Στὸ δεῦτερο μέρος ἐξετάζονται τὰ πραγματολογικὰ στοιχεῖα τῆς παράστασης, τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα καὶ γίνονται τεχνοτροπικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴ σύνθεση, τὴ γραμμὴ καὶ τὸ χρῶμα, τὸ τοπίο, τὸ φῶς καὶ τὴ ζωγραφικὴ προοπτικὴ.

Στὸ τρίτο μέρος ἐξετάζονται ζητήματα ἐρμηνείας καὶ χρονολόγησης. Πρῶτα πρῶτα ἡ ἱστορικότητα τῆς παράστασης ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸ εἰκονιζόμενο τοπίο, τὰ πρόσωπα ποὺ εἰκονίζονται καὶ τὸ γεγονός ποὺ εἰκονίζει ἡ ὅλη τοιχογραφία.

Ἡ χρονολόγησις τοῦ ἔργου ἐξετάζεται σὲ συνάρτησιν μὲ τὴν παράστασιν. Ἡ συγγραφεὺς δέχεται ὅτι ἡ τοιχογραφία δὲν ἀποτελεῖ «ἀποτέλεσμα ἐπίδρασης ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν ποὺ ἐμφανίστηκε στὴ Μακεδονία μετὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἀλέξανδρου, καὶ ἐπιχείρημα ἐπομένως γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῆς τοιχογραφίας στὰ πρῶιμα ἑλληνιστικὰ χρόνια, ἀλλὰ αὐτονόητη ἀπεικόνισις μιᾶς ἐνασχόλησης μὲ μακρὰ παράδοσιν στὴ μακεδονικὴ κοινωνία καὶ τὴ μακεδονικὴ αὐλή, ἀπὸ τὸ τέλος τουλάχιστον τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων».

Ἡ συγγραφεὺς στὴν πολυπρόσωπὴ παράστασιν ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ ὀρμητικὸς ἵππεας στὸ δεξιὸ μέρος τῆς παράστασης ποὺ ἐτοιμάζεται νὰ πλήξει λιοντάρι εἶναι ὁ νεκρὸς τοῦ τάφου, δηλαδὴ ὁ Φίλιππος, ἐνῶ ὁ ἄλλος νεαρὸς ἵππεας στὸ κέντρο τῆς παράστασης στραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ ἔτοιμος καὶ αὐτός, πρὸ

μακριά όμως, να χτυπήσει το λιοντάρι, είναι ο αναθέτης τῆς παράστασης, δηλαδή ο Ἀλέξανδρος.

Ἡ ὅλη διάταξη τῶν μορφῶν, ὁ ρόλος τους στὸ κυνήγι καὶ ἡ ἐξέχουσα θέση τῶν δύο ἰππέων ἀποτελοῦν κατὰ τὴ συγγραφέα «τὴ διακήρυξη τῆς νόμιμης διαδοχῆς τοῦ Ἀλέξανδρου στὸ μακεδονικὸ θρόνο». Τέλος, μὲ κάποιο δι-σταγμό, ἡ τοιχογραφία χρονολογεῖται στὸ 336 π.Χ.

Ἔργα ὅπως ἡ τοιχογραφία καὶ ἀρχιτεκτονήματα ὅπως ὁ τάφος τῆς μεγάλης Τούμπας τῆς Βεργίνας, ἐπειδὴ δὲν ταυτίζονται μὲ ἀναμφισβήτητες ἀποδείξεις, ὅπως θὰ ἦταν μία ἐπιγραφή, ἀλλὰ βασιζόμεθα γιὰ τὴν ἐρμηνεία τους καὶ τὴ χρονολόγησή τους σὲ τεχνοτροπικὰ κριτήρια, θὰ ἀποτελοῦν ἀντικείμενα συνεχοῦς μελέτης καὶ ἐνίοτε ἀντικρουόμενων συμπερασμάτων.

Ἡ Ἑταιρεία πολὺ σύντομα θὰ θέσει σὲ κυκλοφορία ἓνα δεῦτερο σημαντικὸ βιβλίον γιὰ τὸν τάφο τοῦ Φιλίππου στὸ ὁποῖο θὰ ἐξετάζεται ἡ κεραμεικὴ πού βρέθηκε σ' αὐτόν.

Ὁ τόμος 232 τῆς «Βιβλιοθήκης» ἐπιγράφεται *Τὰ ἑλληνικὰ μνημεῖα. Φωτογραφίες τοῦ 1910*. Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖ τὸν πλήρη κατάλογο τῶν 324 πρωτότυπων φωτογραφιῶν σὲ μεγάλο μέγεθος πού εἰκονίζουν ἀρχαίους τόπους καὶ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος. Ἡ φωτογράφιση εἶχε γίνει τὸ 1910 ἀπὸ τὸ γερμανικὸ ἴδρυμα Messbildanstalt τοῦ Βερολίνου ἀπὸ τὴν 7 Ἀπριλίου ἕως τὴν 20 Ἰουλίου τοῦ 1910. Συντελεστὲς τῆς φωτογράφισης ἦταν ὁ φωτογράφος Carl Siele, ὁ τεχνικὸς Max Bendorf καὶ τὸ ὄλο ἔργο διηύθυνε ὁ Theodor von Lüpke.

Οἱ φωτογραφίες πού ἔλαβε τὸ γερμανικὸ ἴδρυμα ἦσαν 572 ἀπὸ τις ὁποῖες οἱ 363 ἦσαν ἀρχαίων μνημείων καὶ τόπων καὶ οἱ λοιπὲς 209 μεσαιωνικῶν μνημείων. Οἱ φωτογραφίες τῶν ἀρχαίων μνημείων βρίσκονται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, οἱ τῶν μεσαιωνικῶν στὸ μουσεῖο τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, στὸ κτίριο τῆς Παλαιᾶς Βουλῆς.

Οἱ 572 φωτογραφίες κατασκευάστηκαν γιὰ νὰ ἐκτεθοῦν στὴ Διεθνή Ἐκθεση τῆς Ρώμης τοῦ 1911, ὡς συμμετοχὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους τὸ ὁποῖο, τότε, προτίμησε αὐτὸν τὸν τρόπο προβολῆς τοῦ ἑλληνικοῦ παρελθόντος. Μετὰ τὴ λήξη τῆς ἐκθέσεως ἐπιστράφηκαν, ὅλες, στὴν Ἑλλάδα.

Κατὰ τὰ χρόνια πού πέρασαν εἶχαν καὶ οἱ φωτογραφίες τις περιπέτειές τους. Ἡ Ἑταιρεία φρόντισε νὰ τις συντηρήσει καὶ νὰ τις ἐξασφαλίσει. Τὸ ἔργο τῆς συντήρησης ἔκανε ἡ κυρία Γιούλη Ζουμπούλη ἀπὸ τὸ 1993 ἕως τὸ 1999 καὶ γι' αὐτὸ ἔχω μιλήσει καὶ στὸ παρελθόν. (Ἔργον 1999, 94-96.) Οἱ ση-

μαντικές αὐτὲς μαρτυρίες κρίθηκε ὅτι δὲν ἔπρεπε πλέον νὰ μένουν ἄγνωστες καὶ γι' αὐτὸ ἐκδόθηκε πλήρης κατάλογός τους στὸν ὁποῖο εἰκονίζονται καὶ οἱ 324 φωτογραφίες ποὺ βρίσκονται στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, μὲ τὸν ἀριθμὸ καταλόγου καὶ τὶς διαστάσεις τους. Τὶς φωτογραφίες συνοδεύουν ἀποσπάσματα ἀπὸ ἔργα ἀρχαίων συγγραφέων στὰ ὁποῖα μνημονεύονται ἢ περιγράφονται οἱ εἰκονιζόμενοι στὶς φωτογραφίες ἀρχαῖοι τόποι καὶ μνημεῖα. Δέκα ἀπὸ τὶς φωτογραφίες εἰκονίζουν τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο καὶ τὴν τότε, τὸ 1910, ἔκθεση τῶν ἀρχαίων.

Ἡ δημοσίευση αὐτῆ τῶν φωτογραφιῶν ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σημασία ποὺ ἔχει ὡς εἰκόνα τῶν ἀρχαίων μας μιὰ ὀρισμένη στιγμή τοῦ παρελθόντος, ἀποτελεῖ καὶ χρησιμότητα συναγωγή τῶν περιγραφῶν τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ποὺ τὰ ἀφοροῦν, οἱ ὁποῖες περιγραφὲς ἀποτελοῦν τὴ βάση τῆς γνώσης τῆς ἱστορίας τους.

Ὁ τόμος ποὺ σᾶς περιέγραψα πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀπαρχὴ ἄλλων ποὺ θὰ περιέχουν ἐπίσης σημαντικὲς ἀπεικονίσεις μνημείων ποὺ δὲν περιλαμβάνονται στὴν ἔκθεση τῆς Ρώμης.

Τὸ 2002, στίς 19 Μαΐου, σᾶς εἶχα παρουσιάσει τὴ γερμανικὴ καὶ τὴν ἀγγλικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Hans Walter, *Die Leute von Alt-Ägina 3000-1000 v. Chr.* Σήμερα παρουσιάζεται ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, Ὁ κόσμος τῆς ἀρχαίας Αἴγινας, τὴν ὁποία ἔκανε μιὰ μαθήτρια τοῦ Walter, ἡ Μαριλένα Κασμάτη. Ἡ μετάφραση εἶναι ἀναθεωρημένη μορφή ἐκείνης ποὺ εἶχε ἐκδοθεῖ παλαιότερα, ὅταν ζοῦσε ὁ Hans Walter.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου, μαθητὴς τοῦ Ernst Buschor, περιγράφει τὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ στὴν Κολώνα τῆς Αἴγινας ὡς πραγματικὸς οὐμανιστὴς καὶ διδάσκαλος. Ἀποφεύγει τὴ σχολαστικὴ, δῆθεν ἐπιστημονικὴ, περιγραφὴ τῶν πραγμάτων καὶ μᾶς δίνει τὴν εἰκόνα τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων στὸν τόπο τῆς Κολώνας, τὶς ἀσχολίες τους, τὶς συνήθειές τους, τὰ σκευῆ ποὺ μεταχειρίζονται, τὰ ἐπαγγέλματα ποὺ ἀσκοῦσαν. Μέσα ἀπὸ τὸ βιβλίον ξεπροβάλλει ἡ προσωπικότητα τοῦ συγγραφέα, ἐξαιρετοῦ γνώστη τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Ὁ ὑποκειμενικὸς τρόπος τῆς περιγραφῆς τῶν πραγμάτων ἴσως φανεῖ παράξενος σὲ ὅλους μας ποὺ μᾶς πολιορκοῦν καθημερινὰ ἔργα τῆς ξερῆς ἀντικειμενικότητος, γεμάτα ἐπιστημονικὴ ἀλαζονεία.

Σημαντικότετος εἶναι ὁ τόμος τοῦ 2002 τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑφημερίδος. Περιέχει μιὰ μόνο μελέτη ποὺ ἐπιγράφεται *Οἱ ἀνασκαφὲς νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως – Τὰ γλυπτά*. Συγγραφεὺς εἶναι ἡ κυρία Μαρία Μπρούσκαρη, γνωστό-

τατη για τὰ βιβλία καὶ τὶς μελέτες τῆς πού ἀφοροῦν τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως, κατὰ χώραν καὶ κινητὰ, καὶ μεταφράστρια τοῦ ἀξεπέραστου βιβλίου τοῦ Hamphry Payne, Ἀρχαϊκὴ, μαρμάρινη πλαστικὴ ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη.

Οἱ νεώτεροι ἴσως δὲν ἀντιλαμβάνονται ἀμέσως πόσο σημαντικὸς εἶναι ὁ τόμος αὐτὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος γιὰ τὴ γνώση τῆς τοπογραφίας καὶ τῆς ἱστορίας τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν. Ἡ κυρία Μπούσκαρη δημοσιεύει σὲ σύντομη μορφή τὴν ἀνασκαφὴ πού διενήργησε ὁ Γιάννης Μηλιάδης καὶ οἱ συνεργάτες του ἀπὸ τὸ 1955 ἕως τὸ 1959 στὴ νότια κλιτὺ τῆς Ἀκροπόλεως στὸν χώρο ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ Ὠδεῖο τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ. Αἰτία τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν ἡ μετατόπιση νοτιότερα τῆς ὁδοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, ἓνα ἀπὸ τὰ τότε ἔργα τουριστικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ἀθήνας.

Ἡ σημασία τοῦ ἔργου πού σᾶς παρουσιάζεται εἶναι προφανῆς, ἀφοῦ ἀφορᾷ ἀρχαῖα πού κεῖνται σ' ἓνα κεντρικὸ σημεῖο τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας. Καὶ εἶναι εὐτύχημα ὅτι ἡ δημοσίευση γίνεται στίς μέρες μας, ἔστω πενήντα χρόνια ἀπὸ τὴν ἔναρξή τῆς ἀνασκαφῆς, ἀπὸ συνεργάτιδα τοῦ Γιάννη Μηλιάδη, ἡ ὁποία ὅμως δὲν εἶχε μετὰσχει στὴν ἀνασκαφὴ καὶ δὲν εἶχε ἄμεση γνώση τῶν πραγμάτων.

Ἡ δημοσίευση χωρίζεται σὲ τρία μέρη. Στὸ πρῶτο γίνεται ἀναπαράσταση τῆς μορφῆς τοῦ χώρου πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴν μὲ τὴ βοήθεια χαλκογραφιῶν, λιθογραφιῶν καὶ φωτογραφιῶν. Ὁ τόπος εἶχε ὑποστῆ πολλὰ μεταβολὰς κατὰ τὰ μεσαιωνικὰ καὶ νεώτερα χρόνια καὶ τελευταία μεταβολὴ εἶναι ἐκεῖνη πού ὑπέστη τώρα, ἀπὸ τὴ λεγόμενη ἐνοποίηση τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων, ἡ ὁποία ἐνοποίηση ἐξαφάνισε μὲ κατάχωση καὶ σημαντικὸ μέρος τῆς ἀνασκαφῆς.

Στὸ δεύτερο μέρος παρουσιάζεται ἡ ἀνασκαφὴ στὸ σύνολό της καὶ κατὰ τὴ χρονολογικὴ ἀλληλουχία τῶν οἰκοδομικῶν μεταβολῶν καὶ ἐπεμβάσεων. Βοηθήματα κατὰ τὴ σύνταξή τοῦ μέρους αὐτοῦ ἡ συγγραφεὺς εἶχε τὰ σχέδια πού εἶχε ἐκπονήσει καὶ τὶς φωτογραφίες πού εἶχε λάβει ὁ Ἰωάννης Τραυλός, συνεργάτης ὄλων τῶν ἀρχαιολόγων καὶ ἀνασκαφῶν τῶν Ἀθηνῶν, τὰ ἡμερολόγια τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὶς σχεδιαστικὰς ἀποτυπώσεις τῶν ἐρειπίων πού εἶχαν τότε βρεθεῖ.

Ἐκ τῶν πραγμάτων ἡ δημοσίευση δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ἐξαντλητικὴ, κάτι πού μόνο ὁ ἀνασκαφεὺς μπορεῖ νὰ κάνει. Ἀποτελεῖ ὅμως τὴν πρώτη, καὶ πιστεύω ὅτι θὰ εἶναι καὶ ἡ μόνη, συνολικὴ παρουσίαση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀνασκαφῆς μὲ τὴν ὁποία γίνεται γνωστὴ ἐπιστημονικῶς ἡ δραστηριότητα τῶν ἀρχαίων στὴν περιοχὴ, ἀπὸ τὰ νεολιθικὰ χρόνια ἕως τὴν Τουρκοκρατία. Οἱ κατοικίες καθ' ὅλη τὴ μακρότατη αὐτὴ περίοδο, τὰ πηγὰδια, οἱ δρόμοι καὶ

κυρίως, ἓνα σημαντικό ὑπαίθριο ἱερό πού δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ τίς φιλολογικὲς πηγές, ἀφιερωμένο στὴ Νύμφη τοῦ γάμου, τοῦ ὁποῖου ἱεροῦ σώθηκε ὅμως μαρμάρινος ὄρος τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. μὲ τὴν ἐπιγραφή *ἱέρως ἱιερό Νύμφης*. Στὴν ἀνασκαφὴ βρέθηκαν ἀκόμη ἓνα μέρος τοῦ ὑδραγωγείου πού κατασκεύασε ὁ Πεισίστρατος γιὰ τὴν Ἀθήνα, δεξαμενές, ἀγωγοὶ ὑδρεύσεως καὶ ἄλλα. Ὅλα περιγράφονται καὶ γίνονται προσιτὰ στοὺς μελετητές.

Ἀνάμεσα στὰ εἰρήπια πού ἀνασκάφηκαν δύο μεγάλα κτίρια τῶν μεταγενεστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων προκαλοῦν τὴν προσοχή. Τὸ ἓνα τὸ ὁποῖο ἔφερε καὶ ψηφιδωτὰ δάπεδα, ταυτίστηκε μὲ τὴ νεοπλατωνικὴ σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν, πού ἴδρυσε ὁ Πλούταρχος ὁ Ἀθηναῖος, μὲ βοηθὸ τὸν μαθητὴ του καὶ διάδοχο Συριανὸ ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια. Μαθητὴς καὶ τῶν δύο ἦταν ὁ Πρόκλος ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη (± 410-484 μ.Χ.), νεοπλατωνικὸς φιλόσοφος καὶ μαθηματικὸς, διάσημος γιὰ τὴν πολυμάθεια, τὴ συστηματικὴ σκέψη, τὴ διαλεκτικὴ του ἰκανότητα καὶ τὴ διδακτικὴ καὶ συγγραφικὴ δράση. Τὸ κτίριο αὐτὸ λοιπὸν μὲ τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα θεωρεῖται ὡς τὸ «σπίτι τοῦ Πρόκλου», πού μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Μαρίνο ἀπὸ τὴ Σαμάρεια, διευθυντὴ τῆς νεοπλατωνικῆς σχολῆς. Ὁ Μαρίνος εἶχε γράψει βιογραφία τοῦ Πρόκλου καὶ σ' αὐτὴν κάνει λόγο γιὰ τὸ σπίτι στὸ ὁποῖο κατοικοῦσε ὁ Πρόκλος. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὴ μορφή τοῦ οἰκοδομήματος καὶ τὰ εὐρήματα αὐτὸ ταυτίζεται μὲ τὸ περιγραφόμενον ἀπὸ τὸν Μαρίνο ἀπὸ τὴ Σαμάρεια σπίτι τοῦ φιλοσόφου Πρόκλου. Τὸ σπίτι τοῦ Πρόκλου ὅμως δὲν εἶναι πλέον θεατό. Καταχώθηκε ἀπὸ τὴν ἐνοποίηση τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων.

Στὸ τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου δημοσιεύονται τὰ γλυπτὰ πού βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1955-1959. Γλυπτὰ ἀπὸ μικρὰ ἱερά ἢ ἀπὸ ἐργαστήρια γλυπτικῆς τῆς περιοχῆς καθὼς εἶναι ἡμέτερα. Κάποια ἀπὸ τὰ γλυπτὰ, καθὼς καὶ τμῆμα ἰωνικοῦ κιονοκράνου, προέρχονται ἀπὸ τὸν διάκοσμο τοῦ Ὁδείου τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ. Ἄλλα βρέθηκαν στὴν οἰκία τοῦ Πρόκλου ὅπου εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ σὲ δεύτερη χρῆση.

Πέρασαν πενήντα χρόνια ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ τῆς ἀνασκαφῆς καὶ σαράντα πέντε ἀπὸ τὴ λήξη της. Ἡ δημοσίευση τῆς κυρίας Μπρούσκαρη θὰ βοηθήσει τοὺς ἀρχαιολόγους καὶ τοὺς ἱστορικοὺς στὶς μελέτες τους. Εὐχῆς ἔργον θὰ ἦταν νὰ μᾶς ἔδιναν καὶ οἱ ἀνασκαφεῖς πού περισώζονται τὴ δικὴ τους εἰκόνα.

Τέλος, ἐπανεκδόθηκε φωτομηχανικῶς τὸ κλασικὸ βιβλίο γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου, *Τὰ Ὑλικά Δομῆς τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων*, κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

Ἡ Σχολὴ Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης λειτούργησε γιὰ δέκατη πέμπτη χρονιά, ἀπὸ 3 Νοεμβρίου 2004 μέχρι 23 Μαρτίου 2005. Ἐγίναν 15 δίωρα μαθήματα μὲ θέμα τὴν ἀρχαιολογία τῆς Μακεδονίας. Στὸ πρόγραμμα περιλήφθηκε μόνον ἡ ἀρχαιολογία τῆς δυτικῆς καὶ κεντρικῆς Μακεδονίας. Τὰ μαθήματα ποὺ διδάχτηκαν ἦσαν: *Προϊστορικὴ Μακεδονία* (Στέλιος Ἀνδρέου), *Ὁ πρῶμος ἀποικισμὸς τῆς Μακεδονίας* (Μιχάλης Τιβέριος), *Πέλλα I* (Μαρία Λιλιμπάκη Ἀκαμάτη), *Πέλλα II* (Γιάννης Ἀκαμάτης), *Βεργίνα I* (Χρυσούλα Παλιαδέλη), *Βεργίνα II* (Στέλλα Δρούγου), *Δίον* (Δημήτριος Παντερμαλῆς), *Οἰκισμοὶ τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου πρὶν ἀπὸ τὴν ἰδρυση τῆς Θεσσαλονίκης* (Μιχάλης Τιβέριος), *Ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ Θεσσαλονικὴ* (Θεοδοσία Στεφανίδου Τιβερίου), *Τὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο τοῦ Ἀρχοντικοῦ Πέλλας* (Ἀναστασία Χρυσοστόμου), *Μακεδονικοὶ τάφοι Πέλλας* (Παῦλος Χρυσοστόμου), *Πύδνα* (Μάνθος Μπέσιος), *Αἰανή* (Γεωργία Καραμήτρου Μεντεσίδου), *Οἱ μακεδονικοὶ τάφοι στὴν περιοχή τῆς Θεσσαλονίκης* (Μαρία Τσιμπίδου), *Πέτρες* (Πολυξένη Βελένη).

Οἱ ὁμιλητές, ὄλοι καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ μέλη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, δὲν ἔκαναν ἐγκύκλια μαθήματα ἀρχαιολογίας ἀλλὰ συστηματικὴ παρουσίαση ἀνασκαφῶν ποὺ ἔγιναν κατὰ τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰ. στὴ Μακεδονία, ἢ ἐντελῶς νέων ἀνασκαφῶν ποὺ παρουσιάστηκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἀθήνα. Δὲν πρόκειται γιὰ πανεπιστημιακοῦ τύπου ἢ ἐπιπέδου μαθήματα κατὰ τὰ ὁποῖα διδάσκονται τὰ γενικὰ στοιχεῖα τῆς ἐπιστήμης ἀλλὰ περὶ συστηματικῆς ἔκθεσης σὲ λεπτομέρειες τῆς ἀρχαιολογίας μιᾶς γεωγραφικῆς σημαντικῆς περιοχῆς, τῆς ὁποίας ὁ ἄφθονος μνημειακὸς πλοῦτος ἀποκαλύπτεται σὲ ρυθμὸ ἔντονο τὰ τελευταῖα χρόνια.

Τὸν ἴδιο σκοπὸ, τῆς παρουσίας νέων πραγμάτων τῆς ἀρχαιολογίας,

ἐξυπηρετοῦν καὶ οἱ μεμονωμένες ὀμιλίες, ὅπως ἐκείνη πού ἔδωσε ὁ Χρῆστος Μπουλώτης στίς 27 Φεβρουαρίου 2004 μὲ θέμα *Κουκονήσι: ἓνα δισχιλιετὲς ἀνθηρὸ λιμάνι καὶ τὸ προϊστορικὸ πρόσωπο τῆς Λήμου*.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἐνίσχυσε οἰκονομικῶς τὸ 2004 τὸ *Lexicon of Greek Proper Names* πού ἐκδίδεται στὴν Ὁξφόρδη ὑπὸ τῆ διεύθυνση τοῦ ἐπιτίμου Ἀντιπροέδρου τοῦ Συμβουλίου καὶ ξένου ἐταίρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Peter M. Fraser. Τοῦ πολύτιμου αὐτοῦ λεξικοῦ ἔχουν ἐκδοθεῖ ἔως τώρα οἱ τόμοι I (*The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica*), II (*Attica*), III A (*The Peloponnese, Western Greece, Sicily and Magna Graecia*), III B (*Central Greece: From the Megarid to Thessaly*). Ὑπὸ ἔκδοση εἶναι οἱ τόμοι πού θὰ περιέχουν τὰ ὀνόματα ἀπὸ τὸν λοιπὸ ἑλληνικὸ κόσμο.

Ἡ Ἑταιρεία ἐνίσχυσε ἐπίσης οἰκονομικῶς τὴν Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν τῆς ὁποίας ἡ ἐπιστημονικὴ δράση ἔχει ἀπὸ μακροῦ ἀναγνωρισθεῖ καὶ τιμηθεῖ.

Ἐκθεση φωτογραφιῶν

Στίς 17 Ἰανουαρίου 2005 ἐγκαινιάσθηκε ἀπὸ τὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας κύριο Κωνσταντῖνο Στεφανόπουλο ἔκθεση φωτογραφιῶν μὲ τίτλο «Πελοπόννησος 1910. Φωτογραφικὲς Μαρτυρίες». Ἐκτέθηκαν 60 φωτογραφίες μνημείων τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ ἐκεῖνες πού εἶχαν σταλεῖ στὴ Διεθνή Ἐκθεση τῆς Ρώμης τοῦ 1911, πού εἰκονίζουσαν Κόρινθο καὶ Ἀχροκόρινθο, Λέχαιο, Ἄργος, Ἐπίδαυρο, Μεσσήνη, Μυκῆνες, Τίρυνθα, Ὀλυμπία, Τεγέα. Ἐκδόθηκε εἰδικὸς κατάλογος ὅλων τῶν φωτογραφιῶν τοῦ 1910 καὶ κατάλογος τῆς ἔκθεσης.

Ἡ ἔκθεση ἔγινε στὴ νέα αἴθουσα τοῦ μεγάρου μας πού διαμορφώθηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες κυρίους Βασίλη καὶ Δημήτρη Σγούτα. Τὴ δαπάνη τῆς διαμόρφωσης ἐκάλυψε πλήρως τὸ Ἴδρυμα «Σταυρὸς Σ. Νιάρχος».

Τὴν ἔκθεση τῶν φωτογραφιῶν ἐπιμελήθηκε ἡ τεχνοκριτικὸς κυρία Ἐφη Ἀνδρεάδη.

Βράβευση τῆς Ἑταιρείας

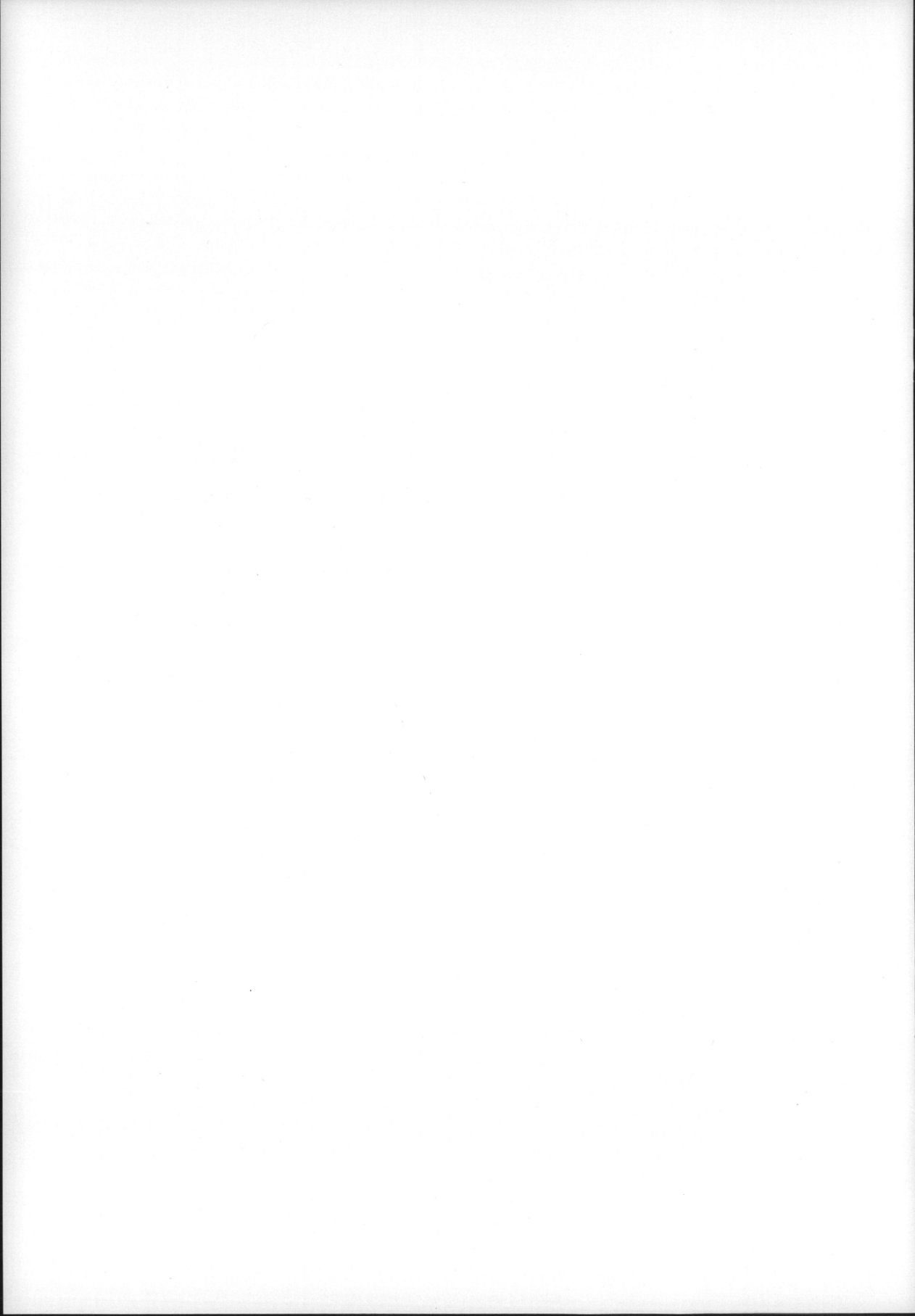
Στις 13 Δεκεμβρίου, σὲ τελετὴ πού ἔγινε στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο, ἡ Δήμαρχος Ἀθηναίων κυρία Ντόρα Μπακογιάννη ἀπένευμε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα ἰδρύματα τῶν Ἀθηνῶν, μετάλλιο γιὰ τὴ δράση της καὶ τὴ συμβολὴ της στὴν ἀποκάλυψη, διάσωση καὶ μελέτη τῶν ἐλληνικῶν μνημείων κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα. Τὸ μετάλλιο παρέλαβε ὁ Πρόεδρος τοῦ Συμβουλίου Ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἐπαμεινώνδας Σπηλιωτόπουλος.

Τὸ νέο μέγαρο τῆς Ἑταιρείας

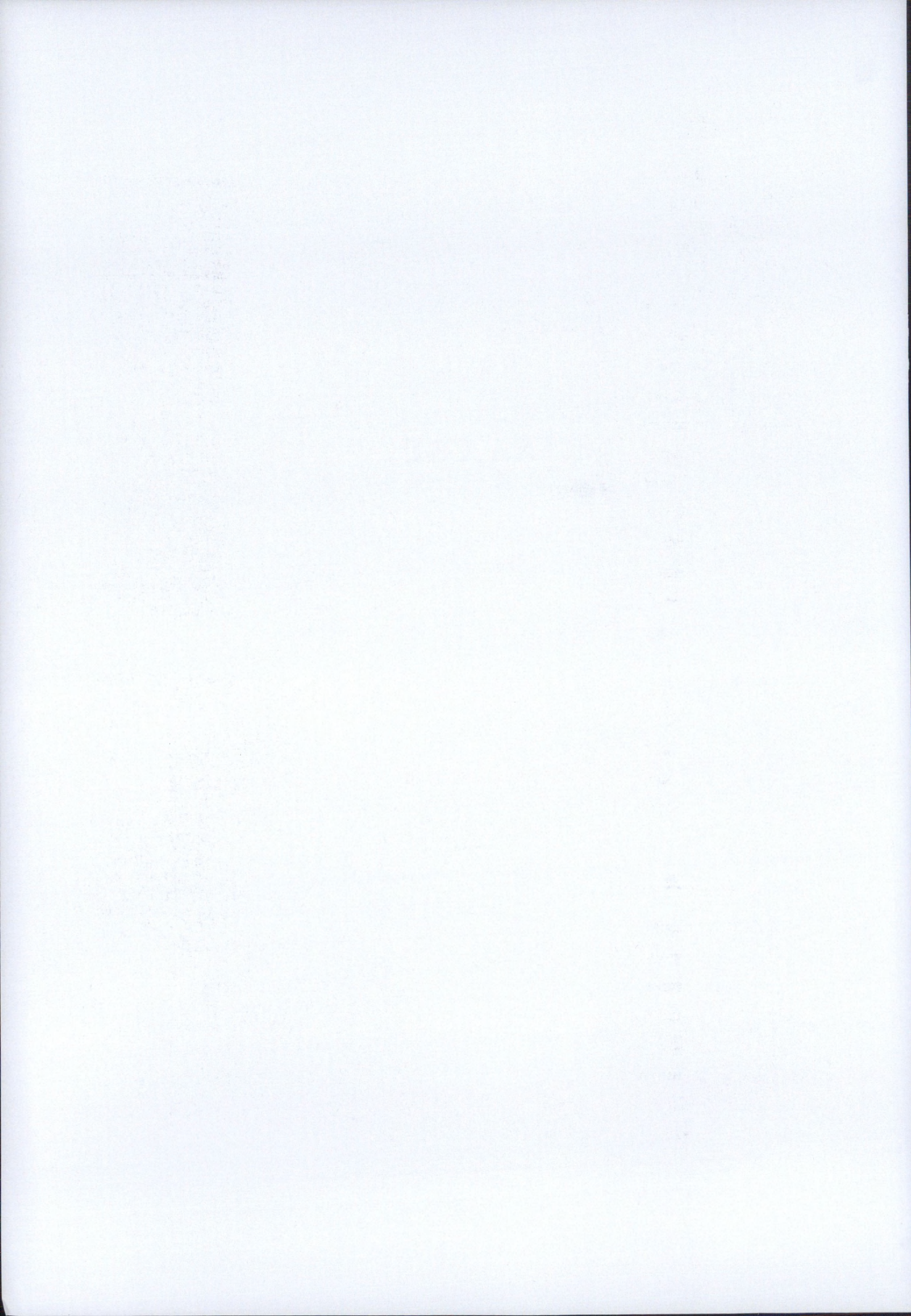
Ἀποπερατώθηκε πλήρως καὶ βρίσκεται σὲ χρῆση τὸ νέο μέγαρο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐπὶ τῆς λεωφόρου Συγγροῦ. Τὸ μέγαρο ἔχει ἕξι ὀρόφους καὶ δύο ὑπόγεια, χώρους στάθμευσης αὐτοκινήτων καὶ δύο μεγάλα καταστήματα.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Τὸ Πρακτικὸ τῆς Α΄ Τακτικῆς Γενικῆς Συνελεύσεως τῆς 25 Ἀπριλίου 2004
βλ. Ὁ Μέντωρ, τεύχος 70, Ἀπρίλιος 2004, 12-29.

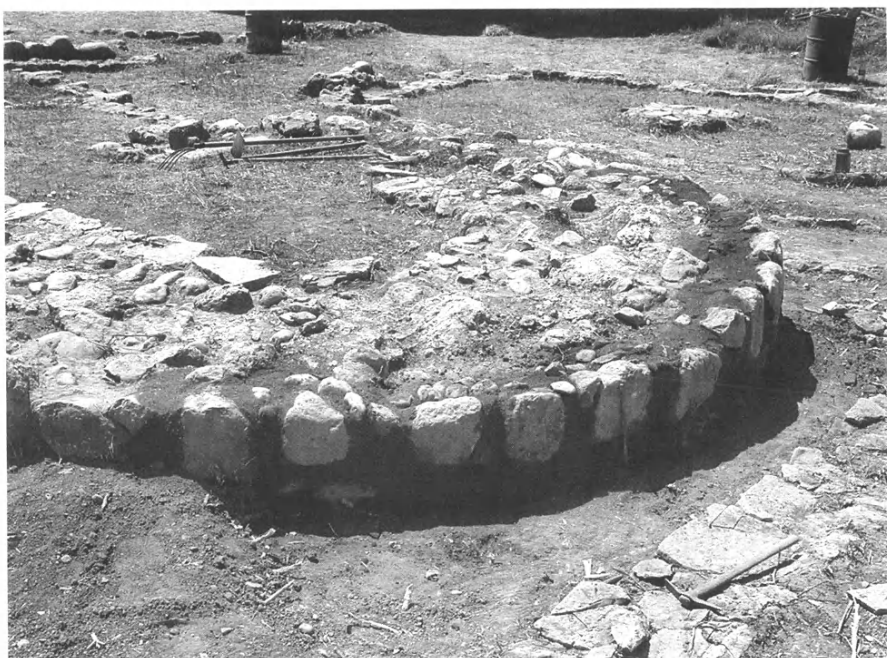

ΠΙΝΑΚΕΣ

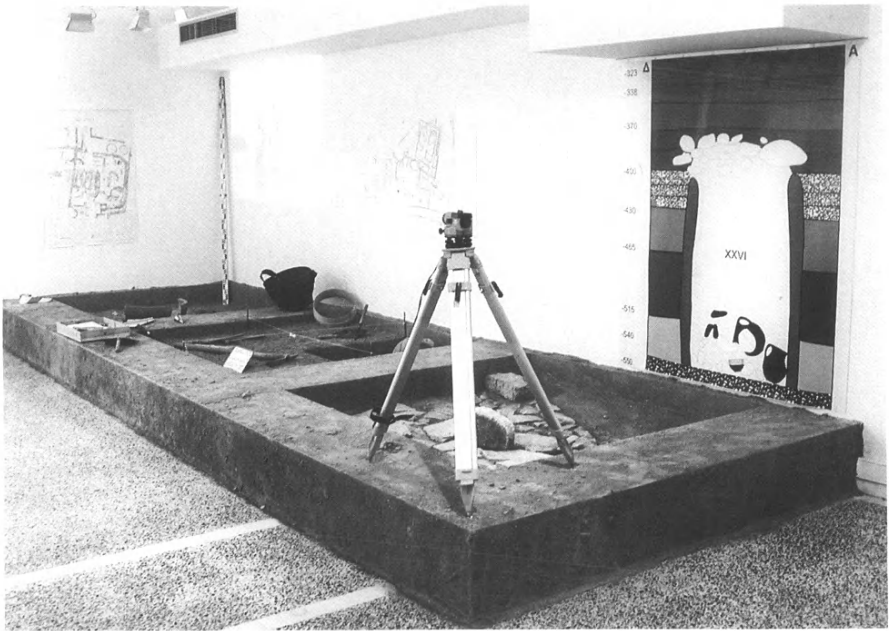
α. Γεώτρηση στὸν Δυτικὸ Τομέα τῆς ἀνασκαφῆς. β. Καταγραφή - συσκευασία γεωλογικῶν δειγμάτων.

α. Τὸ Κτίριο Θ μετὰ τὸν καθαρισμὸ του ἀπὸ τὰ μπάζα τοῦ μηχανικοῦ ἐκσκαφέα.
Λήψη ἀπὸ Β. β. Ἡ ἀψίδα τοῦ κτιρίου Θ ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποκατάστασι τῶν
ζημιῶν. Λήψη ἀπὸ ΒΑ.

α. Τὸ Κτίριο ΙΓ μετὰ τὸν καθαρισμὸ του ἀπὸ τὰ μπάζα τοῦ μηχανικοῦ ἐκσκαφῆα (τὰ ὑπολείμματα τῆς «Τράπεζας XXXVI» διακρίνονται ἀριστερά). Λήψη ἀπὸ Β. β. Τὸ Κτίριο ΙΓ μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ὑπολειμμάτων τῆς «Τράπεζας XXXVI». Λήψη ἀπὸ Β.

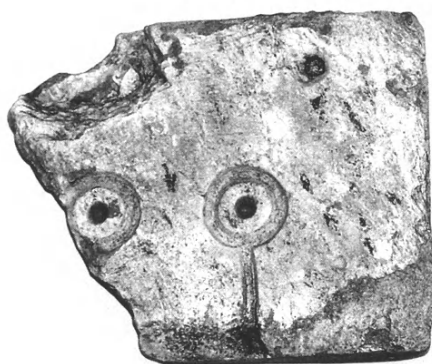
α-β. Έκθεση Ωρωπού στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας (18 Ιουνίου - 26 Σεπτεμβρίου 2004): α. Προσομοίωση του «καννάβου». β. Άποψη της έκθεσης.

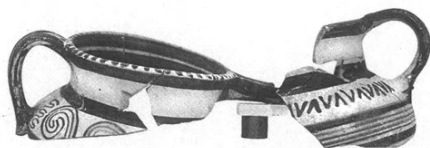
α-β. Δύο απόψεις της έκθεσης του Ώρωποῦ (18 Ἰουνίου - 26 Σεπτεμβρίου 2004).

α. Ἡ ἀνασκαφή ἀπὸ Β. 6. Ὅχητός κάτω ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο.

α. Γεωμετρικός τάφος. β. Λίθινη μήτρα κοσμημάτων. γ. Ἀμφίκυρτο κύπελλο εὑρεθὲν κατὰ χώραν.

α. Σύνολο κεραμεικῆς ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου. β. Κύλικες.
γ. Γραπτὰ ἀγγεῖα.

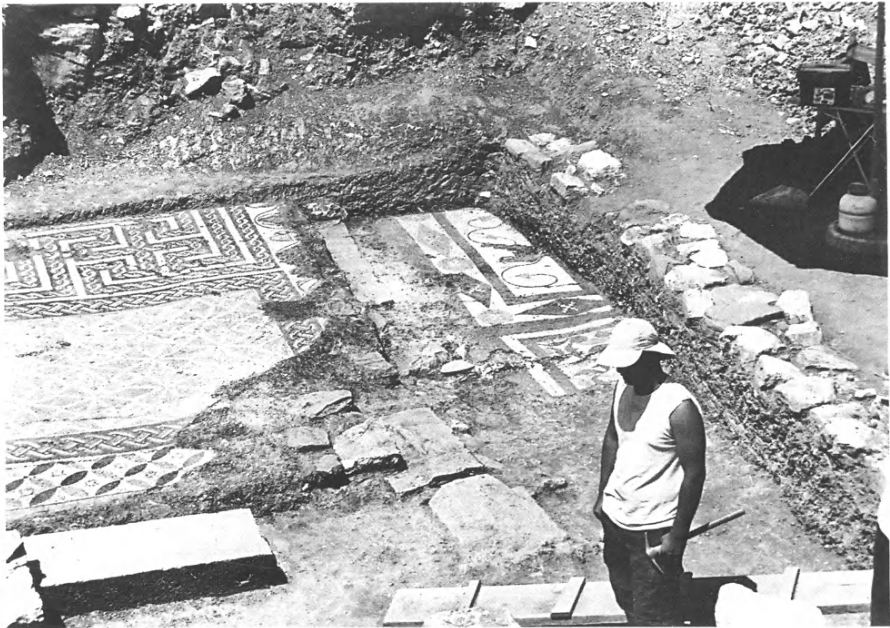
α. Μεγάλο ρυτό. β. Ήπέκταση άναςκαφής.

Δομάτιο Σ.

α. Οικίες δυτικά του Θεάτρου. β. Ψηφιδωτό δάπεδο ρωμαϊκής οικίας Θεάτρου, λεπτομέρεια.

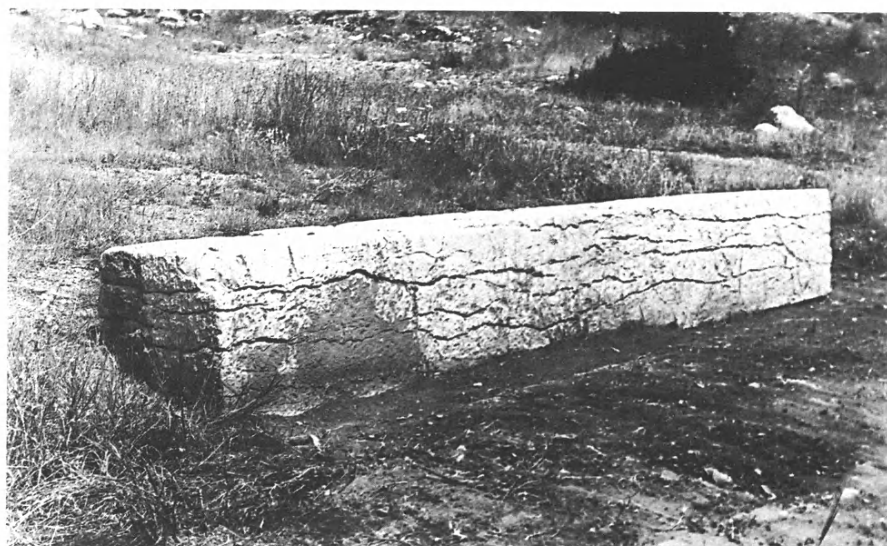
α. Αναθηματική επιγραφή στη Μητέρα τῶν Θεῶν. β. Ψηφιδωτό δάπεδο ἀνδρῶνα
ρωμαϊκῆς οἰκίας Θεάτρου.

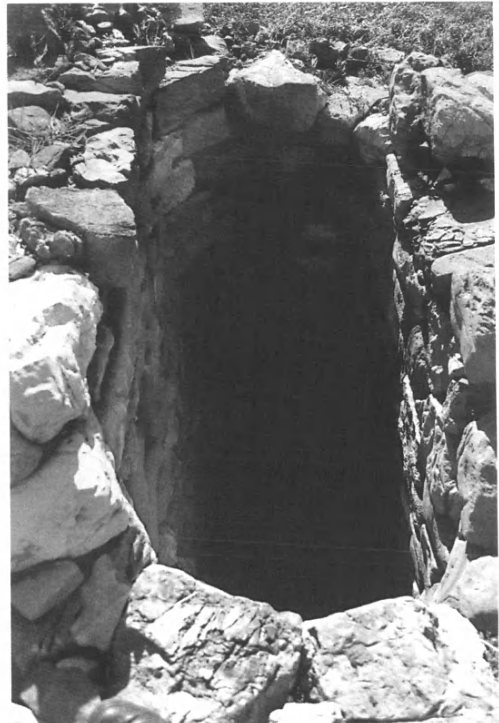
α. Ἡ ΒΑ γωνία τῆς βόρειας στοᾶς τῆς ἀγορᾶς. β. Κόγχη (ἐξέδρα) τῆς βόρειας στοᾶς.

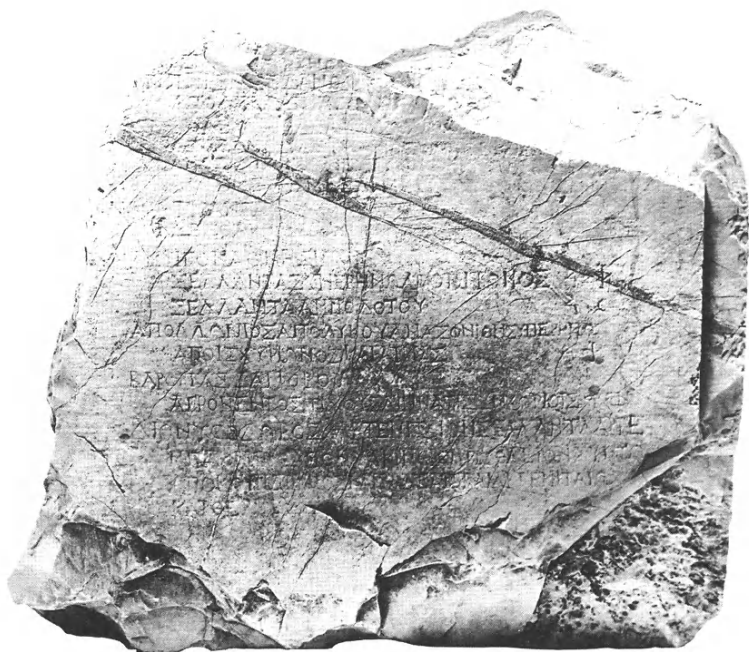
α. Κορινθιακά κιονόκρανα έσωτερικης κιονοστοιχίας βόρειας στοάς. β. Κορινθιακό κιονόκρανο με Έρωτιδέα από τὸ Ἄσκληπιεῖο.

α. Κορινθιακό κιονόκρανο με Τρίτωνα. β. Το επίμηχες βάθρο τῆς ἀγορᾶς.

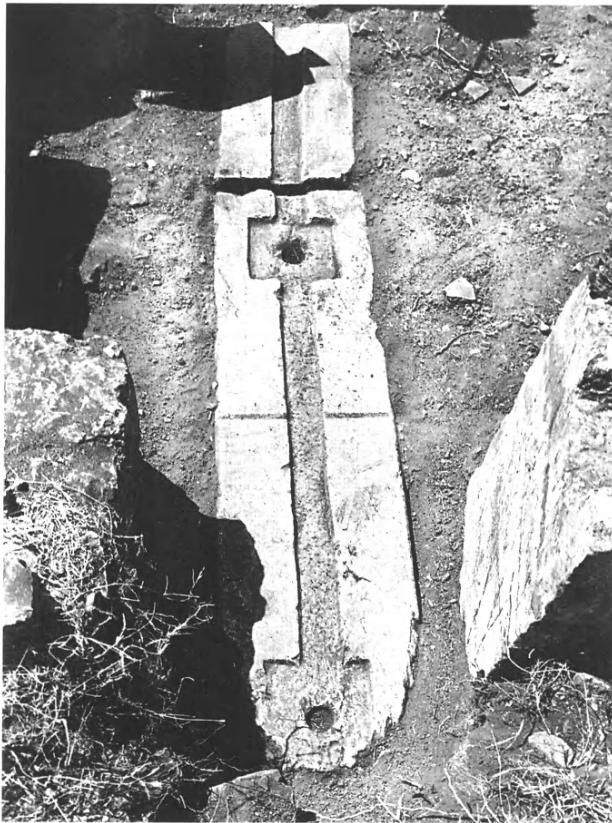
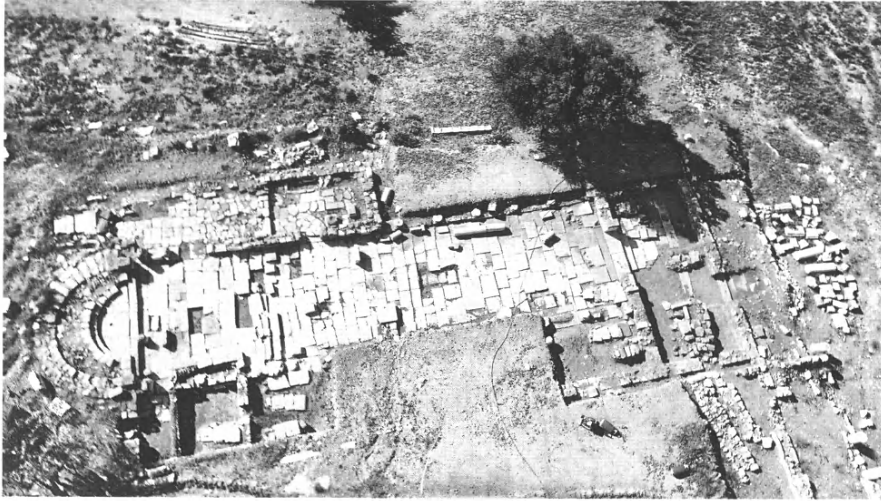
α. Θραύσμα γλυπτῶν ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Μεσσήνης. β. Τὸ ἐλλειψοειδὲς φρέαρ τῆς ἀγορᾶς. γ. Δωρική στοὰ οἰκοδομήματος ἀγνωστοῦ προορισμοῦ.

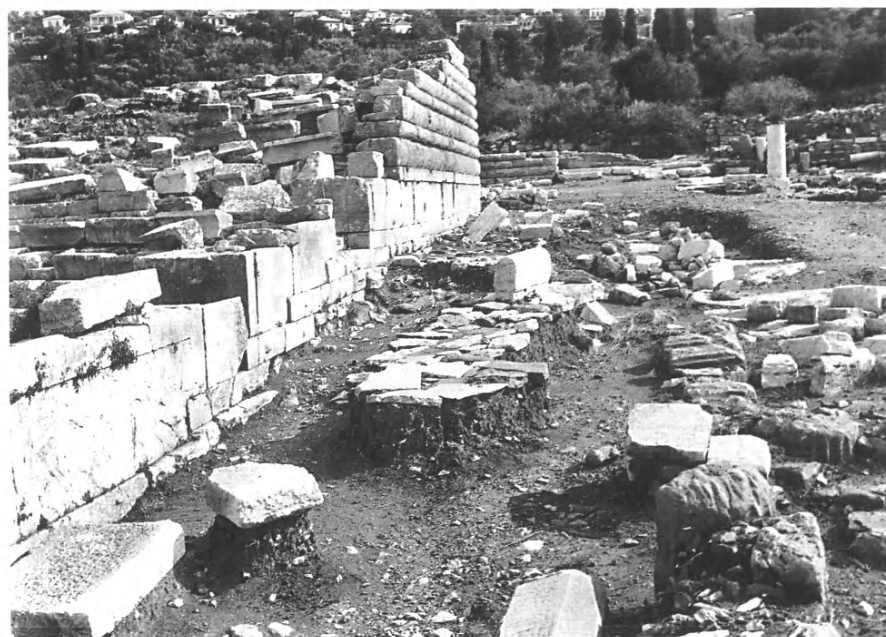
α. Ἡ ἐπιγραφή ἀρ. εὐρ. 13192. β. Σειρὰ ἐνεπιγράφων στηλῶν κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Μεσσήνης.

α. Τὸ βάθρο τῶν ἱππέων μὲ τὴν ἐπιγραφὴ στὸν ὀρθοστάτη ἀνατολικά τοῦ Ἀσκληπείου. Ἐποψη ἀπὸ Βορρά. β. Ἡ ἐπιγραφὴ στὸν ὀρθοστάτη τοῦ βάθρου.

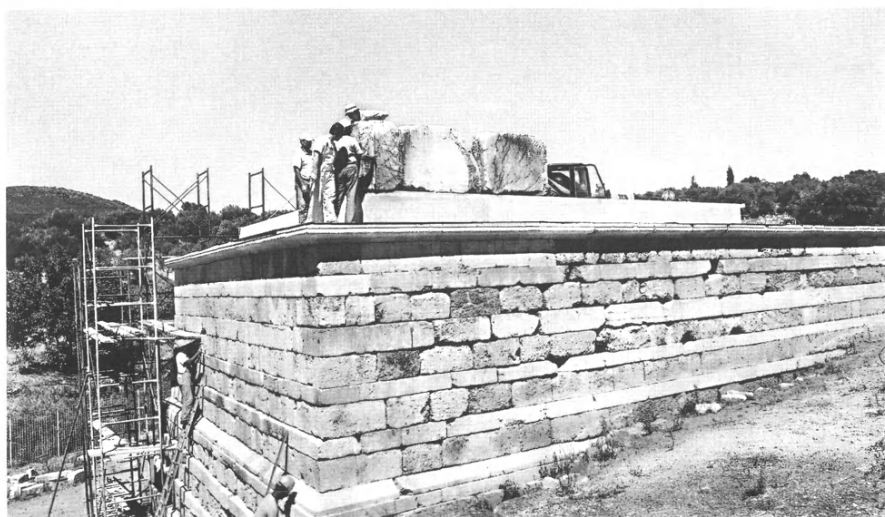
α. Ἀεροφωτογραφία τῆς Βασιλικῆς τοῦ Θεάτρου μὲ τοὺς τάφους στὸν νάρθηκα.
β. Ὁ βατήρας τοῦ τέμπλου τῆς Βασιλικῆς τῆς ἀγορᾶς.

α. Λιθόπλινθοι τοῦ μνημείου τοῦ Σύλλα διάσπαρτες. β. Ἡ ὁδὸς τοῦ Πρωτοβυζαντινοῦ οἰκισμοῦ στὸ Ἄσκληπιεῖο.

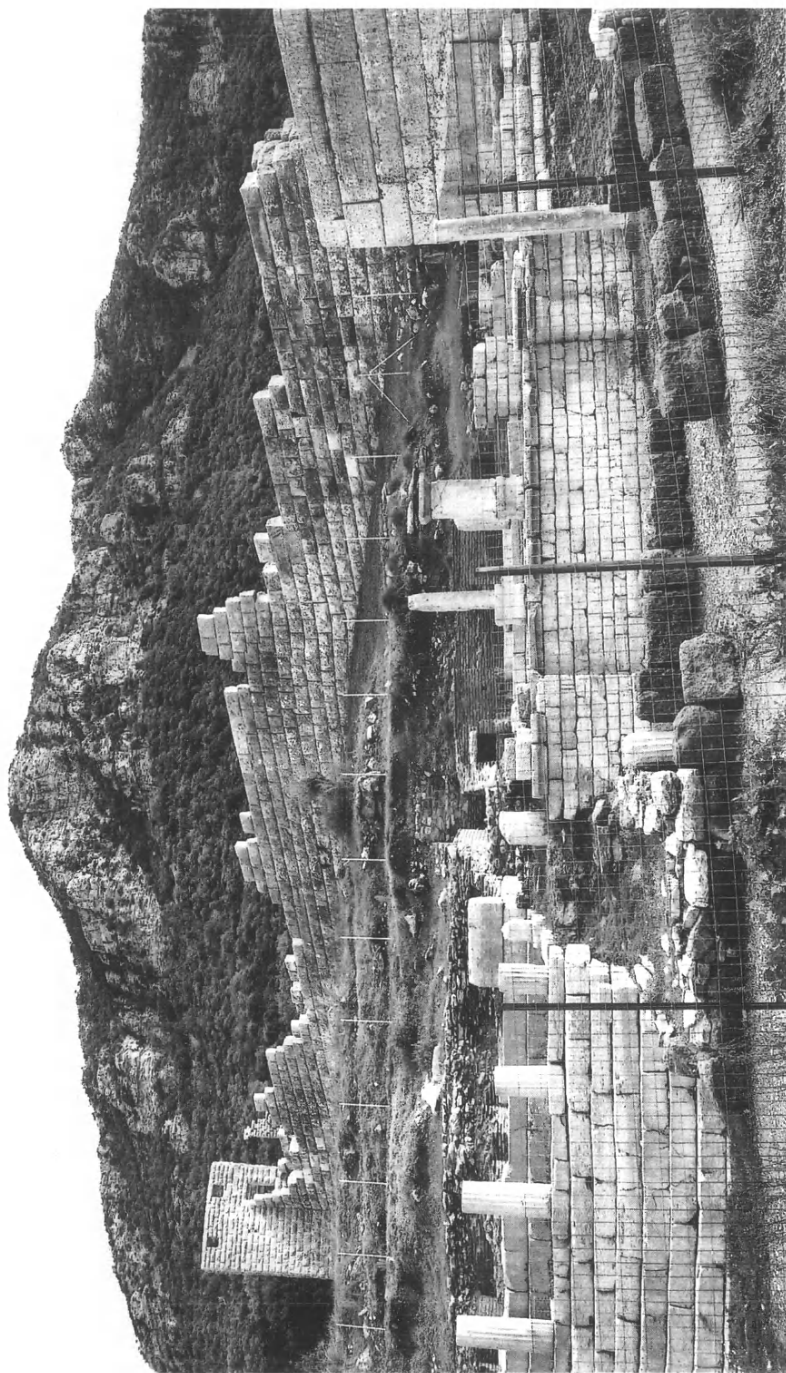
α. Ἀποψη τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἥρωος στὸ Γυμνάσιο ἀπὸ Β. β. Ἱερὸ ἥρωος στὸ Γυμνάσιο, ἐργαστήρια.

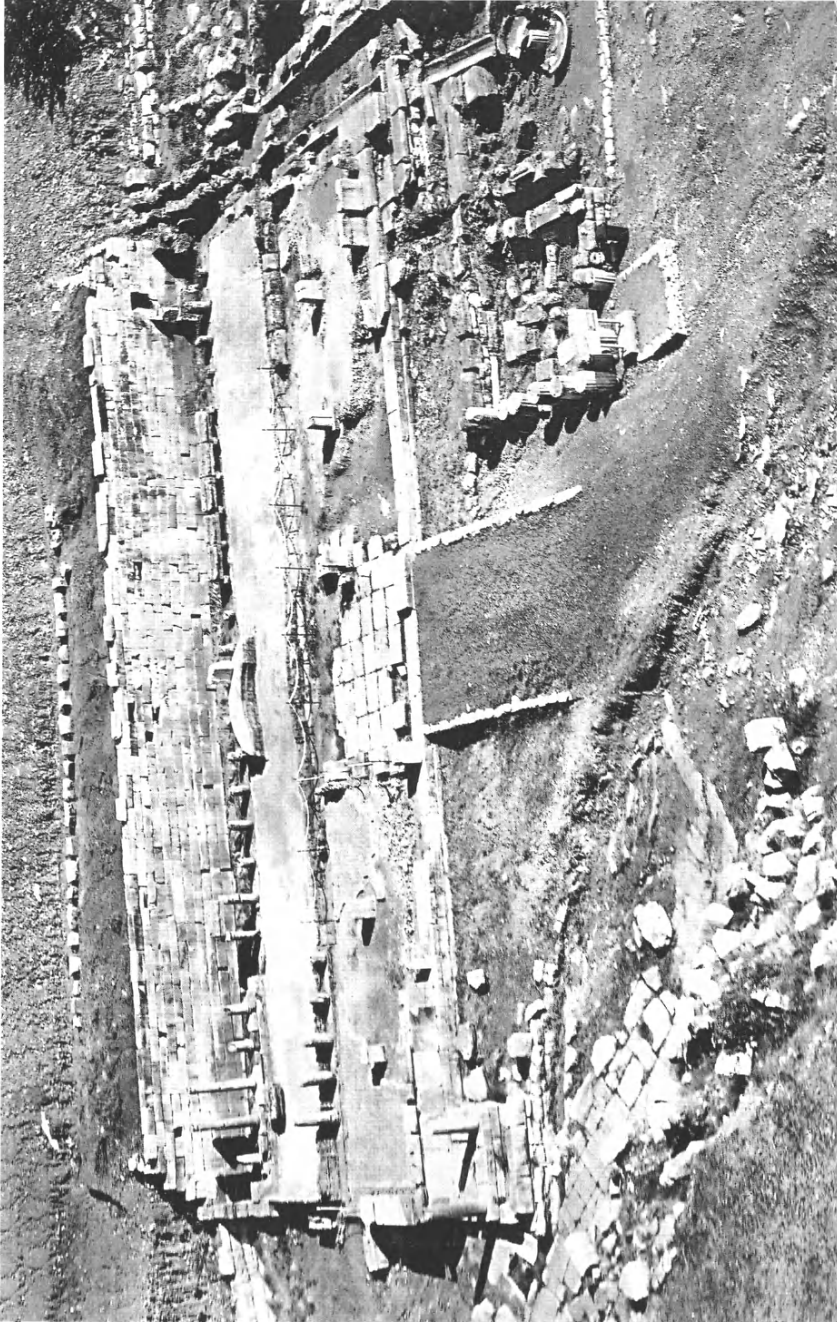
α. Δυτική στοά Γυμνασίου. Ἡ ἐρμαϊκή στήλη τοῦ Ἄνουτου. β. Ἐποψη τοῦ ποδίου τοῦ Μαυσωλείου τῶν Σαιθιδῶν μετὰ τὴν ἀναστήλωση.

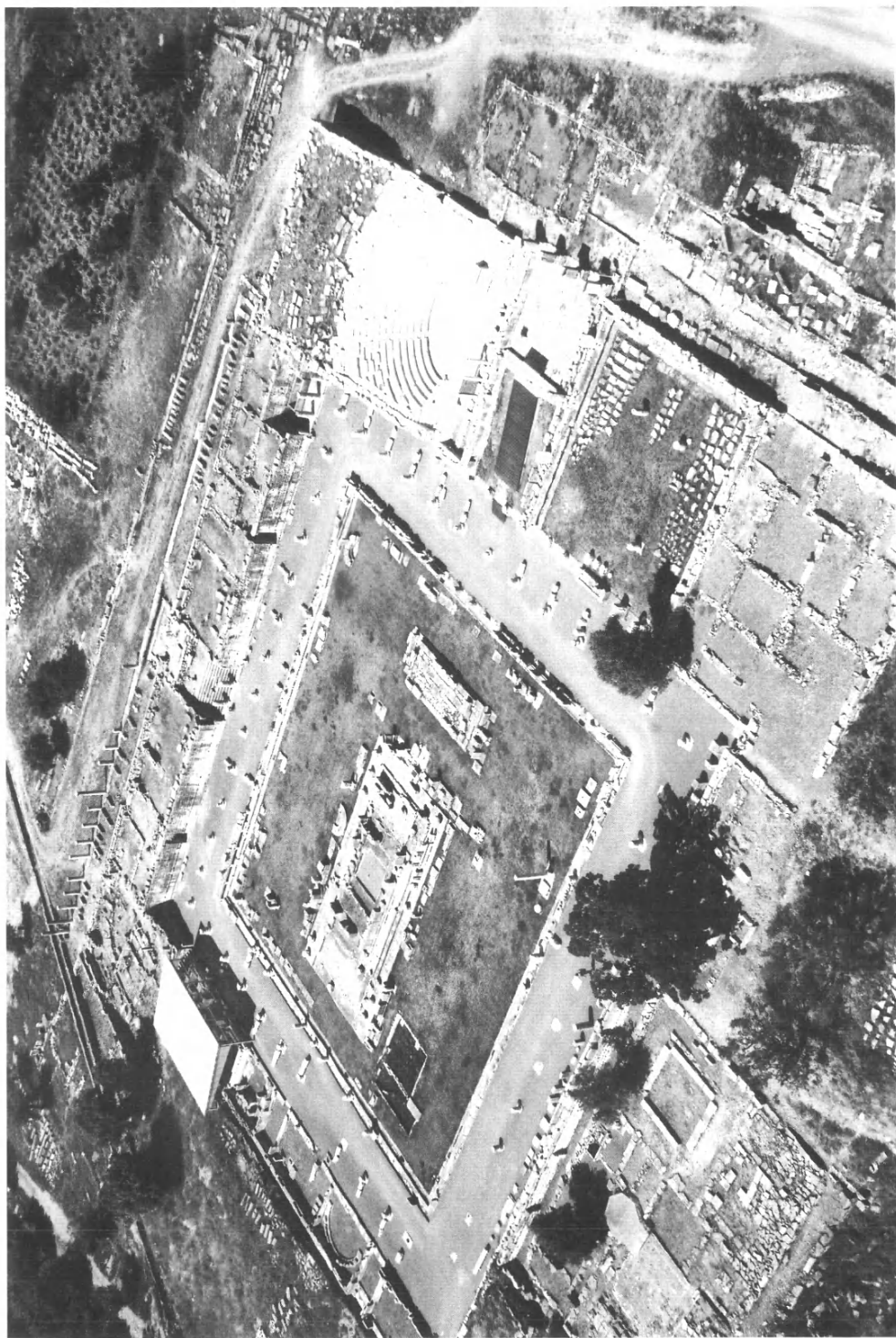
Αεροφωτογραφία του κολού, της ορχήστρας και της σκηνής του Θεάτρου.

Άποψη της Ἀρκαδικῆς Πύλης καὶ τοῦ τείχους.

Ἐπιτομή τῆς Κρήνης Ἀρσινόης.

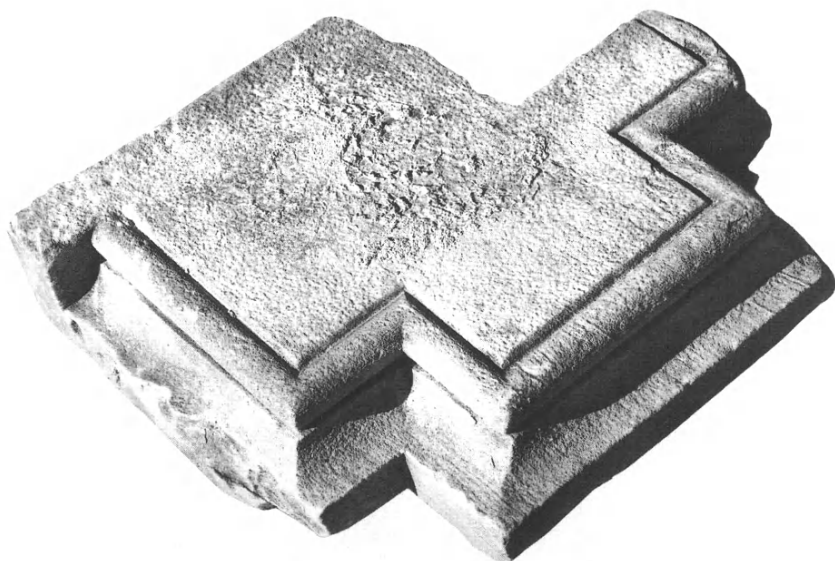
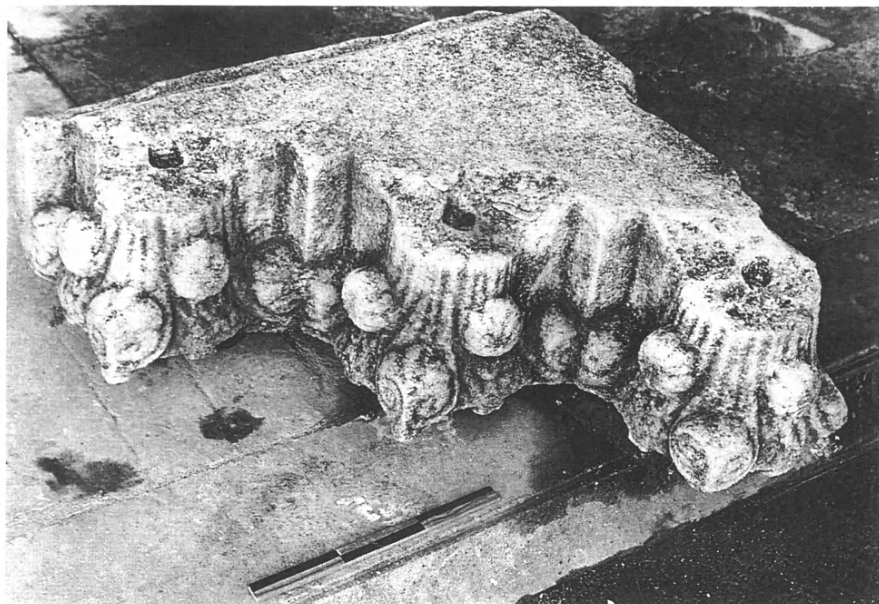
Αεροφωτογραφία του Ασκληπιείου μετά τις εργασίες διαμόρφωσης.

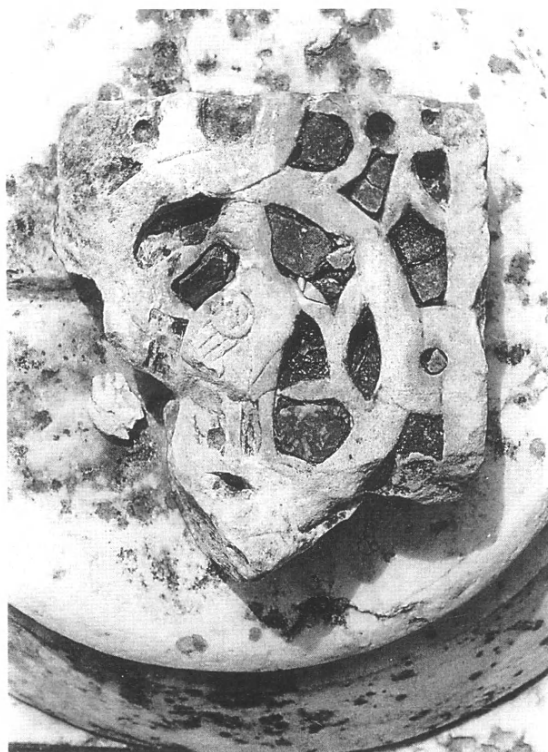
Τὸ ἐπιπίγραφο εἶδος τοῦ Δαμάρχου στὸ Ἀσκληριεῖο.

α. Τὸ στέγαστρο τοῦ ΒΔ γωνιαίου διαμερίσματος ἀπὸ ΝΑ. β. Ἡ τρίπλευρη κεντρικὴ ἀψίδα μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς καμπύλης ὑποθεμελιώσεως.

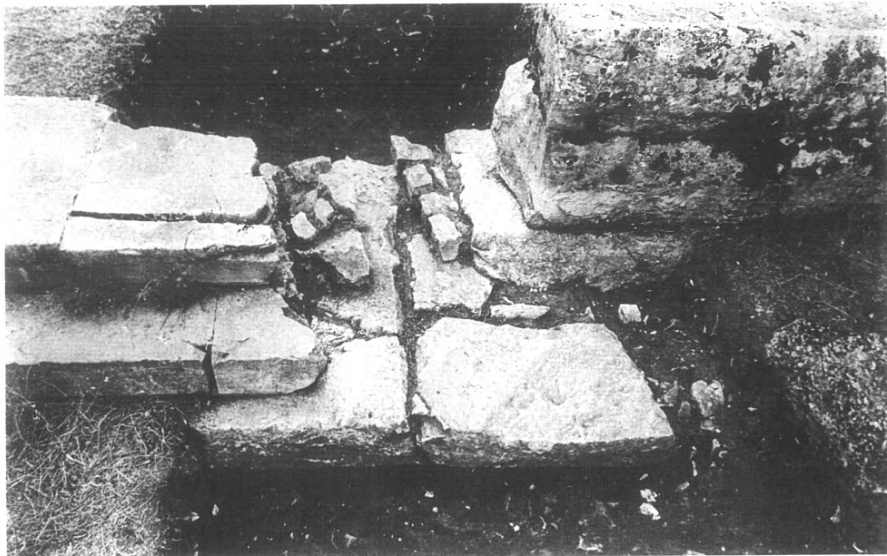
α. Γωνία πυλώνος. β. Βάση πυλώνος.

α. Γωνία κιονοκράνου. β. Τμήμα μαρμαροθετήματος.

α. Ἀποψη τοῦ χώρου τῶν ἀνασκαφῶν στό πρυτανεῖο καί τή δυτική στοά ἀπό βόρεια. β. Τομή στό βόρειο σκέλος τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς. Ἀποψη ἀπό νότια.

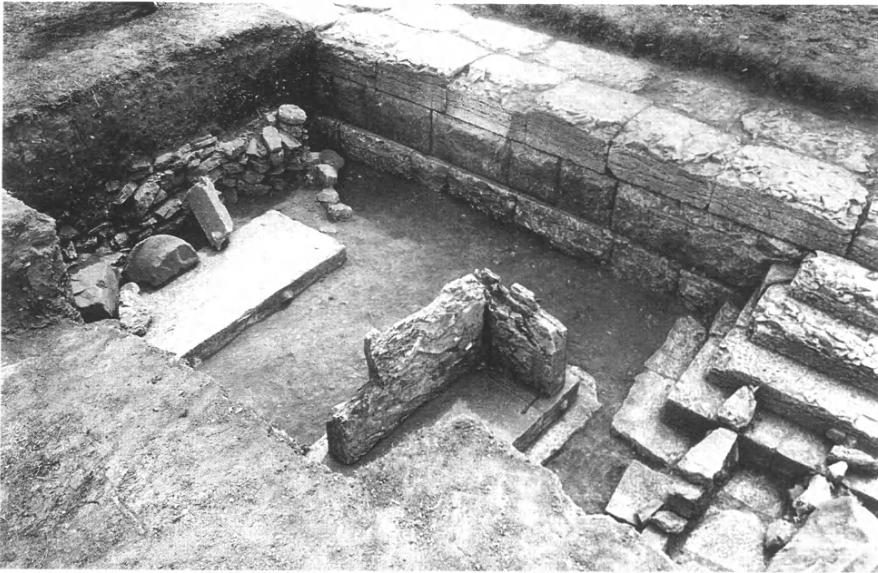
α-β. Τομή στη σύνδεση του στυλοβάτη του στωϊκού μετώπου της ανατολικής στοάς του πρυτανείου με την τοιχοποιία του βόρειου κλειστού άκρου της: α. "Αποψη από ανατολικά. β. "Αποψη από δυτικά.

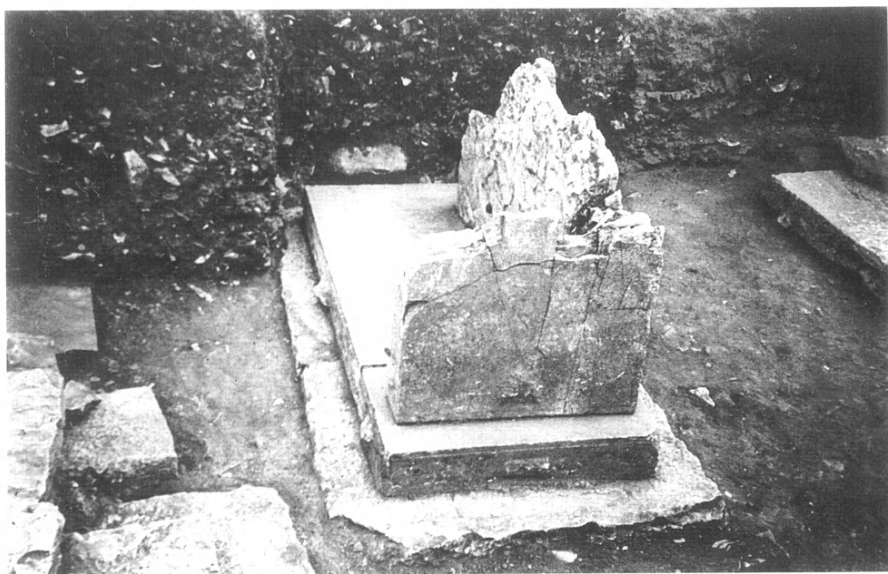
α. Τομή στη δυτική στοά του Ἱεροῦ, μεταξύ τοῦ 1ου καὶ 2ου κίονα τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχείας. ᾠΑποψη ἀπὸ ἀνατολικά. β. Τομή στη δυτική στοά τοῦ Ἱεροῦ, στὸν 11ο κίονα τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχείας. ᾠΑποψη ἀπὸ ἀνατολικά.

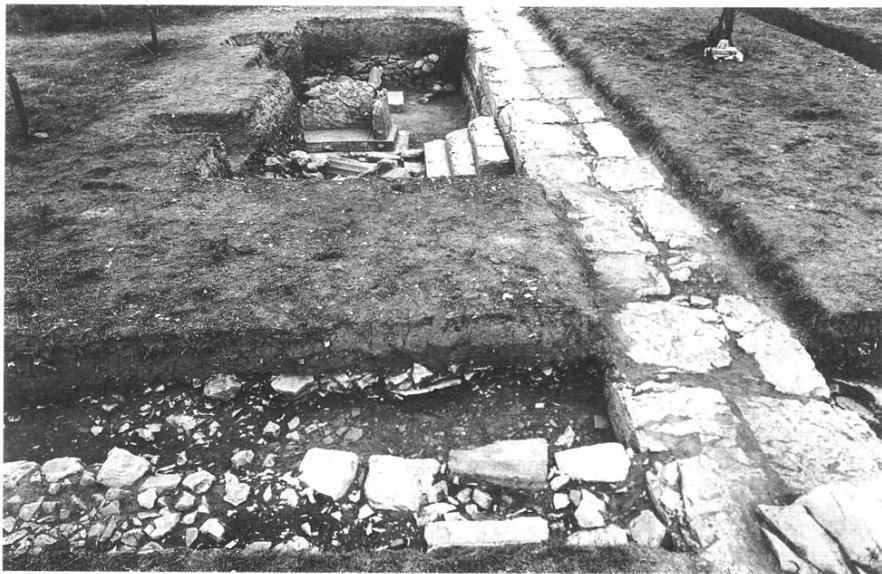
α-β. Τομέας τῆς νοτιοανατολικῆς κλίμακας τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ:
α. ᾽Αποψη ἀπὸ βόρεια. β. ᾽Αποψη ἀπὸ νότια.

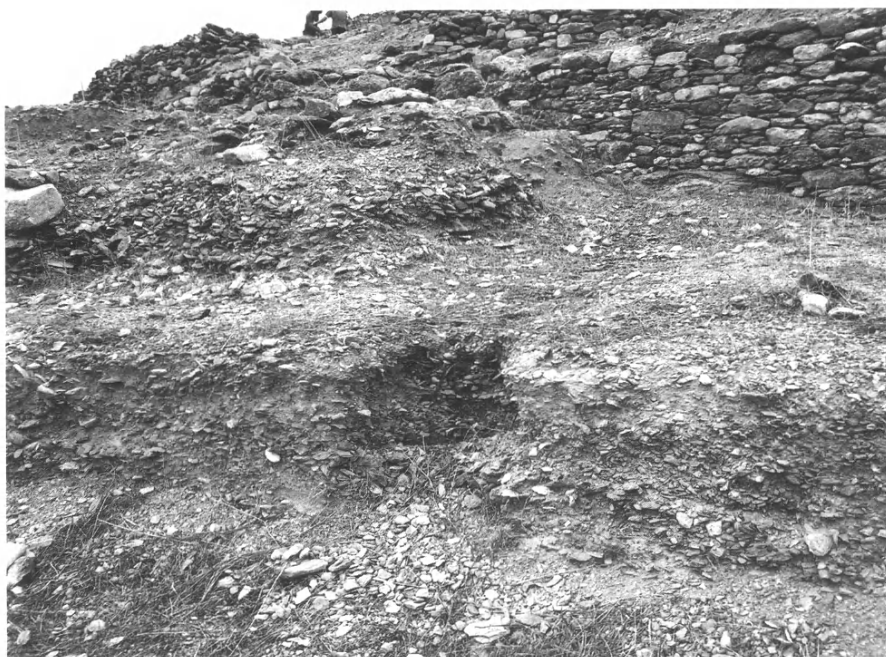
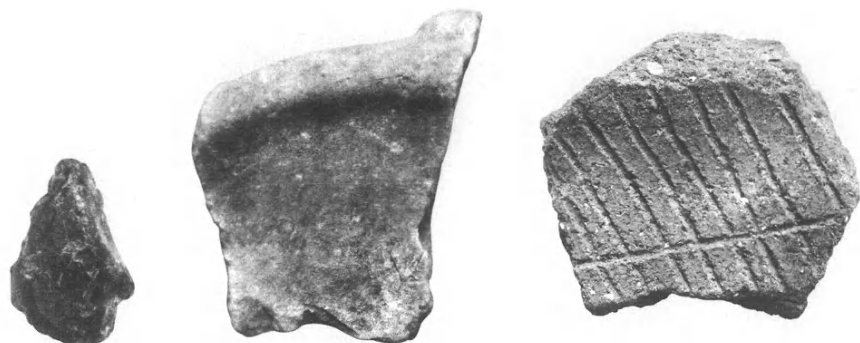
α-β. Ὁ Τομέας τῆς νοτιοανατολικῆς κλίμακας τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ, ἄποψη ἀπὸ ἀνατολικά: α. Νότιο τμήμα. β. Βόρειο τμήμα.

α-β. Τομέας τῆς νοτιοανατολικῆς κλίμακας τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ: α. Τὸ πρῶτο βάθρο. β. Τὸ δεύτερο βάθρο.

α. Τὸ τρίτο βάθρο στὸν τομέα τῆς νοτιοανατολικῆς κλίμακας τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ. ᾠΑποψη ἀπὸ βορειοδυτικά. β. Τοιχοποιία ἄρεια τοῦ τομέα τῆς νοτιοανατολικῆς κλίμακας τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ. ᾠΑποψη ἀπὸ ἄρεια.

α. Ώψιανός, αϊχμή βέλους, πιθανώς τῆς ὕστερης Νεολιθικῆς περιόδου. β. Ἀπότμημα μαρμάρινης ἀνοικτῆς φιάλης, Πρωτοκυκλαδικῆς περιόδου. γ. Θραῦσμα κυψέλης, τοπικοῦ ἐργαστηρίου. δ. Ἀποψη τῆς διαλυμένης στρωματογραφικῆς παρειᾶς τοῦ ἀνασκαφικοῦ μάρτυρα Δ. τοῦ κλιβάνου.

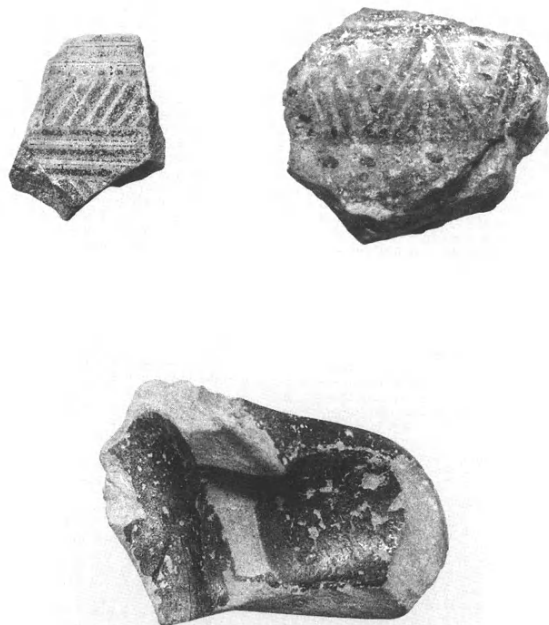
α-ζ'. Δείγματα εύρημάτων από τὸν ταφικὸ περίβολο: α. Κεφαλή χάλκινης περόνης σὲ σχῆμα μήκωνος, πιθανῶς ταφικὸ κτέρισμα. β-γ. Ὄστρακα γραπτῶν ἀγγείων. δ-ε. Θραύσματα ἀνάγλυφων πίθων. ς'. Ἀπότμημα πινακίου ἀρχαίων χρόνων. ζ. Ἐνσφράγιστη ἐνεπίγραφη λαβὴ ἀμφορέως Κνίδου. η. Θραύσμα "μεγαρικοῦ" σκύφου ἀπὸ τὴν ΒΑ γωνία τοῦ Γυμνασίου. θ. Γενικὴ ἄποψη τοῦ χώρου βορείως τῆς Δ. πύλης.

α. Ἡ ξερολιθιά Α τοῦ ἐσωτερικοῦ πύργου καὶ ὁ βαθμιδωτὰ κομμένος ριζιμιὸς βράχου. β. Λείψανα λατόμευσης στὸν φυσικὸ βράχο.

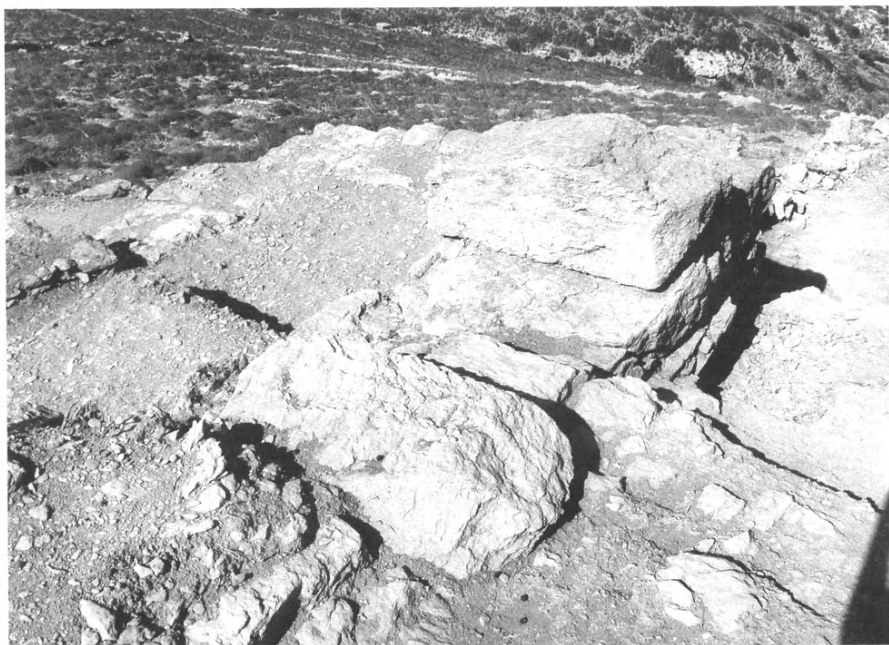
α. Οικοδομικά λείψανα Α του εσωτερικού πύργου. β. Διακρίνονται οι λίθοι και ο ριζιμιός βράχος με αυλακώσεις από το αέτερι.

α. Ὁ ἐσωτερικὸς πύργος. β-δ. Δείγματα εὐρημάτων ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ πύργο.

α. Τομή Β του εσωτερικού πύργου· διακρίνεται η εσωτερική παρειά του οχυρωτικού τοίχου. β. Τομές Β. και Ν. για την αποκάλυψη της εσωτερικής παρειάς του οχυρωτικού τοίχου.

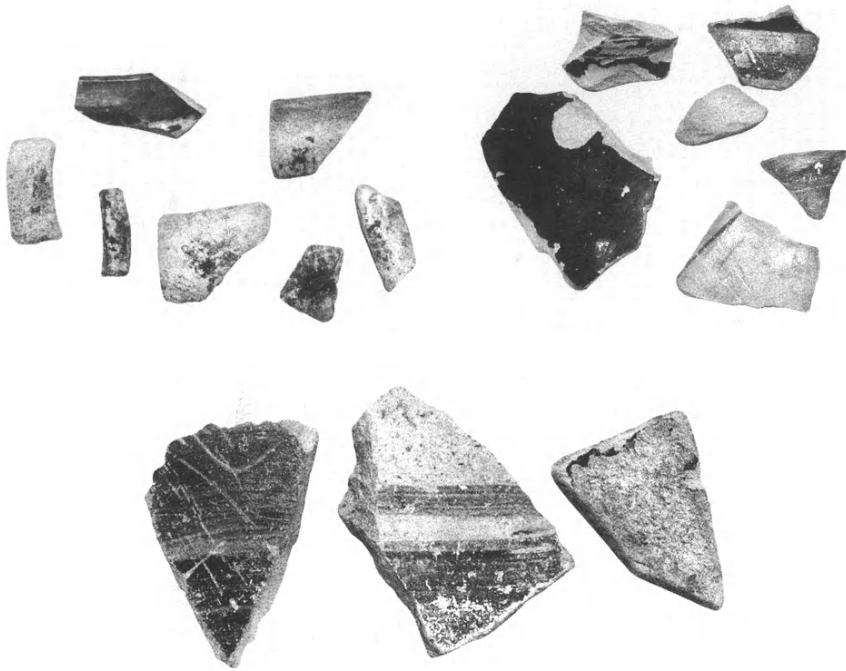
α. Λεπτομέρεια τῆς Β. τομῆς γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἐσωτερικῆς παρεΐας τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου. β. Τὸ “ἄνοιγμα” στὸν ὀχυρωτικό τοίχο, πύλις πρόσβασης στὸν πύργο ΒΔ 1.

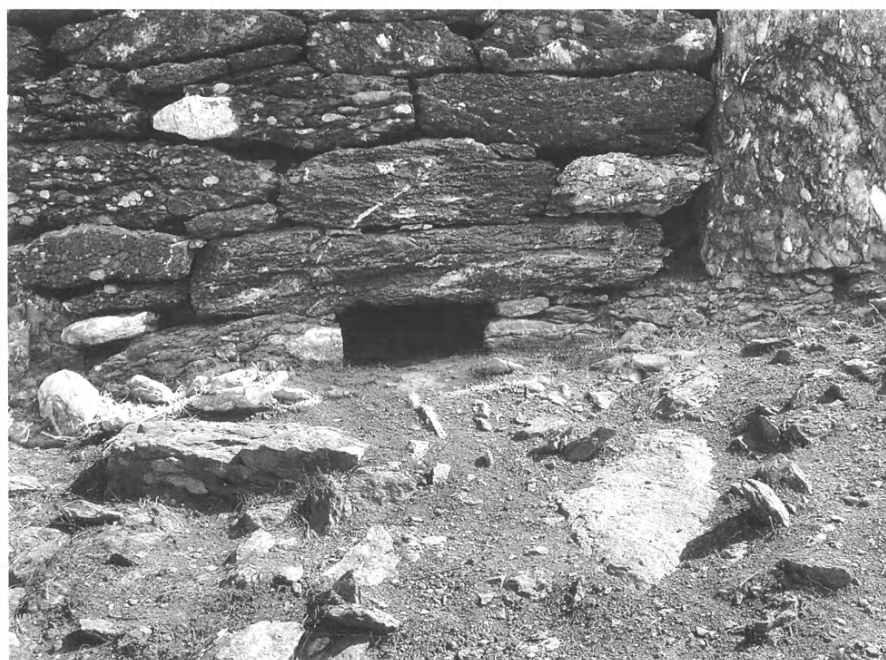
α-β. Ὁ πύργος-προμαχῶν ΒΔ 1, βόρεια καὶ δυτικὴ πλευρὰ.

α. Πύργος ΒΔ 1, έσωτερικές παρειές τών τοίχων Α. και Β. β. Πύργος ΒΔ 1· μερικé άποψη του έσωτερικού χώρου με τόν φυσικό βράχο ώς θεμέλιο και δάπεδο.

α-γ. Πύργος ΒΔ 1: κεραμική από τις τομές στον έσωτερικό χώρο. δ. Πύργος ΒΔ 1 μετά από τις έργασίες κατάχωσης τών τομών και σπερέωσης τών πλευρικών τοίχων.

α-β. Ο άγωγός στην εξωτερική όψη του οχυρωτικού τοίχου.

α-β. Ὁ λαξευμένος καὶ κτιστὸς ἀγωγὸς στὸ χαμηλότερο ἄνδηρο Δ τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου.

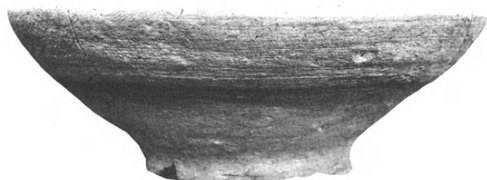
α. Κατάλοιπα αναλημματικού (;) τοίχου Α του πύργου ΒΔ-1. β. Μερική άποψη του χώρου Δ και ΝΔ τής Δ. πύλης με το μονοπάτι μετά από την αποψίλωση.

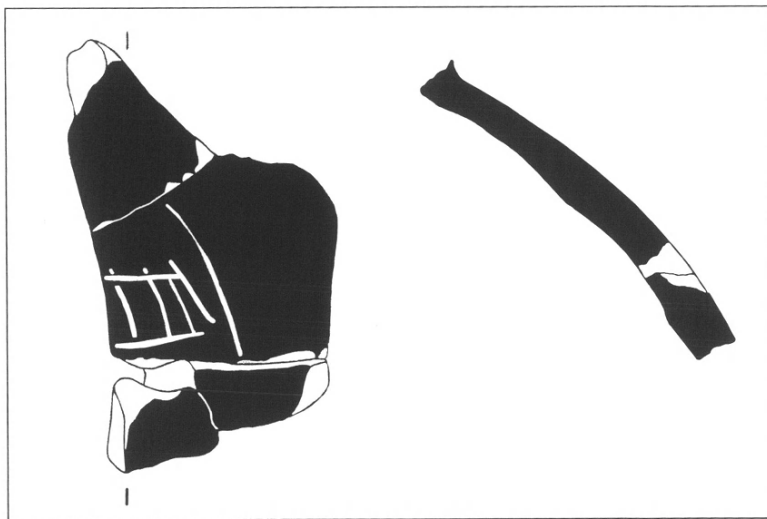
Ο χώρος Δ και ΝΔ τῆς Δ. πύλης μετά τὴν ἀποκαλύψη τοῦ φυσικοῦ βράχου.

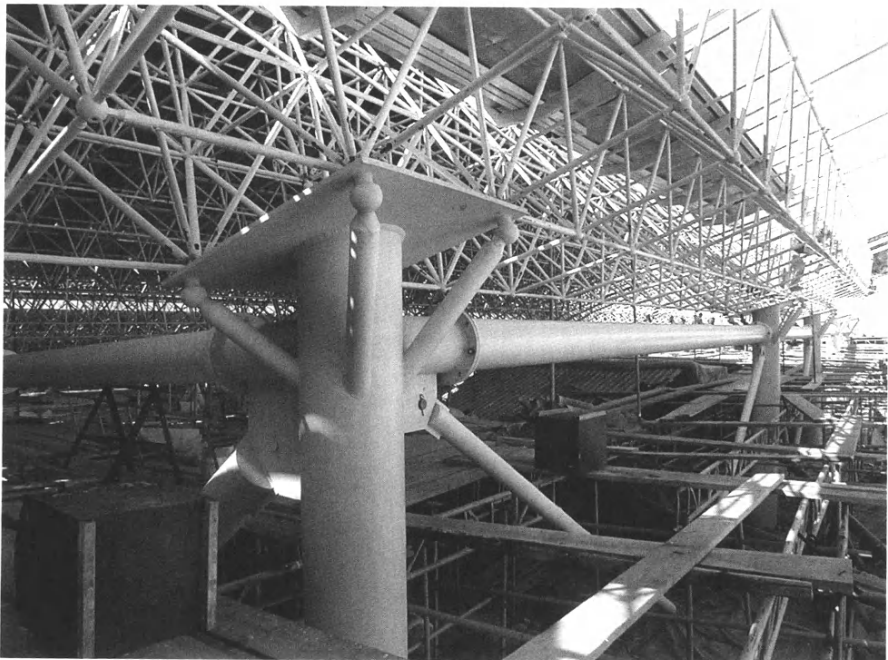
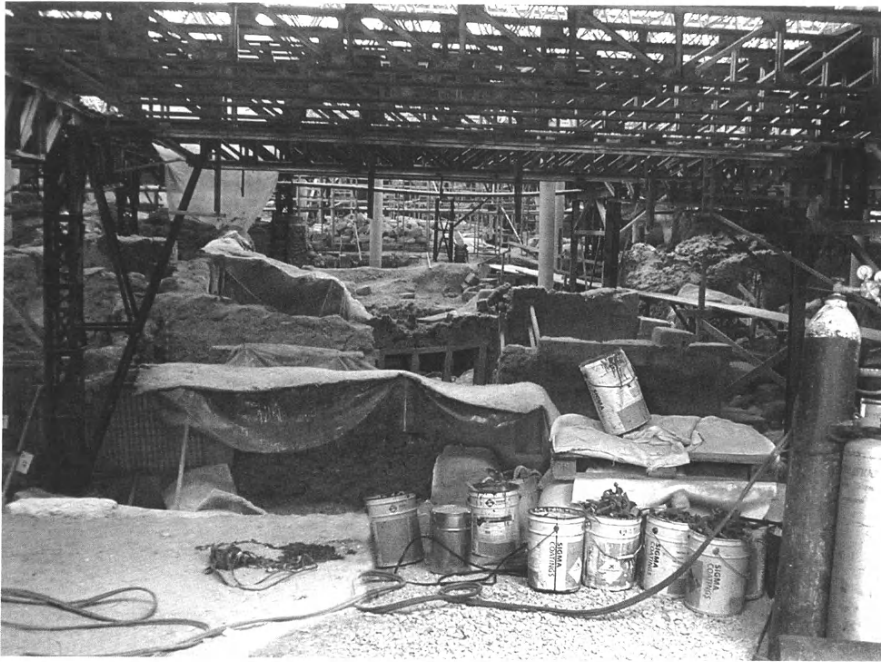
α. Βόρεια πρόσοψη του "Κεντρικού Κτιρίου" από ΒΔ. β. Χώρος κεραμικού
έργαστηρίου.

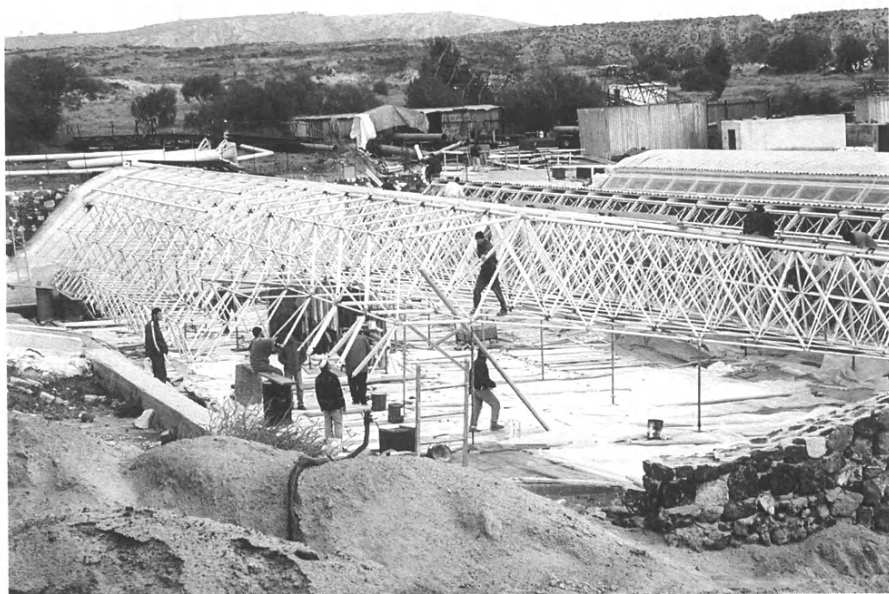
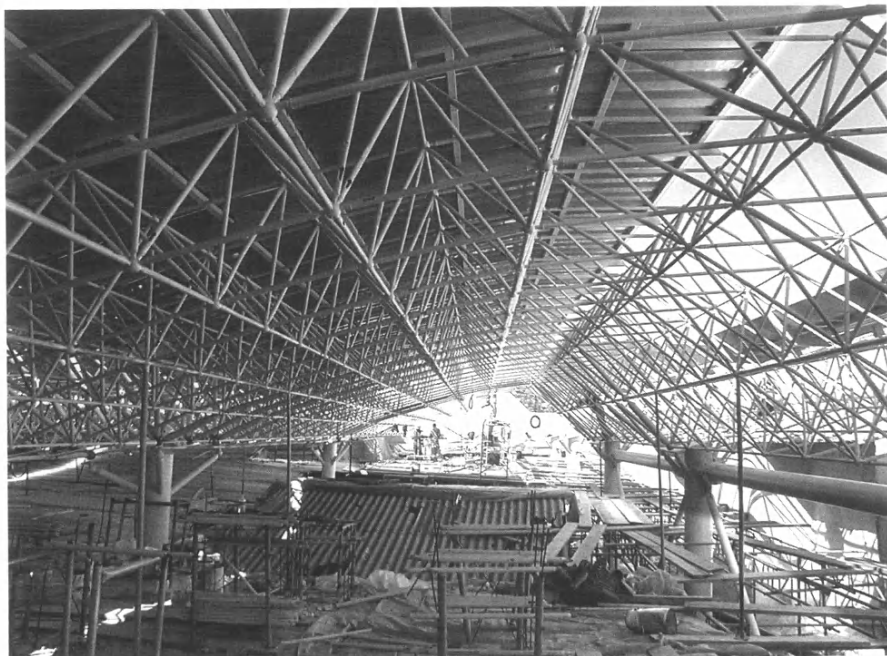
α. Κεραμικός τροχός από το κεραμικό εργαστήριο. β. Ώτο κωνικό κύπελλο.
γ. Κάλαθος. δ. Χρηστικό αγγείο άδιευκρίνιστης χρήσης.

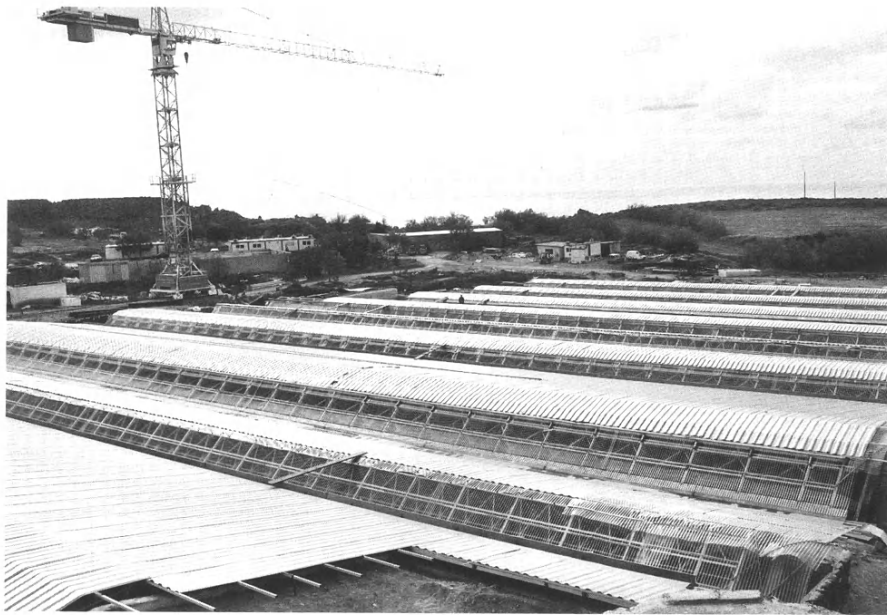
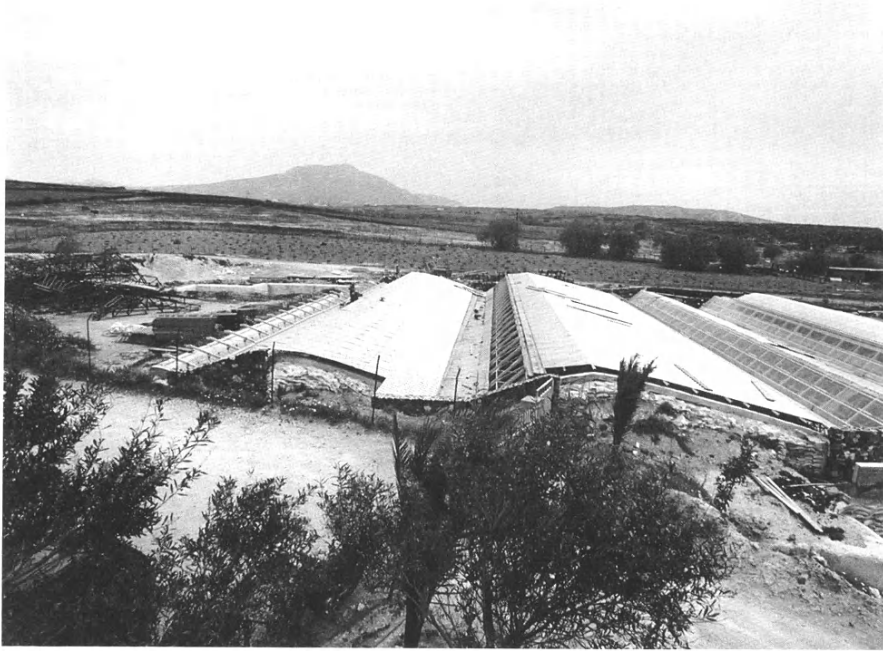
α. ΥΜ ΙΑ ρυτό με στολιδωτή διακόσμηση. β. Τμήμα ἐνεπίγραφου κλειστοῦ ἀγγείου.

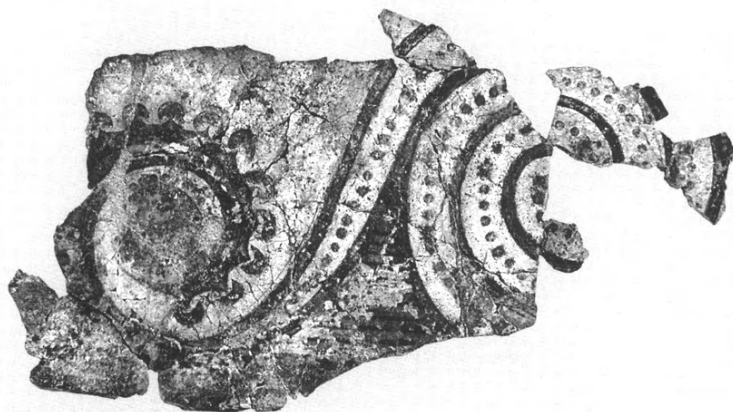
α. Γενική άποψη του χώρου έσωτερικά. β. Τμήμα του χωροδικτυώματος έσωτερικά.

α. Έσωτερική άποψη του στεγασμένου χωροδικτυώματος. β. Γενική εξωτερική άποψη του χωροδικτυώματος πριν από την κάλυψή του.

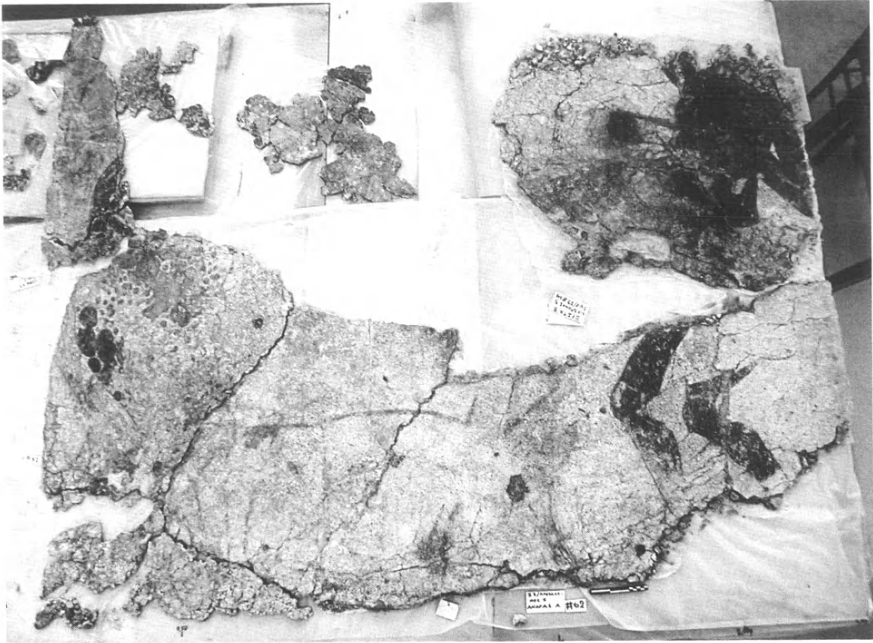
α. Ἐξωτερικὴ ἄποψη τοῦ στεγαστροῦ μετὰ τὴν κάλυψή του μὲ φύλλα λαμαρίνας ἀπὸ δυτικὰ. β. Ἐξωτερικὴ ἄποψη τοῦ στεγαστροῦ μετὰ τὴν κάλυψή του μὲ φύλλα λαμαρίνας ἀπὸ βόρεια.

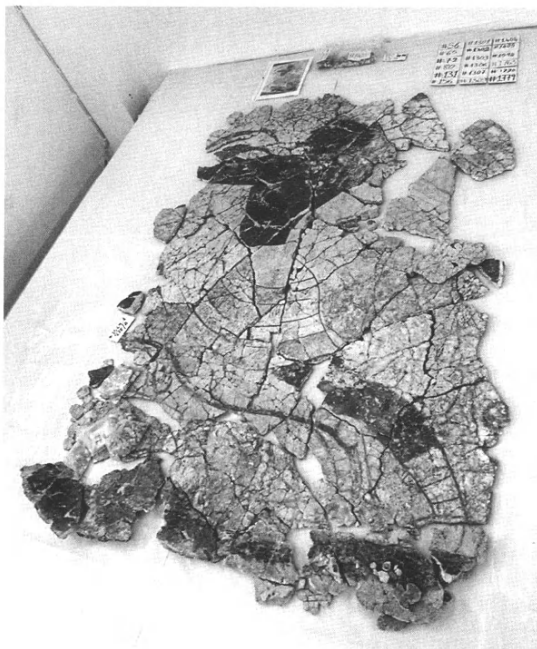
α-β. Έργαστήριο τοιχογραφιών: α. Ή μεγάλη σύνθεση τῶν “Πολύχρωμων Σπειρών” ἀπὸ τὴν Ξεστή 3. β. Τμῆμα ἀπὸ τοιχογραφία σπειρῶν ἀπὸ τὴν Ξεστή 3.

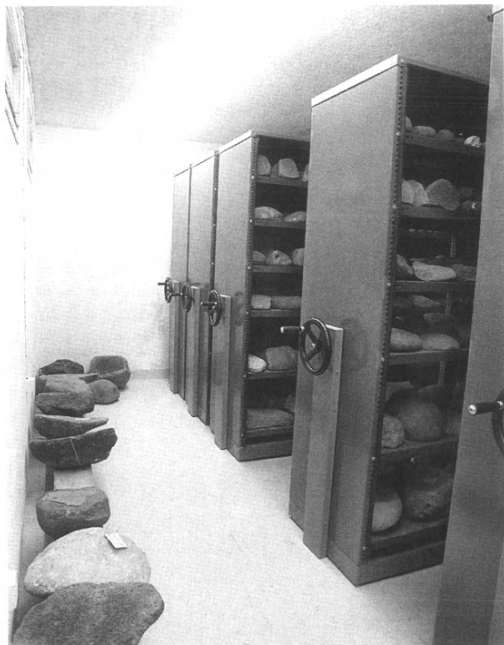
α-β. Ἐργαστήριο τοιχογραφιῶν: α. Ζωφόρος σπειρῶν ἀπὸ τὴν Ἐεστὴ 3. β. Οἱ
“Κυρίες μὲ τὶς Ἀνθοδέσμες” μὲ τὸ συμπλήρωμα.

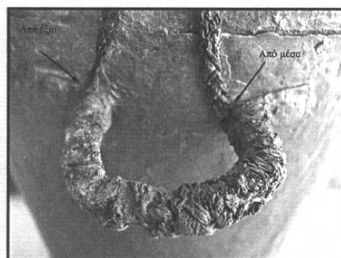
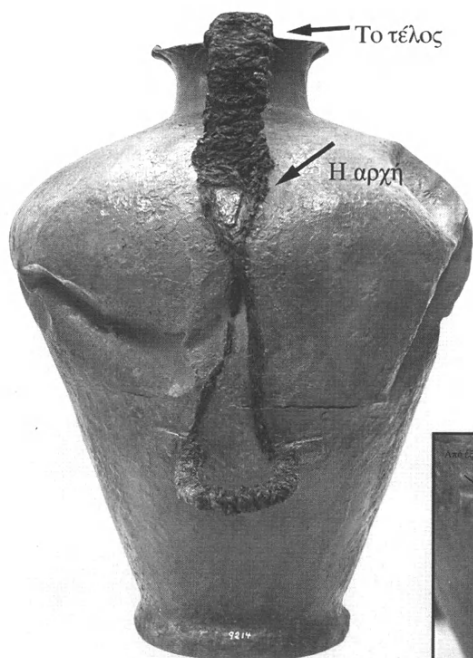
α-β. Έργαστήριο τοιχογραφιών: α. Τοιχογραφία από τὸν προθάλαμο 5 τῆς Ξεστῆς 3 (σύλληψη ταύρου;). β. Τοιχογραφία ἀνδρικής μορφῆς ἀπὸ τὸν προθάλαμο 5 τῆς Ξεστῆς 3.

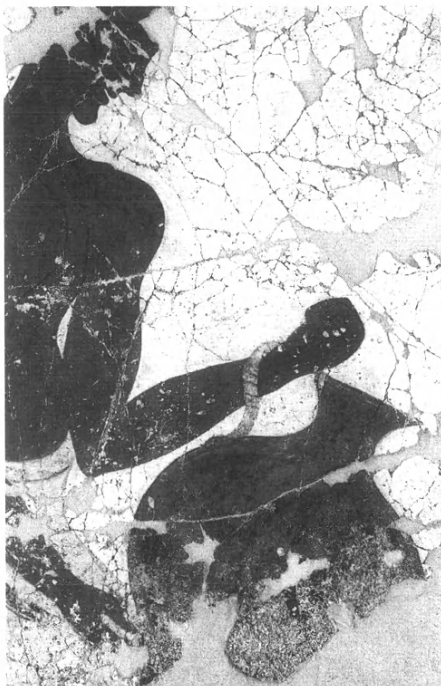
α. Έργαστήριο τοιχογραφιών. Τοιχογραφία άνδρός από τον προθάλαμο 5 της Ξεστής 3 (σύλληψη αιγάγου;). β. Έργαστήριο κεραμικής, γενική άποψη.

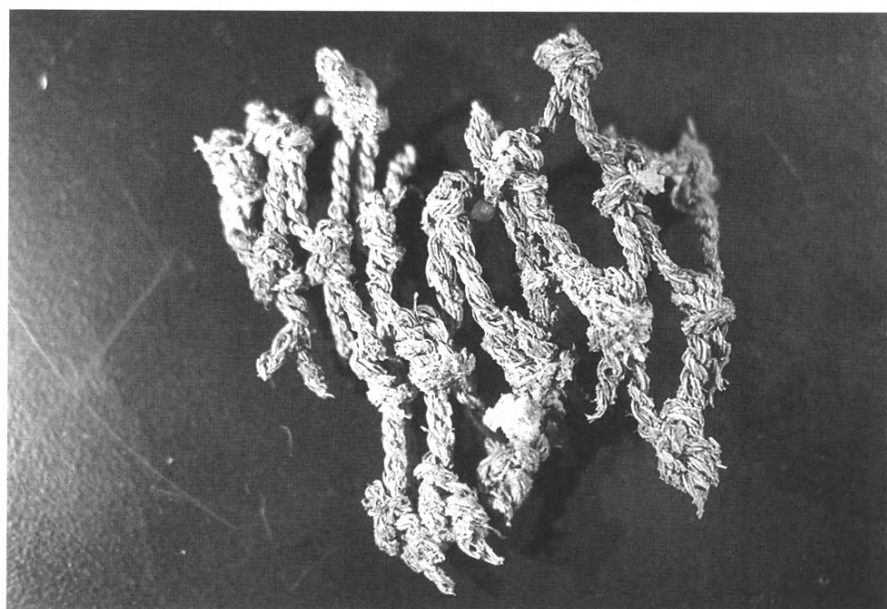
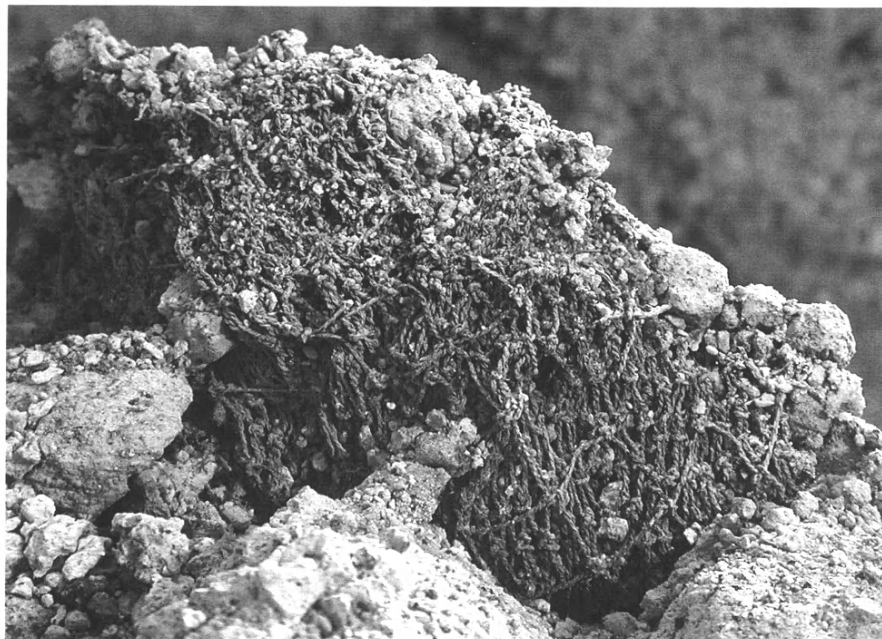
α. Έργαστήριο-αποθήκη λιθίνων με κυλιόμενους φωριαμούς. β. Ή λαβή τῆς λεκάνης με λείψανα χόρτινου πλέγματος. γ. Έργαστήριο Μετάλλων: μπρούντζινη λεκάνη (ἀριθ. εὗρ. 5606) ἀπὸ τῆ Δυτικὴ Οἰκία.

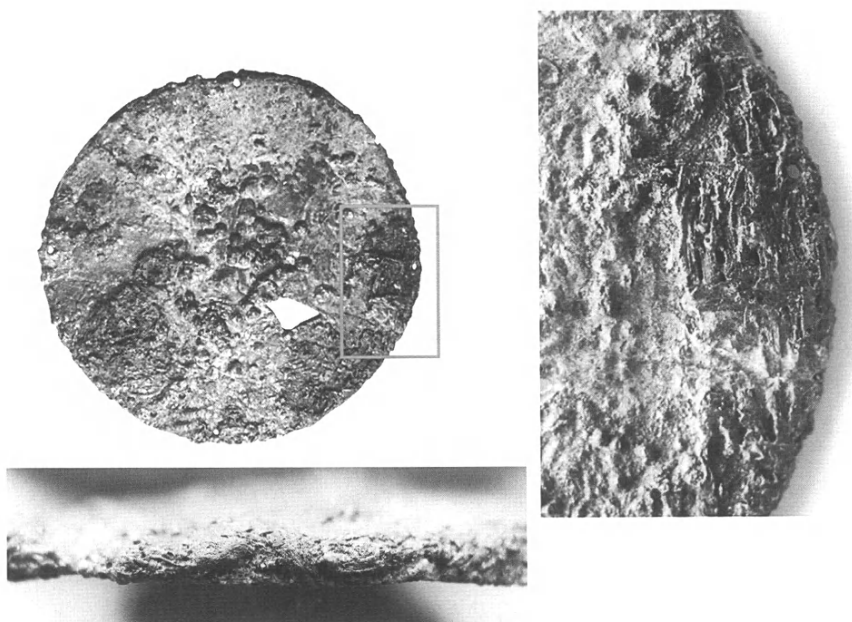
α. Πήλινες πρόχοι του δίχρωμου ρυθμού με ρόδι. β. Μπρούντζινη πρόχους με χόρτινους πλοχμούς στις λαβές (ἀριθ. εύρ. 9214).

α. Ἡ ἀνδρική μορφή ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τῶν “Γυμνῶν Ἀγοριῶν”. β. Τεμάχιο
ὕφασματος ἀπὸ τὸ Φρέαρ 68Α.

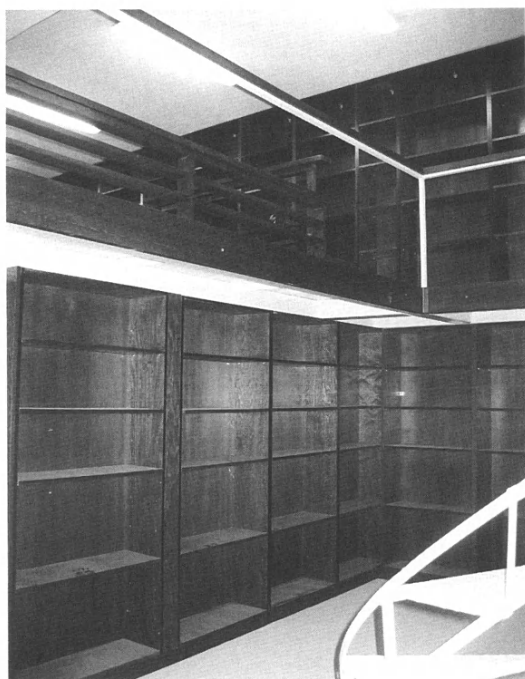
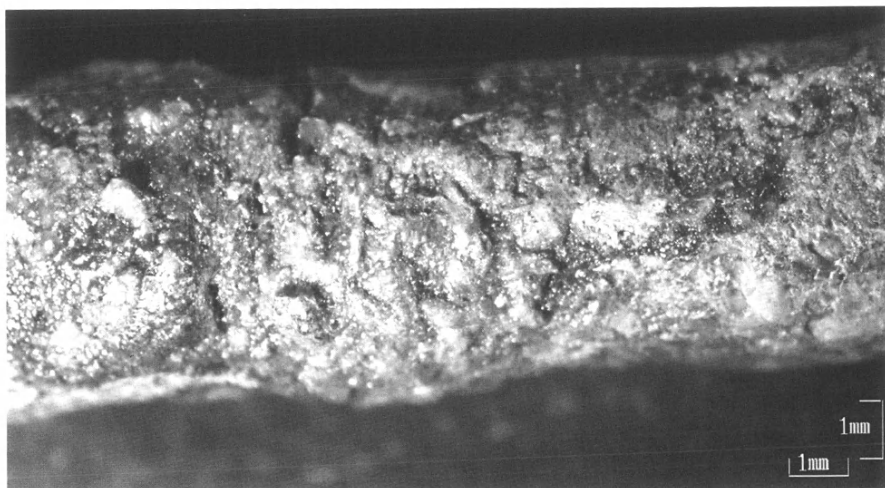
α. Δέρμα αλιευτικού δίχτυου. β. Τμήμα του δίχτυου καθαρισμένο.

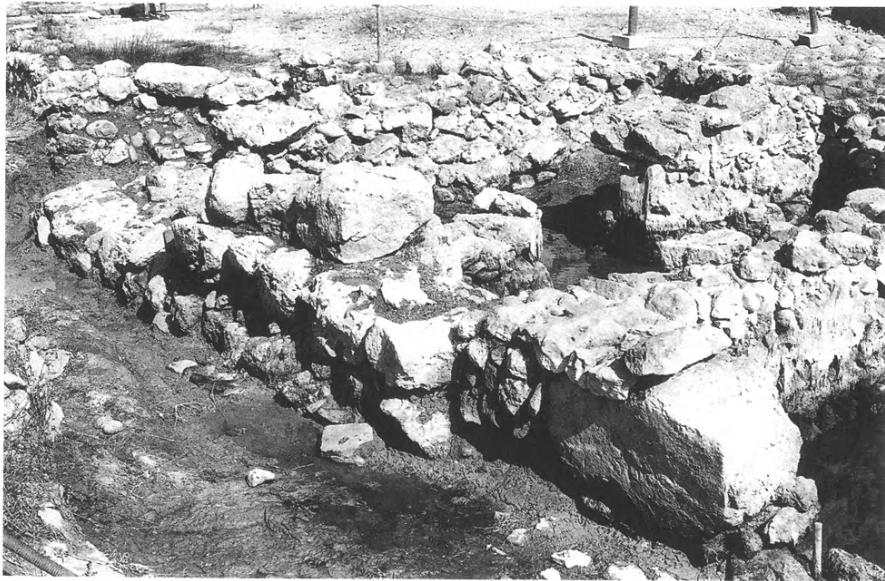
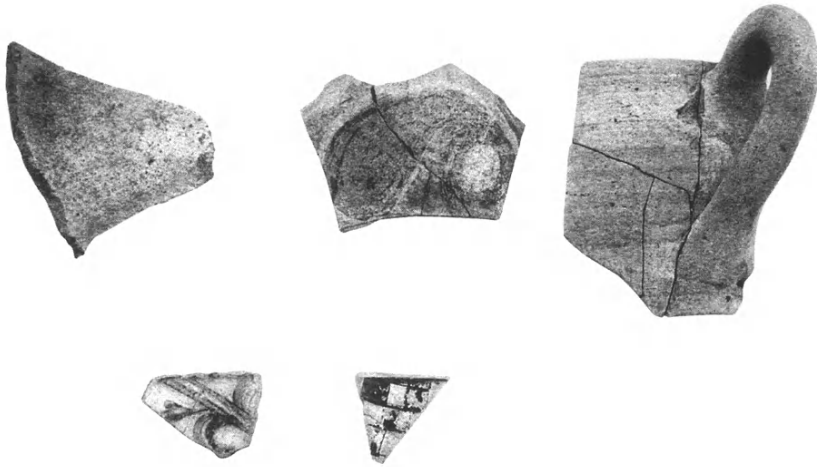
α. Οί κόμβοι τοῦ δίχτυοῦ (ὑπερμεγέθυνση). β. Μπρούντζινο τάλαντο ζυγαριᾶς (ἀριθ. εὐρ. 7352) με̐ λείψανα ψάθας.

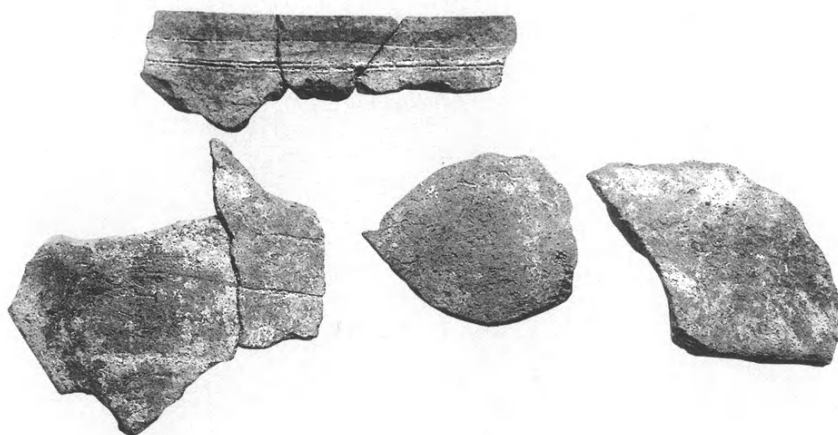
α. Μπρούντζινη πρωτοκυκλαδική σμίλη (ἀριθ. εύρ. 7319) με λείψανα υφάσματος.
β. Τὸ ὕφασμα σὲ ὑπερμεγέθυνση.

- α. Μπρούντζινη πρωτοκυκλαδική περόνη (ἀριθ. εύρ. 7322) με λείψανα ύφασματος.
 β. Τὸ ύφασμα σὲ ὑπερμεγέθυνση. γ. Μερικὴ ἄποψη τῆς βιβλιοθήκης με τοὺς
 ρυμούς.

α. Κεραμεική από τους περιβάλλοντες χώρους του ΥΜ Ι ανακτόρου της Ζάκρου.
β. Ζάκρος. Ἡ νότια πρόσοψη τοῦ Παλαιονακτορικοῦ Συγκροτήματος κάτω ἀπὸ τὴν Ἀνατολική Πτέρυγα τοῦ Ἀνακτόρου, μετὰ τὸν καθαρισμὸ της.

α. Ζάκρος. Ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου Β καὶ τὸ πρωιμότερο ἐγκάρσιο τοιχίον ἐξωτερικὰ τῆς δυτικῆς πρόσοψης. β. Κομμάτια μαγειρικοῦ ἀγγείου, ἀπὸ τὶς ομάδες κεραμεικῆς πού καταγράφηκαν στὴ Ζάκρο.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2004
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 159
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΜΑΡΤΙΟ ΤΟΥ 2007
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.»
ΛΕΟΝΤΕΙΟΥ 9 - ΑΘΗΝΑ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΑΝΤΕΛΟΥ
ΗΛΕΚΤΡ. ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΠΙΝΑΚΩΝ
ΕΦΗΣ ΑΧΛΑΔΗ
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΝΔΡΟΒΙΚ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ